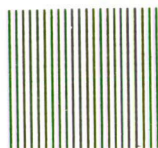
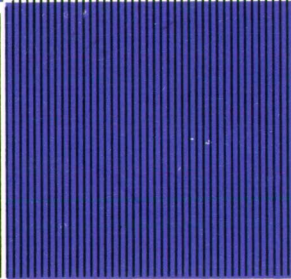
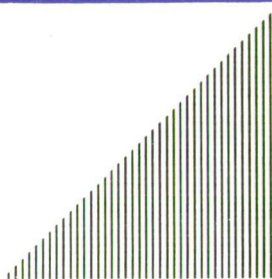

SZEGEDI NYÁRI EGYETEM

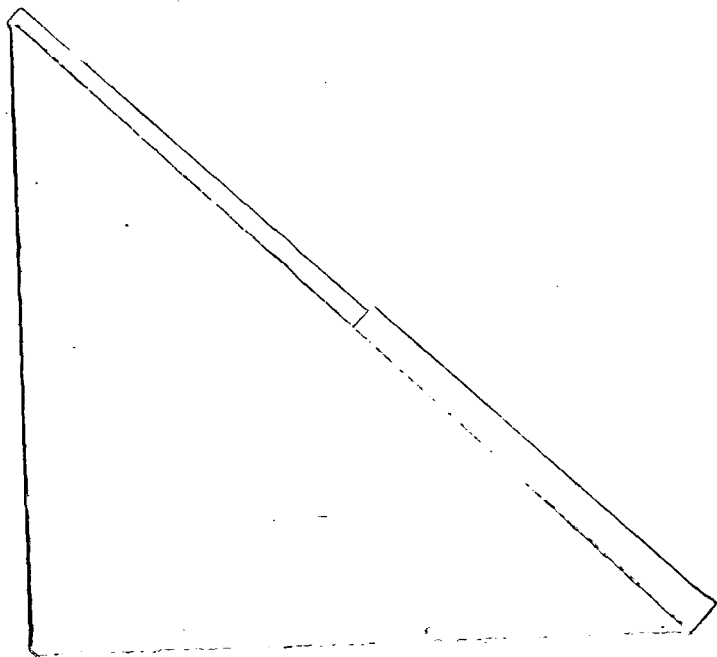
1984

MŰVELŐDÉSELMÉLET

13

JATE
EGYETEMI GYÜJTEMÉNY

HELYBEN
OLVASHATÓ

A. 112.295

BIAL

ELNÖK HAZ

MŰVELŐDÉSELMÉLET

KÖZMŰVELŐDÉS ÉS SZABADIDŐ

Szeged

1984

ÖSSZEÁLLÍTÁS A TIT SZEGEDI XIII. MŰVELŐDÉSELMÉLETI
NYÁRI EGYETEMÉN ELHANGZOTT ELŐADÁSOKBÓL

JÁTE

EGYETEMI GYŰJTEMÉNY

TIT Csongrád megyei Szervezete

Kiadja

HELYBEN
OLVASHATÓ

Lektorálta:

Koncz János

Bárány Ferenc

Szerkesztette:

Tráser László

Kiadásért felelős:

Vántus Istvánné

A112295

ISSN 0139 4118

ISBN 963 01 6310 1

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001004255

Készült a TIT Rotaüzemében

Budapest, VIII., Bródy Sándor u. 16.

Gy.sz.: 85.256 - Példányszám 500 - 12,75 A/5 iv

Felelős vezető: Mucsi Sándorné

TARTALOMJEGYZÉK

Szabó G. László: Megnyitó	5
Köpeczi Béla: Társadalom - műveltség - szabad- idő	11
Vonsik Gyula: Társadalmi haladás és szabadidő	25
Fukász György: Munka és szabadidő	45
Harcza István: Életmód, szabadidő és második gazdaság	59
Tomka Miklós: Tömegkommunikáció és szabadidő	71
Kormos Sándor: A fiatalok szabadidős szokásai	87
Székely Lajos: Az ötnapos tanítási hét és a diákok szabadideje	101
Sági Mária: A szabadidő-kutatás pszichológiai vonatkozásai	117
Koncz János: A közművelődés fejlődése Csongrád megyében /1974-1984/	133
Kormos Sándor: A közművelődés tennivalói a kul- turált életért	145
Hidy Péter: A művelődéspolitikai döntések hatás- mechanizmusáról	157

Kapitány Ágnes - Kapitány Gábor: Értékek és iskolák	175
Berencsi György: Az egészség és az élet harmóniája	185
Szabó G. László: Zárzó	199

A XIII. MŰVELŐDÉSELMÉLETI NYÁRI EGYETEM
MEGNYITÓJA

A Csongrád megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága és a TIT megyei Elnöksége nevében szeretettel köszöntöm Önöket a XIII. Művelődéstudéleti Nyári Egyetem megnyitása alkalmából. Jóleső érzéssel tekintek szét a sorokon, mert régi ismerősöket köszönthetek, akik évről évre részt vesznek egyetemünk munkájában.

E tanfolyam egész története azt bizonyítja, hogy a közművelődés irányítóit, gyakorló szakembereit jellemzi - a napjainkban gyakran óhajtvá emlegetett - megújulás, a szakterület legfrissebb ismereteinek igénylése. Értelmiségi hivatásukat e nélkül nem gyakorolhatják maradéktalanul, ezért üdvözlendő minden olyan kezdeményezés, amely új ismeretekhez vagy ezek kiválasztásának és felhasználásának legjobb módszereikhez ad útbaigazítást.

A művelődéstudéleti nyári egyetem napjaink egyik legvitatottabb, mind az elméleti, mind a gyakorlati munka szempontjából sok problémát tartogató kérdését tűzte napirendjére - a közművelődés és szabadidő kölcsönhatását. A magyar társadalom legutóbbi évtizedekben megtett történelmi fejlődésében gyökereznek mindazok a problémák, amelyeket a közművelődés és a szabadidő viszonylatában ma gyakran emlegetünk.

Mindannyiúnk előtt ismert, hogy népünk elnyomott osztályai, rétegei számára a felszabadulás nyitotta meg a tár-

sadalmi és kulturális felemelkedés addig elzárt vagy sok akadállyal nehezített útjait. A magyar társadalomban soha nem látott mértékű mobilizáció bontakozott ki, amelynek során száz-ezrek osztályhelyzete és lakóhelye változott. A haladó pártok, később a kommunista párt politikai céljainak megfelelően helyzetük a társadalmi haladás irányába mozdult el. Ezzel párhuzamosan megkezdődött az osztálytársadalomra jellemző életmódok felbomlása, mert megváltoztak az objektív feltételek. Az út kezdetén talán kissé naív módon, mindenesetre megfelelő tapasztalatok nélkül azt hittük, hogy a szocialista gondolkodás és életmód rövid időn belül általánossá válik hazánkban.

De éppen napjaink sok példájával tudnánk bizonyítani, hogy mily lassú ez a folyamat. Társadalmunkban a ma fellelhető életmód-típusok az átmenetiség nyilvánvaló jegyeit viselik magukon.

Az életmódról szólva önkéntelenül is eszünkbe jut az egyén kultúrához való viszonya. A történelmi változás itt is megteremtette a maga gyümölcsét: a kultúra elsajátításának kettős értelemben vett demokratikus lehetőségére gondolok. Egyrészt a szocialista társadalom az általánossá vált iskoláztatás és az iskolán kívüli művelődés sok csatornáján teszi lehetővé az állampolgároknak a tudás elsajátítását. Másrészt politikai, társadalompolitikai döntései - természetesen megfelelő gazdasági alapokra építve - biztosítják az egyén számára a művelődésre fordítható idő növekedését. /Szándékkal nem használom itt a marxi értelemben vett "szabadidő" fogalmat./

Napjaink nagy kérdése, hogy a kultúrát terjesztő intézmények milyen hatásokkal teljesítik feladataikat, illetve ezzel szoros összefüggésben az is, hogy a társadalom tagjai tudnak-e élni kulturális jogaikkal, lehetőségeikkel.

A társadalom életében lejátszódó folyamatokat figyelve megállapíthatjuk, hogy a nagy csoport- és osztály-átrendeződések végbementek, a társadalom szerkezetét viszonylagos stabilitás jellemzi, és elsősorban az egyén számára adottak a mobilitás lehetőségei. A gyakorlat azt is megmutatja, hogy rögzültek nem kívánatos társadalmi szerkezetek is, illetve az elmozdulás ezekből a lehetségesnél és a szükségesnél jóval lassúbb. E kérdésekről gondolkodva mindenképpen felmerül a kulturális nevelőmunka felelőssége is. Bizonyos leegyszerűsítéssel így is fogalmazhatunk: tudjuk-e mérsékelni a nem kívánatos társadalmi különbségeket vagy éppen a meglévő helyzet konzerválásához járulunk hozzá a kulturális neveléssel? Mit tesz ennek érdekében az iskola? Mit tesz - vagy inkább így mondom - mire képes a közművelődés?

Felidézve tanfolyamunk címszavait, újabb dilemma elé kerülünk, amelyet ismét kérdések formájában próbálok érzékeltetni. Az utóbbi időben gyakran elhangzik az a megállapítás, hogy a közművelődés válságban van. Ezt hallva nemcsak a kétségtelenül nyomasztó anyagi bajokra gondolhatunk, hanem egy ennél is súlyosabb kérdésre, hogy t.i. tudott-e alkalmazkodni a közművelődés tartalmában és módszereiben a megváltozott külső /gazdasági, társadalmi vagy hazai és nemzetközi/ feltételekhez?

Közelíthetünk a dilemmához a másik oldalról is. A politika nagyon helyesen az életszínvonalhoz való "hozzájárulásként" deklarálta a szabad szombatok általánossá tételét. A tapasztalat azt mutatja, hogy az emberek túlnyomó többsége is közjóként fogta fel vagy szokott hozzá a szabad szombathoz. Bevezetésekor felpeszdült a kultúra embereinek táborára, mindenki abban bízott, hogy lényegesen meg fog növekedni a művelődésre fordított idő. A valóság azonban keményen korrigált, és napjainkra nagy vonalakban felvázolta, mire fordítódik a kötelező munkavégzés alól felszabadult idő. Azt látni kell, hogy az emberek szabadidő "gazdálkodása" át-

alakulóban van, elsősorban a gazdasági szükségszerűségek hatására. Gondoljuk csak meg, hogy a családok nagyobb részének kemény erőfeszítésébe kerül az elért életszínvonal pusztá megtartása is. Mindennek ellenére sem tekinthetünk el a kulturális nevelésben attól, hogy megtanítsunk mindenkit a szabaddá vált idő helyes felhasználására.

Magam azok közé sorolom, akik a szabad szombatot össztársadalmi értéknek tekintik, ezért azt szeretném, ha a társadalom tagjainak életvitelében minél gyorsabban kialakulna annak tudatos felhasználása. Továbbra is nyitva hagyva - mintegy vitára ajánlva - az iménti kérdéseket, Vitányi Iván gondolatmenetével azonosulva a művelődés ügyét a nagy nemzeti problémák közé sorolom, azoktól elválaszthatatlannak tekintem, és kiemelkedően fontosnak tartom szemléletünk megújítását ezen a téren is.

A művelődéstudomány egyik fontos kérdése a munka és a műveltség összefüggéseinek tanulmányozása. Szakemberek előtt nem kell erről részletesebben szólnom, illetve nálam avatottabban megteszik ezt majd előadók. Csupán arra kívánok utalni, hogy a család mellett - sokszor sajnos helyette - az alapvető indíttatást az iskola adja meg a gyermekeknek a műveltség megalapozása terén is. A tudás gyarapításában, a tehetség sokoldalú kifejlesztésében roppant nagy az iskola felelőssége. A tanulással és a tanórán kívüli tevékenységgel párhuzamosan alakulnak ki a gyermekek művelődési szokásai, szert tesznek megfelelő jártasságra a kultúra különböző területeinek birtoklásában, megtanulják az idővel való helyes gazdálkodást. Egy életre meghatározó lehet az, ahogyan az iskola a családdal együttműködve ilyen vonatkozásban elindítja gyermekeinket.

Szólamként hangzik, de feltétlenül igaz, hogy a műveltség gyarapítása terén vannak a szegény és kis országok legnagyobb tartalékai, így a kulturális nevelőmunka legnagyobb feladatai is.

Az iskola nincs magára hagyva a nagy feladat végrehajtásában. A közművelődés intézményei segítő jobbjukat nyújtják, alakulóban vannak az együttműködés különböző szervezetei és módszerei. Feltehetően a nyári egyetem kereténél alkalmat nyújtanak az ilyen jellegű tapasztalatok értékelésére is.

A tematika szerkesztői igen sokoldalúan gondolkodtak a közművelődés és a szabadidő összefüggéseiről: mind elméleti, mind gyakorlati oldalról javasolták annak beható elemzését. Tanfolyamunk hosszú évek óta a továbbképzés fórumát jelenti a szakembereknek. Bízom abban, hogy a most kezdődő munka is ilyen jellegű lesz. Befejezésül hangot adok a feltételezésnek, hogy az előadások és a viták alkalmasint hozzájárulnak majd a tíz éves közművelődéspolitikai párthatározatban megjelölt munka értékeléséhez.

Hasznos és kellemes időtöltést kívánok Önöknek Szegeden - a napfény városában !

TÁRSADALOM - MŰVELTSÉG - SZABADIDŐ

I.

Az emberiség fejlődése a huszadik században napirendre tűzte egy új társadalom megteremtését. Ez még akkor is igaz, ha a kapitalizmus képes volt az új körülményekhez alkalmazkodni és sok tekintetben változott formában fennmaradni. Azok az ellentmondások, amelyek a mai kapitalista társadalmon belül jelentkeznek, megerősítik a termelési mód és a termelési viszonyok közötti konfliktusok jelenlétét, s utalnak a viszonyok megváltoztatásának szükségességére.

A társadalmi fejlődésben a radikálisan újat a szocializmus hozta, amely azonban gazdaságilag elmaradott országokban győzött, s ilyen módon fejlett társadalmi viszonyok kerültek ellentétbe a gazdasági, technikai feltételekkel. Még a kedvezőtlen helyzetben is a termelési viszonyok megváltozása a gyors ütemű gazdasági előrehaladást tette lehetővé, és a kapitalista elosztásnál igazságosabb, arányosabb, demokratikusabb elosztást hozott.

Az extenzív fejlődés lehetőségeinek kimerülése után az intenzív szakasz kezdetén világossá vált azonban, hogy csak fejlettebb termeléssel lehet az egyre növekvő és differenciálódó igényeket kielégíteni, és ezzel együtt a szocialista célokat magasabb szinten megvalósítani. 1945 utáni fejlődésünkben nagy eredmény volt a társadalmi igazságtalanság felszámolása, az osztályok közötti gazdasági, jogi, kulturális különbségek mérséklése, az ipari és az agrárproletariátus nagy tömegeinek magasabb színvonalra emelése, mégha ez

nivellálást is hozott, és egyes rétegeknek az életszínvonalát csökkentette, életkörülményeit megnehezítette. Történelmi jóvátételről volt szó, amelyet, ismételnem kell most már Magyarország vonatkozásában is, hogy egy viszonylag elmaradt agrár-ipari országban a második világháború nagy pusztításai után kellett végrehajtani. Ezt a történelmi változást jelentőségének megfelelően értékelnünk kell, mert ha ezt nem tesszük, hamis képet alakíthatunk ki magunknak a magyar társadalom gazdasági-társadalmi fejlődésének körülményeiről és lehetőségeiről is.

A nyomorúság megszüntetése, a nagy tömegek életszínvonalának emelése, a társadalmi különbségek megszüntetésére való törekvés - tehát ezek a pozitív célkitűzések - olyan gazdasági struktúra kialakítását és fenntartását kívánták meg, amely - ha úgy tetszik - az alapszükségletek kielégítését tűzte ki célul, de nem tudott megfelelni a tudományos-technikai haladás követelményeinek, a termelés minőségi fejlesztésének, és nem utolsósorban a társadalom differenciálódó szükségleteinek. 1956 után a mezőgazdaság szocialista átalakítása már alkalmazkodott az intenzív gazdasági fejlődés támasztotta követelményekhez, de az egész gazdaságra nézve csak az 1968-ban bevezetett gazdasági mechanizmus reformja állította előtérbe az új fejlődés követelményeit. A terv- és piaczgazdálkodás jobb összekapcsolásával, a gazdasági ösztönzők érvényesítésével, az üzemek nagyobb önállóságával, a központi és a helyi szervek közötti kapcsolat újszerű alakításával eredményeket értünk el - bár ezek korlátozottak.

Az új szükségletek szempontjából nemcsak a szűken vett gazdaságiakat kellett tekintetbe venni, hanem azt a változást is, amely a társadalmi struktúrában végbement, s amely azt eredményezte, hogy jelentősen csökkent a mezőgazdasági dolgozók száma, és ezzel együtt a parasztság súlya, nőtt az ipari munkások száma és a munkásosztály jelentősége, de

bővült a szolgáltatási szektor is, és nem kis mértékben emelkedett az értelmiség létszáma. Ez a társadalmi átalakulás az életszínvonal emelését sürgette, és differenciáltabb igényeket hozott felszínre a lakás, a közlekedés, az ételmezés és a ruházkodás, a szabadidő eltöltése, tehát általában az életmód szempontjából.

Az elmúlt másfél évtizedben a magyar gazdaságot nagy megrázkódtatások érték, részben külső okokból, a cserearányok romlása miatt, de részben belső okokból is, hisz az iparban nem tudtunk eleget tenni a korszerűsítés, a hatékonyság és az átállás követelményeinek. Az ország eladósodása miatt az elmúlt négy esztendőben visszafogottabbá vált a fejlődés és megtört az életszínvonal emelkedésének folyamata. Ez volt az ára annak, hogy fizetési kötelezettségeinknek eleget tehessünk és a további haladás feltételeit megteremtsük. Feladataink legfontosabbika most az, hogy az ipar modernizálódjék és hatékonyabban dolgozzék, s ehhez nemcsak a technológiai-technikai feltételeket, hanem a közgazdasági, szervezeti háttérrel is megteremtsük. Feladataink korszerűbb gazdaságirányítást követelnek. Legfőbb gondunk: hogyan lehetne erősíteni a vállalkozás iránti fogékonyságot, a megfelelő keveset és felelősséget.

Gazdasági életünkben a nagyobb mozgásra jellemző, az ún. második gazdaság kiterjedélyesedése, ahol a becslések szerint a dolgozók mintegy 70 százaléka végez kiegészítő tevékenységet, és ezzel kiegészítő jövedelemre is szert tesz. Öröndetes a kisvállalkozások és a jövedelemkiegészítő magánerős vállalkozások élénkülése. A bonyolultabb, a kulcsfeladat azonban a társadalmi termelés nagy szervezeteiben elérni a megfelelő versenyképességet, emelni a munkakultúrát.

A mezőgazdasági és az ipari dolgozók életszínvonalának közötti különbség lényegében megszűnt, falun az életkörülmények jelentősen javultak. A városokban élő ipari munkás-

ság egy része maga is részt vesz a második gazdaságban, egy része azonban a főfoglalkozásból igyekszik megélni. A becslések szerint az értelmiségieknek csak 20-25 százaléka végez - gyakran nem képzettségének megfelelő - jövedelemszerző munkát a kiegészítő gazdaságban, ami arra utal, hogy ennek a rétegnek a lehetőségei korlátozottak, helyzetük kedvezőtlenebb.

Manapság tanúi vagyunk tehát egy, a réginél aktívabb gazdasági tevékenységnek a lakosság nagy részénél, de annak is, hogy egyes rétegek kirekesztettnek érzik magukat azokból a lehetőségekből, amelyeket a második gazdaság biztosít. Sokaknál a főfoglalkozás iránti igényesség, az itt szerzett jövedelem háttérbe szorul, ami természetesen - legalábbis a kevésbé mechanizált vagy automatizált munkahelyeken - kedvezőtlenül hat a termelésre.

Ez a differenciáltság napjainkban megnehezíti a társadalmi áttekintést, és ezzel együtt a fejlődési tendenciák felmérését és megértését. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy ebben a tagoltabb struktúrában a termelési-társadalmi fegyelem is meglazult, akkor megérthetjük, miért erősödött meg sokakban a szocializmus tartalmi jegyeivel kapcsolatos bizonytalanság érzete. Sajnos, iskolarendszerünket sem kerültek el az ebből fakadó nevelési gondok.

A szocializmus az ötvenes-hatvanas években a többség számára jelentette a társadalmi igazságosságot, az egyenlőségre való törekvést, a létbiztonságot, sőt a hatvanas évek elejétől másfél évtizedig a stabilitást és a válságok nélküli szakadatlan fejlődést. A szocialista értékrendszerhez régebben hozzátartozott a munka megbecsülése, a közéleti részvétel, a közösségért való tevékenység. Ezek az értékek azonban nem érvényesültek olyan mértékben, mint az előbb említettek, és éppen ezért soha sem beszélhettünk arról, hogy teljes összhang alakult volna ki a tartozik és a követel oldal között. Akik ma idealizálva beszélnek a múltról,

elfelejtik, hogy a negatív tudati-erkölcsi tényezők nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a gazdasági fejlődésben elmaradtunk, hiszen a teljesítmény, a munka minősége iránti megbecsülés és bérezés nem érvényesült akkor sem. Hiába hirdettük, hogy nálunk a munka becsület és dicsőség dolga, nagyon hamar kiderült, hogy kizárólag az erkölcsi ösztönzőkkel nem tudunk célt elérni. Azt is mondtuk, hogy tiéd az ország, magadnak építed, de bizony sokan nem érezték magukénak az országot és az építésben is csak immel-ámmal vettek részt. Nem helyes tehát idealizálni a múltat, de természetesen nem szabad azt tennünk a jelennel sem. Az említett gazdasági-társadalmi fejlődés most előtérbe állítja a kezdeményező-készséget, a vállalkozó kedvet, ami természetesen egyszerre hozhatja a magán- és a közérdek szolgálatát. A kérdés az, hogy kiknek adatik meg az a lehetőség, hogy kezdeményezzenek, vállalkozzanak, s e tekintetben szükséges-e figyelembe vennünk az egyes foglalkozások és rétegek közötti különbségeket. Kérdés az is, hogy a magán-, a csoport- és a közérdek között mennyire lehet összhangot kialakítani. Az ellentmondások nyilvánvalóak, s a válaszokat egyszerre kell keresnünk a gazdaság, a demokrácia fejlesztésében, a tudati-érték-tényezők érvényesítésében.

1968 óta életünkben megnőtt a gazdasági tényezők jelentősége, és ezt helyesnek kell tartanunk, mert a fejlődés fő forrásáról van szó. Ugyanakkor nem szabad lebecsülni a tudati-erkölcsi mozgatókat sem. Hiszen nemcsak az a gond, hogy az emberek miként kereshetnek többet, hanem az is, hogy mire költsek pénzüket. A választás tudatosságot követel meg, tudni kell azt, hogy értéket vagy értéktelent választunk, mindenben, emberi kapcsolatokban, környezetben, kultúrában. Azokkal szemben, akik kizárólag a gazdasági fejlődéstől várják minden konfliktus megoldását, most már hosszú tapasztalat alapján mondhatjuk, hogy csak a gazdasági, a politikai és a tudati tényezők együttes hatásától lehet igazán ember-séges eredményt remélni.

Amikor tehát most a tudati tényezőkre fektetjük a hangsúlyt, ezt nem azért tesszük, mert nem ismerjük el az objektív feltételek megteremtésének szükségességét, sőt elsőbbségét, hanem azért, mert tartunk a fejlődés eltorzulásától. Itt nemcsak ideológiai kérdésekről van szó, mint amilyen a szocializmus vagy a fogyasztói társadalom hedonizmusának és privatizálásának hatása, hanem az elemi szükségletekhez kapcsolódó tudati tényezőkről. Mindennapi életünkben már most tapasztalunk olyan jelenségeket, amelyek a legелеmőbb erkölcsi értékeket vonják kétségbe, megrontják a munkahelyi közösséget, a családok, a gyermekek életét, és rosszat tesznek magával az egyénnel is. Van, aki tudatlanságból vagy hamis elképzelésekből kiindulva nem ismeri fel helyét a környező világban, nem tudja kifejteni képességeit, meghasonlott önmagával, vagy éppen túlzott önbizalommal kezeli le környezetét. A mindennapi erkölcs és magatartás lazulása és eldurvulása visszhangra talál az irodalomban és a művészetben is, amely a mindennapiságot, a kilátástalanságot és gyakran a kifejezési mód szempontjából a tragársággal köti össze. Gazdasági, társadalmi, tudati tényezők együttesen váltják ki ezeket a jelenségeket, s úgy vélem, ennek a komplexitásnak a jegyében érdemes beszélni arról a kérdéstről is, ami bennünket most foglalkoztat, hogy mi a kultúra helye a szocialista társadalom fejlődésének jelenlegi fázisában.

II.

Az elmúlt években sok vita folyt arról, hogy mi az összefüggés a kultúra és a gazdaság között. Azt hiszem, ma már konszenzus van a tekintetben, hogy gazdasági fejlődésünknek egyik motorja a művelt, képzett, felkészült ember. Az is nyilvánvaló, hogy az oktatás hozzá tud járulni a társadalmi mobilitás alakításához. Végül az egyes ember képességeinek kibontakoztatása és személyiségének kialakítása is elképzelhetetlen kultúra nélkül.

Az oktatásban ismertek a demokratizálás eredményei. Sokszor mondtuk, most is meg kell ismételni, hogy a művelődésben a mennyiségi eredményekkel sem lehetünk elégedettek, hiszen sokan nem végzik el az általános iskola nyolc osztályát sem. Még nagyobb gondok vannak a minőséggel. Az általános vagy akár a középiskolát végzettek tudásszintje meglehetősen alacsony. Gondok vannak a szakképzéssel, amely egyrészt túlspecializál, másrészt nem készít fel megfelelően a konkrét termelési feladatra. Most programunk van az oktatási teendőkre. A közoktatás fejlesztési programja célul tűzi ki az általános iskola megerősítését, középfokon az általános műveltség előtérbe állítását, a szakmai képzésben a szélesebb körű megalapozást, és ugyanakkor a gyakorlati képzésben az üzemekkel, a termelőegységekkel való szorosabb kapcsolatot. E célok megvalósítása gazdasági, szervezési feltételektől függ, de függ mindenek előtt a pedagógustól. Azok a viták, amelyek szinte szünet nélkül folynak az oktatásról, megelégszenek gyakran a negatívumok felsorolásával vagy az objektív nehézségek elmondásával, és szinte figyelman kívül hagyják mindazokat az erőfeszítéseket, amelyeket pedagógusok és irányító szervek egyaránt folytattak az oktatás korszerűsítéséért és azokat az eredményeket, amelyeket mégis elértünk.

A világon mindenütt nagy ellentmondások vannak a társadalmi szükségletek és az oktatás között és az oktatáson belül. Sokhelyütt ezekre a konzervatív tagadás vagy permisszív kapkodás a válasz. Mi állíthatjuk, hogy minden következetlenség ellenére végülis egy hosszú reformfolyamatban sokat változtattunk és változtatunk az oktatáson, és igazodunk az új követelményekhez. Mindezzel nem akarom tagadni, hogy sok a tennivaló, ezeket sorolja fel a fejlesztési program.

Sokszor panaszozzák, hogy a társadalom nem becsüli eléggé a pedagógust. Az oktatás körüli egyoldalú viták szinte szügerálják szülőknél és gyermekeknél, hogy ne bízzanak

az iskolában, ne bízzanak a pedagógusban. Azok, akik a nyílt kritikai szellemet reklamálják, s ezt egyoldalúan érvényesítik, gyakran elfelejtkeznek arról, hogy az oktatás egy intézményrendszerben folyik, amelynek átalakítása csak folyamatos lehet, s amelyben az emberi tényező különbözőképpen működik. Hogy világosabb legyen: a rendszernek van mércéje, amely a status quo fenntartásához való ragaszkodással függ össze, és vannak rossz pedagógusok is. De miért ne dicsérjük azt, ami és aki jó, miért ne erősítsük a jó iskola tekintélyét, különösen akkor, ha tudjuk, hogy a nemzetközi összehasonlításban a magyar iskola nem áll az utolsó helyen. A lényeg, hogy a korszerűsítési programot komolyan kell venni és az elvek tisztázása után gyakorlatias intézkedéseket kell tennünk megvalósítása érdekében. A társadalom és a kultúra közötti kapcsolatok alakulásának ez az egyik próbakövet.

Az iskolán kívüli művelődésben is közismerten jeles eredményeket értünk el. Nőtt a könyvolvasók száma, kiterjedtebb lett a zenehallgatás, bővült a vizuális kultúra ismerete, a múzeumok és kiállítások nagyobb arányú látogatottsága, a rádió és televízió ma már az ország minden településében szinte minden emberhez eljuttathatja az igazi kultúrát is. Széles rétegek érdeklődése azonban rendkívül szűk körű, és vannak olyan kulturális tevékenységek, amelyekben a részvétel csekély. A lakosság 30-40 százaléka nem olvas rendszeresen könyvet, a színházak vagy a koncertek látogatottsága stagnál, a mozilátogatás az utolsó húsz év alatt 50 százalékkal csökkent. Nyilvánvaló, hogy nem elsősorban az értelmiség igényeinek korlátoztságáról van szó. Igaz, hogy bizonyos átstrukturálódás ment végbe a kulturális értékelődésben is, ami azt jelenti, hogy különösen a környezetkultúra iránt nőtt meg az érdeklődés, tehát a lakás, az öltözködés, a közlekedés stb. kultúrája iránt. Ezt a változást a művelődéspolitikai nem vette eléggé tekintetbe, pedig az ilyen irányú fejlődést indokolnunk kell, mégha ismerjük is negatívumait. Közismert a hobbyk, sőt részben a második gazdasággal összefüggő szakmai ismeretek iránti igények

előtérbe kerülése. Megfigyelhető a szórakozás és ezen belül különösen a régi és az új fogyasztói kultúra termékei iránti kíváncsiság erősödése is. Legerőteljesebben ez az igény az ifjúságnál jelentkezik. Mindez arra figyelmeztet, hogy többet kell foglalkoznunk a kultúra befogadásának kérdésével, a megváltozott formákkal és tartalmakkal - és ezen belül is a szórakoztatással. És úgy hiszem, hogy az október elején sorra kerülő közművelődési konferencia egyik fő témája éppen ez lesz.

Az iskolán kívüli kultúra s ezen belül a tömegkultúra tartalmi problémái nem az ismeretközlésben jelentkeznek, hiszen e téren részben a tudomány és technika új vívmányai iránt, részben bizonyos, a szakmai, gyakorlati ismeretek iránt színvonalasan kielégíthető az érdeklődés. A szórakoztató művészet az, amely gondot okoz, éspedig azzal, hogy milyen értékeket, eszméket és életmintákat közvetít. Ez a művészet hat a társadalom egészére, az iskolába járó fiatalokra is, mindenekelőtt a tömegkommunikációs eszközökön, de a társas élet egyes formáin keresztül is. A problémát gyakran ideológiai szempontból vizsgáljuk, és természetesen ezt jogosan tesszük. De érdemes erkölcsi szinten is foglalkozni vele, főleg azért, mert a tömegkultúra eszményei nem kizárólag a nyugati fogyasztói divatok, avagy a szórakoztatóipari termékein keresztül terjednek, hanem erősítik ezeket a társadalmunkban meglévő jelenségek is. A munka lebecsülése, a könnyű pénzkeresés, az emberi kapcsolatok eldurvulása - és folytathatnám még a sort - nem kizárólag kulturális eredetűek, viszont a kultúrában is kell keresni az ellenszert a negatív jelenségekre.

A tudati tényezők fontosságára hívja fel a figyelmet az irodalom és a művészetek fejlődése is. Az utóbbi időkben szinte általános a negativizmus, tehát a társadalmilag és egyénileg erkölcstelen jelenségeknek passzív bemutatása. A realizmus XIX. századi változatában még azt lehetett mondani, hogy azért kell a társadalom bajait és az ember

gyengeségeit bemutatni, hogy ezzel ezek elkerülésére ösztö-
nözünk. Ma már lassanként oda jutunk el, hogy író és olvasó
megáll annál a megállapításnál: "Ez van." Hogy ezen változ-
tatni is lehet, ez már nem olyan nyilvánvaló.

Van a kulturális életben egy olyan vonulat is, amely
kizárólag a politikát teszi felelőssé a negatív jelenségekért
és az etikus magatartást a politikán kívül keresi. Az iroda-
lom és a művészetek valamilyen módon mindig tükrözik a való-
ságot, mégha torzan is. Most sem mehetünk el érdektelenül
emellett, hogy miért jelentkezik ilyen élesen a negativizmus,
és ebben a politika és az erkölcs szembenállása, de a tehe-
tetlenség érzésére is keresnünk kell az okokat. Nem kétséges,
hogy a gazdasági-társadalmi ellentmondások hozzájárulhatnak
egy ilyen kép kialakításához. A kérdés az, hogy valamiféle
fatalizmussal kell-e szemlélni a helyzetet, és nem kell-e
objektív és szubjektív feltételek teremtetésével változtatni
rajtuk.

Az irodalom és a művészetek képesek leginkább élmény-
szerűen képviselni a nagy humánus értékeket. Ugy gondolom,
hogy ilyen szempontból nagy az éhség. A XX. század végének
embere mindent tud arról, ami rossz vagy ami rossz lehet,
mégis él és élni akar. Vajon nem jött-e el az ideje annak,
hogy megpróbáljon választ is adni a kérdésre: miért érdemes
élni ebben a korban? A tudati tényezők jelentőségének hang-
súlyozása nem valami oktanul előráncigált és az ideológiu-
sok által kitalált manőverezés, hanem ebből az alapvető
kérdésfeltevésből táplálkozik.

Ha tehát a kultúra helyét meg akarjuk határozni a mai
társadalomban, akkor egyrészt azt kell hangsúlyozni, hogy
korszerű általános és szakmai műveltségre van szükség, ha a
nemzetközi versenyben fenn akarunk maradni, és ugyanakkor egy
olyan értékrend erősítésére, amely az ember jó tulajdonságait
fejleszt ki, korszerű világnézetet és magatartást alakít
ki.

III.

A befogadás szempontjából külön kell foglalkozni a szabadidő kérdésével, amely az utóbbi időben vita tárgya lett tartama és tartalma szempontjából egyaránt. Elmondtuk, hogy a dolgozóknak mintegy 70 százaléka a második gazdaságban foglalkoztatott. A szociológiai felmérések azt bizonyítják, hogy a második gazdaságban folytatott munka legalább négy okból pozitív: elsősorban a jövedelem-kiegészítés szempontjából, de azért is, mert új ismeretek és tapasztalatok megszerzését teszi lehetővé, a kreativitás érzetét váltja ki, és végül, mert a család munkaképes tagjait közös munkára fogja.

Ezek jelentős pozitívumok, amelyeket véleményem szerint a szocialista fejlődés szempontjából sem szabad lebecsülni. Ugyanakkor az is tény, hogy a második gazdaság a hivatalosan megnövekedett szabadidő egy részét felhasználja. Azok a szabadidő-kutatások, amelyeknek eredményeit néhány évvel ezelőtt Andorka Rudolf foglalt össze azt bizonyítják, hogy még a tíz évvel ezelőtti helyzethez képest is romlott a szabadidő felhasználásának aránya a munka és egyéb tevékenységek szempontjából annak ellenére, hogy a főfoglalkozásban ténylegesen csökkent a munkára fordított idő.

Különösen érdekes az az összehasonlítás, amely adatait a Statisztikai Szemle 1984 júniusi számában közli, s amely azt mutatja, hogy Magyarországon a kereső munkára fordított idő a férfiaknál 6 óra, míg a finneké 4,25, a nőknél Magyarországon 3,5, Finnországban valamivel több mint 3. Hozzá kell tennem, hogy a ház körüli munkára fordított idő a magyar és a finn férfiaknál nagyjából ugyanaz, viszont a magyar nők többet dolgoznak otthon, mint a finnek /4,4 kontra 3,4/. Mindenesetre a felhasználható szabadidő férfiaknál-nőknél is csaknem 1,2 órával több a finneké, mint a magyaroknál. Érdekes megjegyezni, hogy a finnek a nagyobb

szabadidőből többet fordítanak tanulásra, mint a magyarok. A televíziónézésben a magyarok állnak elől, mind a férfiaknál, mind a nőknél; a hobbynál, sőt a társadalmi szervezetekben való részvételben is a finnek vezetnek. Bármennyire különbözik a két társadalom, a vallási tevékenységben való részvételben alig van különbség. Könyvet a magyarok többet olvasnak, hetilapot és folyóiratot viszont a finnek. A finneknél gyakoribb a vendégeskedés, mint a magyaroknál.

E néhány adat felsorolása csak azt szolgálja, hogy felhívjuk a figyelmet a szabadidő felhasználásának alakulására, és nemcsak a második gazdaság szempontjából. Biztos, hogy a munkával töltött idő hosszúsága Magyarországon háttérbe szorít bizonyos kulturális tevékenységeket, de ez egyáltalán nem általános. Mint azt az összehasonlításból megállapíthatjuk, nem annyira a televíziónézés, a rádióhallgatás, a könyvolvasás szorul háttérbe, hanem sokkal inkább a tanulás. Másrészt a társasélet egyes megnyilvánulásai, így a társadalmi szervezetekben, egyesületekben való munka, általában a közösségi élet kötetlenebb formáiban való részvétel szenved tőle. Ezt azonban nem egyedül a munkaidő meghosszabbodásával kell magyaráznunk.

A kérdést tehát nem szabad leegyszerűsíteni, és nem lehet azt mondani, hogy a második gazdaság miatt minden körülmények között a szellemi kultúrával való foglalkozás kerül háttérbe. Más a helyzet, ha a rétegekülönbségeket is figyelembe vesszük. A finn és a magyar értelmiség között nincs különbség az olvasásra fordított napi átlagos idő tekintetében, viszont igen jelentős ez a különbség az ipari munkásoknál és a mezőgazdasági dolgozóknál a finnek javára, akik kétszer annyit olvasnak, mint a magyarok. Ez természetesen összefüggésben áll azzal is, hogy a második gazdaságban elsősorban a munkáskategóriák az érdekeltek, és hogy a kulturális szokások különbözőek. A jövőt illetően foglalkoznunk kell azzal, hogyan alakuljon a második gazdaság és a szabadidő viszonya. A kor követelményeiből kiindulva elsősorban

azt kell megnéznünk, hogy mit kell tenni az iskolán kívüli oktatásban, a szakmai ismeretek terjesztésében az előnyök és a hátrányok kihasználása szempontjából, a társas élet és ezzel együtt a közösségek életének formálása érdekében. Emellett nyilvánvalóan minden tevékenységben a funkció és a tartalom állhat a művelődéspolitikai érdeklődésének középpontjában.

A szabadidőt még egy szempontból kell vizsgálat tárgyává tenni, s ez az ötnapos tanítási hét. Tapasztalataink azt bizonyítják, hogy az ötnapos tanítási hét bevezetése nem feltétlenül vezetett a családi élet gazdagításához, a gyermekekkel való szülői foglalkozás megjavításához és a közös munkavégzéshez. Itt nem egyedül a szellemi kultúráról van szó, hanem arról, hogy a gyermek részt vegyen a kis közösség különböző tevékenységeiben, átvegye annak tapasztalatait, mindennapi kultúráját. Tavaly vizsgálatot folytattunk ebben a témakörben, s azt tapasztaltuk, hogy az iskolák és a közművelődési intézmények is nehezen birkóznak meg - különösen szombati napokon - a magukra maradt gyermekek gondjaival. Nem tudják biztosítani foglalkoztatásukat, szórakoztatásukat. Az elmúlt újabb esztendő tapasztalatait összefoglalóan nem vizsgáltuk, de a részletvizsgálatok azt mutatják, hogy a javulás nem kielégítő sem a család, sem az intézmények tevékenysége szempontjából. Ezt a kérdést kardinálisnak tartom az ifjúság nevelésében, éppen ezért szeretném külön is felhívni rá a figyelmet.

Végül a szabadidő, munkaidő, életmód összefüggéseiben az életminták, élettipusok témáját kívánom megemlíteni. Sok vita folyt arról, hogy milyen életformák és életvitelek vannak jelen Magyarországon, hogy a kutatásokból milyen következtetéseket lehet erre vonatkozóan levonni, illetve, hogy ezeket a kutatási eredményeket hogyan lehet felhasználni a gyakorlatban. Hadd emlékeztessék arra, hogy a Művelődéskutató Intézet az életmódnak a kultúrával való kapcsolatát négy alaptípusban határozta meg: instabil, kompromisszumon

alapuló stabil, nyitott és un. emancipatív életmód. Lehet vitatkozni azon, hogy mennyire jók a kritériumok és mennyire jellemzők ezek az életmód-típusok, az azonban biztos, hogy az un. instabil életmód a családok jelentős részére jellemző. Ha a kompromisszumon alapuló stabil típust is tekintetbe vesszük, akkor azt kell mondanunk, hogy ez a kettő a domináns. Mindez konzervativizmusra, de bizonytalanságra és átmenetiségre is utal. Nyilvánvaló, hogy a nyitott vagy emancipatív életmód jobban fogadja be az újat, s ezzel együtt alkalmasabb arra, hogy a szocialista értékeket tegye magáévá.

Ha igaz az, hogy a gyermekkori szocializáció alapvető, akkor művelődéspolitikánkban állítsuk előtérbe ezt, annál is inkább, mert ehhez a feltételek és a lehetőségek ma rendelkezésre állnak, vagy megteremthetők. A globális stratégiáról ebben a kérdésben álljunk át egy korlátozottabb akcióprogram teljesítésére, s mindenekelőtt a gyermekeket és a fiatalokat vegyük tekintetbe, nemcsak azért, mert ez könnyebb, hanem azért is, mert így tudjuk nevelni a jövőt, tudunk felülkerekedni bizonyos ellentmondásokon, amelyek a felnőtt nemzedékhez kötődnek és tudunk a szocialista humánum szellemében ismereteket és értékeket terjeszteni; egy szóval: nevelni.

TÁRSADALMI HALADÁS ÉS SZABADIDŐ

Társadalmunkban napirenden van a hosszútávú - ezredfordulóig terjedő - fejlesztési terv kidolgozása. A hosszútávú terv kidolgozása elengedhetetlen szükségszerűség elsősorban azért, mert a társadalmi haladást alapvetően meghatározó gazdasági élet fejlesztésében gyökeres változtatást kell végrehajtani, az extenzív útról át kell térni az intenzívre. Ez nem megy egyik napról a másikra, az áttéréshez hosszútávú programra van szükség. Fontos ez azért is, mert tudományosan kialakított jövőkép nélkül nem lehet a mai feladatokat úgy formálni, hogy azok egymásutáni megoldása a kívánt célhoz vezessen. A társadalom tudatos fejlesztésének igénye megköveteli, hogy a mai feladatokat úgy alakítsuk, hogy azok a jövő jelenné válásának mozzanatát, részét alkossák.

A hosszútávú terv elsősorban tudományos megalapozottságot követel, ami azt jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági adottságainkra, valós feltételeinkre, tudományosan kimunkált lehetőségeinkre épül, továbbá figyelembe veszi a szocialista társadalom megvalósulását jelentő célokat és azok értékrendszerét.

Az eltelt öt évben megfeszített munka folyt, elkészült 27 prognosztikus tanulmány, több mint 70 részkoncepció, illetve a hosszútávú tervet megalapozó dokumentum. Tudósok százai dolgoztak a terven és munkacsoportok tucatja vitatta meg az elképzeléseket. Az objektív törvényszerűségek és a mai realitások egybevetése alapján alakult ki a lehetséges társadalmi haladás koncepciója az ezredfordulóig.

A koncepciónak a szabadidő nem fő kategóriája, de a lehetőségek és azok realizálásának számbavétele áttételesen arra is következtetni enged.

I.

A társadalmi haladás értelmezése

A marxi-engelsi gondolatot követve a társadalmi életet jelentő folyamatokat olyan működő rendszerként szemlélhetjük, aminek a kezdőpontja a létfeltétel, ezt követeli a szükséglet, majd a szükségletet kielégítő tevékenység, végül a tevékenység eredménye zárja a sort. Ezt a sort az indokolja, hogy az ember szükségleteit mindig létezésének feltételeiből lehet levezetni, az ember szükségleteit létezésének feltételei határozzák meg. Az ember viszont mindent azért tesz, hogy szükségleteit kielégítse, vagyis olyat, annyit és úgy hoz létre, hogy szükségleteit kielégítse.

Az ember mindent azért tesz - gazdaságban vagy anyagi termelésben, a szellemi termelésben, a társadalmi viszonyok megváltoztatásában -, hogy önmaga számára jobb életfeltételeket teremtsen. Miközben ennek érdekében eszközként használ mindent /termelőeszközt, elosztási viszonyt, hatalmat stb./, úgy változtatja feltételeit, hogy közben maga is megváltozik. A társadalmi élet folyamatában az anyagi és a szellemi termelés nem szünteti meg az önfenntartást, önmegvalósítást célzó tevékenység folyamatát, csak módosítja megjelenésének és fejlődésének jellegét.

Ennek az egységes folyamatnak a jelzésére született "a társadalmi élet termelési módja" fogalom, ami lehetővé teszi, hogy társadalmat egységes rendszerként vizsgáljuk. Abból azonban, hogy a társadalmi életet egységes rendszerként kezeljük, nem következik, hogy ezen a folyamaton belül ne különböztessünk meg alkotórészeket. Ilyen alkotórészek az anyagi és szellemi termelés, a társadalmi - emberi - viszonyok, a népesség és a földrajzi környezet, a társadalmi

élet individuális komponensei. A vizsgálódás számára azonban minden időben nagy nehézség, hogy a társadalom alapvető struktúráit jelentő összetevők minden időben maguk sokféleségében jelennek meg.

A haladás elsősorban a szükségletekkel és azok kielégítésével van kapcsolatban. A természeti szükségleteken - anyagcsere biztosítása, lakás stb. - túl a munka, az információ, a kapcsolat és a kiválás szükségletei, az ember fundamentális társadalmi-történelmi szükségletei, történelmileg fejlődnek, magukon viselve úgy a technikai-gazdasági, mint a szociális változások igen nagy befolyását. Ezeknek a szükségleteknek a bázisán, mint a fundamentumon, nő ki az ezekből származó igények rendszere, az azt kielégítő tevékenység alapvető formái, és végül a tevékenység származékai. A társadalmi élet újratermelését - sőt bővített újratermelését - biztosító tevékenységek végül is csak szerves egységben funkcionálhatnak, külön-külön, egymással való összekapcsolásuk nélkül csak mint lehetőségek tudnak létezni. Csak egyesítésük és kölcsönhatásuk teremti meg magát a társadalmi életet.

A szükségletek és azok kielégítése minden társadalmi mozgás alapja. A biogén szükségletek kielégítése fenntartja az ember-természet rendszerének egyensúlyát, a társadalmi szükségletek az ember-ember vagy, ami lényegében ugyanaz, az ember-társadalom rendszerében jelennek meg. Ennek értelmében a társadalmi szükségletek fejlődése, eltérően a biogén szükségletekétől, igen nagy dinamikussággal jellemezhető - ezek a szükségletek igen gyorsan változnak a termelés és a társadalom fejlődése hatására; a régiek elhalnak, újak váltják fel őket.

A társadalom életműködése nemcsak abban az értelemben egységes egész, hogy benne különböző életfolyamatok együttesen léteznek, hanem abban az értelemben is, hogy közöttük kölcsönös meghatározottság van. A létfeltételek pl. olyan

szükségsszerűségek, amelyek szükségletekként jelennek meg az ember számára, és azokat az ember lényegében tevékenységével realizálja. Ezen az alapon jellemezve az egyes kapcsolati viszonyokat, a következők emelhetők ki:

a/ Az ember biológiai működésének - anyagcseréjének - feltételei alapvetően természetiek, vagyis az ember természeti lényével kapcsolatosak. Az ehhez kapcsolódó szükséglet ezért kapta a biogén, a biológiai funkcionálással előfeltételezett megnevezést. Összességükben ezek a természeti szükségletek képezik az ember és környezete közötti viszonyok biológiai szabályozásának azon rendszerét, amelynek a megsejtése az emberi szervezet pusztulásához vezet. Ezek kielégítésével biztosítja viszont az ember saját biológiai létezését. Azonban ezek a természeti szükségletek eredetüknél fogva ugyan biológiaiak, de mégis magukon viselik a társadalmi környezet olyannyira erős befolyását, hogy azokat a lényegében bioszociálisnak kell nevezni. Mivel az ember biológiai szükségleteit társadalmi feltételek közepette elégíti ki, így a természeti és társadalmi feltételek között sajátos kölcsönviszony jön létre. Éppen ennek az összefüggésnek a következtében az ember természeti szükségletei sem maradnak változatlanok. A biológiai létfeltételek is változnak - fejlődnek -, mivel szükségletek kielégítése során az ember a társadalmi szükségletek realizálójaként is tevékenykedik. A biológiai szükségletek minden időben társadalmiakkal gazdagodnak.

b/ A társadalmi gazdagodás elsősorban annak a munkának köszönhető, amely a természeti szükségletek realizálásához szükséges. A munka olyan feltétele az emberi létezésnek, amit az embernek minden nap, minden órában teljesíteni kell. Már az ősember fenntartásának szüksége, az életjavak előállítás és fogyasztása közös munkával realizálódott. Az élettevékenység munkamódja viszont szocializáló hatást gyakorolt magára a megélhetési szükségletre is, amely fokozatosan, a termelési tevékenység bonyolultságának és differen-

ciálódásának mértékében bontakozott ki. Az élelem, a ruházat, a lakás, a termelési eszközök, a fogyasztási tárgyak stb. szükséglete mind mennyiségét tekintve, mind minőségében éppen az ember emberre válásának eredményeként maga is fejlődésen megy keresztül.

c/ Az alapvető biológiai feltételek biztosítása nemcsak a munkát hozta létre, hanem olyan sajátos követelményt is, mint az információ. Ahhoz, hogy biztosítani lehessen a megélhetési szükségletek realizálását, hogy a munka eredményes legyen, az embernek állandóan információt kellett kapnia környezetéről. Az információt a hasznossága szempontjából értékelni kellett, és ennek alapján dönteni /vagyis prognosztizálni a holnapi napot/. Már az őseMBER számára elengedhetetlen volt tudni, hogy valahol van olyan ösvény, amelyen inni járnak az állatok, ismerni kellett, hogy az állatok mikor mennek arra, ismerni kellett, hogy melyik állat húsa alkalmas a fogyasztásra, továbbá, hogy a rájuk való sikeres vadászathoz mit kell tenni, és hány ember szükséges hozzá. Más szóval, létezésének első lépéseitől kezdve az ember halaszthatatlan szükségét érezte az információnak, melynek hiánya pusztulásra ítélte volna őt. Az információ ilyen értelemben tartozik az alapvető létfeltételek közé.

d/ A közös termelési-fogyasztási tevékenység szükségességéből jött létre a kapcsolati szükséglet. A kapcsolatnak köszönhetően az ember szükségletei a más emberek által való értékelés tárgyává váltak, következésképpen az önértékelés tárgyává is.

e/ A munka funkcióinak differenciálódása, valamint az információ birtoklása mértékében nőtt és erősödött az egyénél a felismerés, a társadalmi élettevékenység rendszerében elfoglalt sajátos helyéről, a többiektől való különbözőségéről. Az individualitás létrejötte fokozatosan az "én" felismerése lett, az önfelismerés létrejötte, ami elengedhetetlen feltétele volt az ember egyedi társadalmi lényének elnyeré-

séhez. A kiválás individualizálta az ember szükségleteit, viszonylagos függetlenséget kölcsönzött neki a nagy- és kis-közösségek szükségleteitől. De ezek az individuális szükségletek sem tudtak függetlenedni a társadalmi szükségletektől, nem tudtak mássá lenni, hiszen azok körét behatárolták a kielégítés társadalmi lehetőségei.

Az ember önmegvalósítása létezésének első perceitől kezdve összefüggött a tevékenységekkel, a munkával, mivel csak ezekben tudta legjobban feltárni saját képességeit, saját alkotó lehetőségeit, saját belső szellemi világát. Az önmegvalósítás szükséglete, ezért eltérően más szükségletektől, polivalens, vagyis megnyilvánulhat nem egy, hanem a tevékenység sok /gyakorlatilag mindegyik/ formájában.

Ezen túlmenően ki kell hangsúlyozni, hogy a társadalmi élet egészen belül mindig konkrét kölcsönviszonyok léteznek, s ezek eredményeként az általános haladás mindig sajátos - egyedi - formában jelenik meg. Továbbá az egyes életfolyamatok kölcsönviszonyának jellemzősekor fontos annak aláhúzása is, hogy az anyagi termelés, bár a legfontosabb a társadalom funkcionálása szempontjából, de a társadalmi élet újratermelése mégsem redukálható csak erre.

A társadalmi élet folyamatának olyan fontos és nélkülözhetetlen tényezői vannak, mint a társadalom szellemi termelése, az ember "termelése", melynek közreműködésével kap fejlődést a társadalom történetének sokrétű megnyilvánulása. Az emberek társadalmi élete nemcsak az anyagi-termelési tényezők hatása eredményeképpen változik, hanem azoknak a törvényszerűségeknek az eredményeképpen is, amelyek a társadalmi élet más folyamataira vonatkoznak, amelyek együttesen alakítják az embert és annak tevékenységét. Amikor tehát elfogadjuk, hogy a történelem elsősorban az anyagi termelés fejlődése révén alakul ki, akkor ehhez hozzá kell tenni, hogy de nemcsak annak hatására. Ezért a szabadidőt nem egyszerűen az anyagi termeléssel kell kapcsolatba hozni, hanem a társadalmi élet egészének újratermelésével.

A társadalmi élet termelésének és bővített újratermelésének - haladásnak - alapvető oldalait meghatározva két oldalt kell megjelölni: a termelést /anyagit és szellemi és az ember önmegvalósítását /kapcsolat és kiválás/. Fontos tudni, hogy az ember önmegvalósítása egyszerre eredménye és feltétele a termelésnek.

A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a termelés módja és az önmegvalósítást célzó tevékenység módja között hat az adekvátság vagy megfelelés törvénye. Lényege abban van, hogy az ember fejlődésének színvonala megfelel az anyagi és szellemi termelés adott módjának. És fordítva, a termelés adott módja létrehozza az ember fejlődésének specifikus törvényeit is. Az ember természetes lényegi erőinek, képességeinek és szükségleteinek, egész nembeliségének fejlődése nem magától megy végbe, hanem a termelés tökéletesítésének, a munkamegosztásnak, az anyagi és szellemi tevékenységnek csak szoros, szétválaszthatatlan kapcsolatán és alapján. Egy szóval, az ember fejlődése csak az általa megteremtett saját életfeltételek folyamatában mehez végbe. És minél mélyrehatóbb ennek a teremtésnek a folyamata, annál sokrétebb az emberi tevékenység, annál fejlettebb lesz maga az ember, a társadalom egésze, annál haladottabb lesz anyagi helyzetének és szellemi életének színvonala.

Amikor az ember emberré válásának folyamatát elfogadjuk a haladás mérésének egyik alapvető kritériumaként, akkor három tartalmi összefüggést feltétlenül ki kell emelni. Először azt a kérdést fogalmazzuk meg, hogy az ember, mint a természet szerves része, mennyire képes függőségét csökkenteni. A haladás egyenlő a függőség csökkenésével. Közismert, hogy az állat- és növényvilágban az adott faj egyedeinek számát ugyanúgy, mint a benne rejlő belső kölcsönviszonyt, végsősoron csak a természetes tényezők határozzák meg. Ott a faj fejlődésének foka két alapvető feltételtől függ: a táplálék mennyiségétől - amely a tartózkodási helyen található -, valamint az egyedek számától. Az emberi társadalom

különbözősége az állat- és növényvilágtól egyáltalán nem abban van, mintha mi teljesen megszabadultunk volna a természet adta természetes körülményektől, hanem abban, hogy az emberek tevékenységének köszönhetően ezeknek a tényezőknek a hatása korlátozódik.

Itt jegyezzük meg, hogy a haladást - mint a természeti korlátok leküzdését - Lukács György alapvetőnek tartja. Ezt három irányú fejlődéssel érzékelteti. Elsősorban azzal, hogy a társadalmi élet újratermeléséhez mind kevesebb munkaidő kell. /Itt azonban nem tisztázott, hogy ez a társadalom összes munkaidejére vonatkozik-e vagy az egyénére./ A második a munka társadalmasításának foka, míg a harmadik a gazdasági fejlődésben erősödő nemzetközi kapcsolat.

Haladást kifejező tényező - másodikként sorolva - maga az ember által létrehozott eszközrendszer, annak fejlettsége, vagyis mindaz, ami az embernek rendelkezésére áll az emberi létének emberibbé tételére. Vegyük pl. a munkaeszközök fejlődését. Bizonyos feltételek hiányában még a legélenjáróbb termelési mód sem képes biztosítani a munkaeszközök intenzív tökéletesítését a társadalomban. A munkaeszközök fejlődésének foka függ nemcsak a termelés jellegétől, de egyéb tényezők sokaságától és azok összetettségétől, így a munkaerő tapasztalatainak mértékétől, mindattól, ami hat a társadalom struktúrájára.

Harmadszor: az emberek miközben tevékenykednek, vagyis mint társadalmi lények kinyilvánítják természetes képességeiket és potenciális adottságaikat. Reagálnak a környezetre, ám figyelembe véve a külső és belső körülményeket, magukat is úgy formálják, ahogyan saját szükségleteik azt megkövetelik. Másszóval, a társadalomban összefüggés van nemcsak a termelés eszközei fejlődésének színvonala és belső kölcsönviszonyai között, de a társadalom életének emberi feltételei és annak belső kölcsönviszonyai között is.

Az eddigiekből kiderült, hogy a természettől való függőség csökkenése, az emberi életünk bővített újratermelésére létrehozott javak világának színvonala és végül a személyiségek kifejlesztésének foka, az így elért fejlődés a legfontosabb, amivel a haladástársadalmi méretekben végsősoron mérhető.

A mai helyzet és a jövő lehetőségei

A magyar társadalom mai helyzetét és a jövőbe mutató lehetőségeit az előbbieken ismertetett elvi összefüggések alapján lehet körvonalazni. Ezek eredményes alkalmazása megköveteli, hogy a márt pontosan, szépítés nélkül mutassuk be, hiszen, hogy holnap mi történik, az döntően attól függ, hogy mi van ma. Fontos, hogy a jövőt ne a vágyaink kivitelezésén keresztül érzékeltessük, hanem úgy, hogy a mában a potenciális jövő mint objektív meghatározottság benne van.

A megtett út mérlegének megvonása előtt még egyszer nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy a társadalmi haladás marxista koncepciójából adódóan a haladás legfőbb mércéjének az ember mind teljesebb, mind szabadabb emberre válása folyamatát tekintjük. Ez elsősorban azt jelenti, hogy mennyire volt lehetséges mennyiségileg és minőségileg kielégíteni az ember természeti és társadalmi-történeti szükségleteit, illetve hogyan alakult ezek egymáshoz való viszonya. Ebben az értelemben van jelentősége az olyan adatoknak, amelyek egyik oldalról az anyagi javak termelését, más oldalról a szellemi javak termelését és elosztását mutatják meg.

1/ Összefoglalóan társadalmi haladásunkról az mondható el, hogy az elmúlt évtizedek során megteremtettük a létbiztonság legfontosabb feltételeit. Ezt kifejezi többek között, hogy a nemzeti jövedelem 1950 és 1982 között ötszörösére, az ipari termelés kilencszeresére, az állóeszköz több mint négyszeresére, a fogyasztás szintén négyszeresére növekedett. Több mint ötszörösére nőtt az egyetemet és főis-

kolát végzettek száma, általában növekedett a társadalom iskolázottsági szintje. Ezek és hasonló adatok azt mutatják, hogy önmagukhoz - történelmi múltunkhoz - mérten igen nagyot léptünk előre.

Ha azonban a szükségletek kielégítésénél a máshol elért eredményekhez viszonyítjuk társadalmunk fejlettségét, akkor egészen más mutatók születnek. Másokhoz mérten kiderül, hogy a szükségletek kielégítésében /annak mennyiségi és minőségi összetevőiben/ a fejlett tőkés országokhoz képest még lényegesen elmaradtunk. A fejlett tőkés országok egy főre jutó bruttó termékének mi csak egyhatodát produkáljuk. Ebben az értelemben a világ országai között a hatvan-hetvenedik helyet foglaljuk el.

A mezőgazdasági termékek előállításában a hatodik helyet foglaljuk el a világranglistán. A nem mezőgazdasági ágazatok fejlődési üteme 1950 és 1975 között, bár az európai átlagot meghaladta, de ezt csak a foglalkoztatottak számának megkétszerezésével értük el és nem termelékenységgel. Az ötvenes években országunkban 4 millió ember vett részt a társadalmi élet újratemelésében - azaz dolgozott - heti 48 órában. Most viszont 5-5,1 millió ember aktív dolgozó, heti 40 órában. Az 1950-es években a társadalmi összmunka-idő-alap nem érte el a heti 200 millió órát, addig most közel 215 millió óra. A munka termelékenysége országunkban a nyugat-európai országokénak mintegy fele.

Az is jellemző volt fejlődésünkre az elmúlt harminc évben, hogy annak hajtóereje nagymértékben a behozatal volt. 1950-ben az import a nemzeti termék 15 százalékát, 1978-ban viszont már 48 százalékát tette ki. Ezen belül 1950-ben a felhasznált energia 10 százaléka jött külföldről, ami 1982-re már 52 százalékra növekedett.

Mind ezek az adatok - és még sok hasonlót lehetne felsorakoztatni - azt mutatják, hogy a társadalmi haladásban

elért eredményeink bár nagyok, de a világban elért eredményekhez képest még szerények, illetve jelzik, hol tartunk azon objektív feltételek alakulásában, amelyek alapvető hatással vannak az időtényező, benne a szabadidő alakulására.

2/ Minden társadalomban a szükségletek kielégítését az emberek különböző tevékenységű formákban valósítják meg. Munka eredményeként jönnek létre az anyagi és szellemi javak, és ugyancsak munka eredményeként termelődnek meg a politikai értékek, meg végbe az ember önmegvalósítása. Az adott fejlettségtől függ, hogy minderre mennyi idő szükséges, és az is, hogyan oszlik meg az egyes tevékenységi területek között. Összességében mégis az mondható el, hogy együtt és külön-külön is a munkaidő-alapot a tevékenységben résztvevők száma és a tevékenységre fordított idő szorzata adja meg.

A társadalmi haladást illetően ilyen összefüggésben két terület, az anyagi és a szellemi termelés emelhető ki, hiszen itt jönnek létre a két legfontosabb fogyasztási szféra szükségleteinek kielégítéséhez nélkülözhetetlen alapfeltételek. Országunkban az ebben az értelemben foglalkoztatottak száma 1975-ben volt a legmagasabb, amikor még ráadásul a munkaidő is jóval hosszabb volt, mint most. 1975 óta kétirányú csökkenés ment végbe a társadalom munkaidő-alapjában, egyrészt csökkent a dolgozók száma, másrészt csökkent a munkaidő.

Mi várható? Mindenek előtt számolni kell azzal, hogy a dolgozók száma 2000-ben sem fogja meghaladni az 1980-as szintet. Ami azt jelenti, hogy változatlan munkaidő esetén is a növekvő szükségletet csak hatékonysággal lehet megoldani. Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy a munkaidő-alap a közben végrehajtandó munkaidő-csökkentés miatt is kevesebb lesz, ami csak tovább növeli a feszültséget. A növekvő szükségletek kielégítése csak termelékenységgel oldható meg. Megoldásként csak ez az út fogadható el. Bekövet-

kezhet azonban másféle realizálás is, pl. a hivatalos munkaidőn túli munkaidő intenzív felhasználása.

Az elkövetkező 10-15 évben tehát demográfiai okoknál fogva is a termelékenységek gyorsabban kell növekednie, mint a termelésnek, mert csak ezzel ellensúlyozható a létszámcsökkenés. A szabadidő alakulása is elsősorban ennek függvénye. A teljes foglalkoztatottságnak - mint értéknek - a megtartása mellett egyenrangú értékke kell tenni a hatékonyság követelményét. Ez egyszerre jelenti a tervező, szervező, nevelő és irányító munka lényeges megjavítását.

3/ A társadalmi haladás megkívánja, hogy az emberi szükségletek kielégítését közvetlenül biztosító szolgáltatásokat a társadalom nagymértékben növelje. Ez a mi esetünkben a jövőben a jelenleginél túl kb. plusz félmillió ember munkáját igényelné. Ugyanakkor szabad munkaerő az országban jelenleg kb. 300 ezer van, ezek többsége 40 éven felüli nő, akik az ország különböző kistélepüléseiben szétszórva élnek, akiket ezért mozgosítani aligha lehet. Mindez együttesen azt jelenti, hogy a szabadidő alakulásának elsődlegesen ilyen meghatározói vannak.

Továbbá számolni kell azzal is, hogy a terjedő "csináld magad"-mozgalom is szabadidőt csökkentő tényező. Elég csupán arra hivatkozni, hogy a magánérvs lakásépítés - különösen a kalákában történő - igen sok ember igen sok idejét veszi igénybe.

4/ Mindez azonban nem az igazi gond, mert az igazi gondnak a tartalma egészen más. A mi országunkról elmondható, hogy nálunk nem munkaerő-hiány van, hanem teljesítményhiány. Ezt úgy is mondhatnánk, hogy sok a munkaidőben a szabadidő. Társadalmunk átlagosan napi 10-11 órával - törzsmunkaidő, túlóra, gmk, háztáji - realizál olyan eredményt, amelyet 6-8 óra intenzív munkával el lehetne érni. A társadalom általános szükséglete, a haladás azt kívánja, hogy ezt

a problémát az elsők között oldjuk meg az elkövetkezendő 10-15 évben úgy, hogy egyértelmű legyen: a termelőidő az termelőidő, a szabadidő pedig szabadidő. Ennek útjai sokféle lehetnek. Elképzelhető sokkal rugalmasabb foglalkoztatási formák bevezetése /nem folyamatos munkaidő, rugalmas munkaidő-kezdés és -befejezés stb./, továbbá megoldást jelent, ha a társadalom nagyot lép előre abban az értelemben, hogy nem a munkaidőt fizeti meg, hanem a munkát.

5/ Napjainkban szinte már mindenki által ismert követelményként fogalmazódik meg az extenzív gazdasági fejlesztésről az intenzív fejlesztésre való áttérés. Ezt gyakran úgy fogalmazzák meg, hogy a társadalmi haladást új fejlődési pályára kell vezérelni. Ez nem egyszerűen gazdasági kérdés, hanem a társadalmi haladás eddig elért eredményeinek a következménye. Amikor a gazdasági tevékenységben megfogalmazódik a minőségi követelmény, akkor ez egyben azt is jelzi, hogy a természeti és a társadalmi-történeti szükségletek közötti arányban változás jön létre az utóbbiak javára. Ugyanennek a szükségletnek a növekedését fejezik ki azok a követelmények, amelyek a nagyobb felelősséget, a nagyobb cselekvési lehetőséget szorgalmazzák.

Társadalmunk távlati fejlesztési koncepciójában pl. kiemelten szerepel az infrastruktúra, a feldolgozóipar és ezen belül az élelmiszeripar fokozott fejlesztése. Ugyanakkor az általános társadalmi haladás eszközrendszere megjelölésénél olyan fogalmakkal találkozunk, mint a biotechnika, a mikroelektronika, a számítástechnika stb. Direkt módon fogalmazódik meg az anyag és energia fajlagos felhasználását csökkentő eljárások kidolgozásának igénye.

Ezek többek között azt is jelentik, hogy a munkán belül a minőségi követelmények úgy jelennek meg, mint az egész társadalmi haladást determináló feltételek. Nem véletlen, hogy ennek összefüggésében 2000-re a 25 éven felüli népesség 10 százalékának kell, hogy felsőfokú végzettsége legyen

/jelenleg ez 6,5 százalék/. A 2000-ig prognosztizálható fejlődés általában feltételezi a szellemi képességek társadalmi méreteiben való növelését, amit elsősorban nem az iskola-rendszerünk képzési keretein belül kell megoldani, hanem a társadalom szellemi életét meghatározó összes szervezetek és intézmények közreműködésével. Ez olyan szükséglet, amelynek realizálása sok energiát és sok időt követel.

6/ A társadalmi haladás komplexitásából adódik, hogy a gazdaságban jelentkező plusz követelmények csak akkor realizálhatók, ha az emberek külön-külön is és együttesen is értékelik ezt a szükségletet és tudatosodik bennük, hogy ezt csak kollektíven valósíthatják meg. Ez pedig azt jelenti, hogy a dolgozóknak mindinkább a gazda szerepében kell megjeleníteni, érdekeltté kell válni mindinkább a közös erőfeszítésben, tulajdonosnak kell tudni és érezni magukat. Ez elsősorban a társadalompolitika területén jelent feladatokat, olyat, aminek a megoldása az egyes emberektől két értelemben is időt igényel. Egyrészt a tulajdonosi szerepre fel kell készülni, tanulni kell. Másrészt maga a szerep is időigényes. A demokráciához tudás és idő is kell.

A következő 15-20 évben - figyelembe véve a reális lehetőségeket és a megoldandó feladatokat - végső soron azt kell hangsúlyozni, hogy lényeges változásra aligha lehet számítani a valóban szabadidő alakulásában. Bizonyos arányeltolódások létrejöhetnek és létre is jönnek az egyes tevékenységi szférák között, de a munkára fordított idő /anyagi átalakítás, szellemi átalakítás, kapcsolatok-viszonyok átalakítása/ alapvetően még nem fog csökkenni.

Néhány következtetés

Az elvi összefüggések és a reális valóság összevetéséből néhány következtetés minden esetre levonható. Ezek a következők:

1/ Az embernek - mint minden haladás realizálójának - a megértése annak megértését jelenti, hogy a társadalom, mint rendszer, miként funkcionál. A funkcionálásra - az egész rendszerre és alkotórészeire is érvényesen - a törvényszerűségek a jellemzők.

Először a rendszer éppen a reprodukciós tevékenység hatására igyekszik megmaradni olyanak, mint amilyen, igyekszik saját struktúráját újratermelni. Ugyanakkor az alkotó mozzanat eredményeként, amely nem más, mint emberi ráhatás az adott rendszerre, megbontódik a rendszer egyensúlya és változás megy benne végbe. Az alkotó mozzanat létrejötte az egész rendszer bármely alkotórészénél következik be, az egész rendszerre hatással lesz.

Másodszor a társadalomra, mint rendszerre az is jellemző, hogy a rendszer tartósságához nem elég annak egyszerű újratermelése, az adott, történelmileg kialakult struktúra változatlan formában való megragadása. Ez a tartósság csak a rendszer aktivitásával, a külső hatások adaptálási képességével biztosítható, bekapcsolva azokat saját struktúrájába. Ilymódon megy végbe a társadalmi rendszer önmozgása, annak bonyolultabbá válása, minőségi fejlődése, amelyben valójában ki is fejeződik az ember átalakító tevékenységének univerzális igénye.

Harmadszor, ebben a folyamatban az egyén is fejlődik, leveti saját egyéni korlátait, és bekapcsolódva a társadalmi méretű tevékenység folyamatába, kiváltó részesévé válik a társadalmi haladásnak. Ennek során egymásba kapcsolódnak a közös tevékenység tárgyi és társadalmi hatásai, más szavakkal, a társadalmi termelés célja maga az ember lesz - a személyiség. Elmosódnak a határok az egyén teremtő munkája és a személyiségi, alkotó önmegvalósítás között. A személyiség szabad, alkotó fejlődése beépül magába a tevékenység hatékonysága növelésének programjába, mint az ember lényegi erőinek realizálási folyamata, vagyis mint haladás.

2/ A tudományos előrelátás lehetővé teszi, hogy az ember a mából következtessen a jövőre. Az előrelátás attól

függ, hogy a tudománynak mennyire sikerült egy-egy folyamat mélyére látni, feltárni törvényszerű összefüggéseket, az ok és okozati kapcsolatokat. Ha ez alapos, akkor a tudomány előre vetítheti a társadalmi fejlődés lehetőségeit hosszú távra is. Ez azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy amit a tudomány távlati prognózisként képes megjelölni, az az adott pillanatban is reális. Ha a kettő összekeveredik, akkor a tudományos előrelátás kiindulópontjává válhat a vágyaknak azon az alapon, hogy az elméletileg lehetségest most lehetségesként kezelik.

A probléma akkor válik igazán problémává, amikor az elméleti prognózisok a mindennapi gyakorlat mérőeszközzé válnak. Ha a most lehetségest az elméleti lehetségesselel mérjük, akkor szinte kivétel nélkül olyan eredmény születik, mintha a gyakorlati valóság nem teljesítené a lehetséges fejlődést. Ez azonban látszat. Mérőeszközzé csak a potenciális holnap válhat, de a holnapután már nem. Éppen ezért napjaink lépéseit nem lehet azzal a mérőeszközzel mérni, amit a tudomány 2000-re prognosztizál.

Azt is tudomásul kell venni, hogy a tudomány nem csodatévő, önmagában nem tud semmit megváltoztatni, "csupán arra képes", hogy megmutassa, a törvényszerűségek értelmében miből mi következik, de arra nem, hogy azt részleteiben pontosan előre vetítse: mikor, kinek, mit kell tennie. Itt a gyakorlat tapasztalatai nélkülözhetetlenek.

3/ A társadalom távlati fejlődését prognosztizáló koncepciónak minden esetben számolni kell azzal, hogy a társadalom életfolyamatai egymással kölcsönhatásban vannak, az eltérések - lemaradások, mellékvágányra tévedések - bárhol is jelentkezzenek, a társadalmi élet egészére hatnak. Ha pl. a szociálpolitikai, népesedéspolitikai vagy környezetvédelmi elképzelések nem valósulnak meg az elképzelt - tervezett - módon, akkor könnyen létrejönnek az egész társadalmi élet fejlődésére ható nemkívánatos következmények. Ugyanígy -

ha a munkaidő csökkentésének tervezett mértéke nem támasztódik alá a technikai és tudati fejlődéssel, akkor nem csökkenés, hanem csak munkaidő-áthelyezés jön létre. Továbbá azt is számításba kell venni, hogy a társadalom nagy tömegeinek gondolkodása és gondolkodásuk változása is befolyásolja a mindenkori helyzetet.

4/ Ezen az alapon lehet a társadalmi élet újratermelésének időtényezőit is vizsgálni. A társadalmi élet újratermelésének - bővített őjratermelésének - az időtényezőit elsősorban a termelőeszközök fejlettsége határozza meg. Ez objektív feltétel. Ehhez kapcsolódnak a szubjektív feltételek, elsősorban a tömegek műveltsége, tudása. A kettőnek a kölcsönössége határozza meg a társadalmi élet újratermeléséhez szükséges időt.

Ezt az összefüggést nem lehet kedvünk szerinti tartalommal megtölteni. A két tényező közötti kapcsolat is objektív. Az elmaradott termelési eszközöket szubjektív feltételekkel pótolva nem lehet csökkenteni az újratermelési időt. Az anyagi és a szellemi javak létrehozására szükséges időt nem lehet döntésekkel, határozatokkal sem csökkenteni. Ebben az értelemben az óhajok sem segítenek sokat. De fordítva sem megy, nem lehet a technikát egyoldalúan fejlesztve, a szubjektív tényezőket elhanyagolva időcsökkenést elérni. Mindez azzal függ össze, hogy a szükségleteket nem lehet csak egyoldalról közelítve kielégíteni.

5/ A szabadidő és művelődés kapcsolatára vonatkozóan azt is tudomásul kell venni, hogy közöttük nincs egymásból következő meghatározottság. Régi felismerés, hogy az ember mindent önként elsajátít, megtanul, aminek szükségét érzi. A társadalom életfolyamataiban működő objektív szükségletek igénylik, kiváltják az ember szellemi erőfeszítéseit, feladatokat fogalmaznak meg a tudati fejlődés számára is. Sőt nemcsak megfogalmaznak, hanem azt ki is kényszerítik. Ha az ember ezeket a szükségleteket nem ismeri fel, nem realizálja,

nem fejlesztí tudását, akkor a hiány nem a tudati szférában lesz látható, hanem a különböző életfolyamatokban jelentkező feladatok megoldásának elmaradása, részbeni elmaradása vagy annak időbeni elnyújtása árulkodik majd a mulasztásról.

Ez azonban azt is jelenti, hogy sikertelen próbálkozás minden olyan művelődési-tanulási feladatállítással, aminek nincs meg a feltétele az élettevékenységek folyamatában, annak tartalmában. A szabadidő tehát nem kiváltó ok, hanem csak lehetőség a művelődésre. Ezért ha a társadalomban különböző rendeleterek eredményeként növekszik a szabadidő, azt az emberek arra használják, amire a valóságos szükségleteik késztetik őket.

6/ Miközben nyomatékkal hangsúlyozzuk, hogy az objektív törvényszerűségeken nem lehet változtatni, ezzel együtt azt is hangsúlyozni kell, hogy a törvényszerűségek érvényesülése viszont sokféle lehet. A természeti szükségletek kielégítése, a munka pl. sokféle formában és zinten nyilvánulhat meg. Az anyagi javak termelése lehet gyárban vagy háztájiban, alacsony vagy magas termelékenységgel, korszerű módon vagy korszerűtlenül. Ebben az értelemben az adott technika társadalmilag szükséges időt igényel, amely időt éppen a technika determináló szerepe miatt objektívnek kell tekinteni. Kérdés, ez az idő miképpen oszlik meg pl. gyárban, hivatalban és az otthon végzett munka között.

Régi igazság, hogy az ember mindent azért tesz, hogy szükségleteit kielégítse. A szükséglet-kielégítés - mint folyamat - egyben a szükségletek megváltozásának folyamata is. Ebben az összefüggésben minden új szükséglet új időtényezőt von maga után. Ez azt jelenti, hogy az ember az idő alapját nem kénye-kedve szerint használja fel, hanem elsősorban a szükségletek és azok realizálásának lényeg határozza meg. Itt is érvényes tehát az az összefüggés, hogy az embert elsősorban a körülmények formálják, a nevelés csak erre épül. Nem lehet elképzelni, hogy valami elvont szabadidő eszmét az

emberek fejébe táplálva megváltoztassuk a körülmények hatását.

7/ A társadalmi élet újratermelési módja minden országban sajátos. Az általános törvényszerűségek térben és időben konkrétan jelennek meg. Ezért az összehasonlítás az egyes országok között csak arra szolgálhat, hogy kimutassuk a sajátosságokat. Vagyis ez azt jelenti, hogy az egyes országok tapasztalatait nem lehet értékitéletként használni, nem lehet értékmérőként alkalmazni. Ez vonatkozik a szabadidőre is.

MUNKA ÉS SZABADIDŐ

A szabadidő-kutatás egyik legtöbbet vitatott kérdése a munka és a szabadidő közötti viszony tisztázásával függ össze. Számos félreértés övezi a szabadidő értelmezésének ezt az oldalát, fogalmi szintre emelve a történetfilozófiai alapokon keletkezett, s ennek megfelelően valóban dichotomikussá vált viszonyokat. Ennek köszönhető, hogy még a marxista szabadidő-kutatások körében is megjelenik, s szocialista viszonyokra is transzponálják azokat az összefüggéseket, azokat a szerkezeti viszonyokat, amelyek a polgári szabadidő-kutatásokban eléggé általánosnak minősíthetők, s amelyek kifejezik a kapitalizmus - beleértve ebbe a mai kapitalizmus törekvéseit is - a kizsákmányoló társadalmi viszonyok szabadidő-tükrét is: a szabadidőt a munkával mereven szembeállítva, a kétpólusú szerkezetet fogalmi általánosság szintjére emelve.

Munka és szabadidő, dichotomikus szerkezetként felfogva olyan következtetések levonására vezet, amelyek a szabadidő funkciójának meghatározásában félrevezető jellegű következtetésként mintha a munkával szembenálló, azt kiegyenlítő funkciót jelentene. Ennek a felfogásnak gyakori, csaknem általános vonása a szabadidő funkcióinak az a fajta megítélése, amely a szabadidőben kompenzálást állapít meg: "A munkával szemben csakis a szabadidő alkalmas olyan kompenzálásra, amely kárpótolhatja az embert mindazért, amire munkája nem ad lehetőséget."

A szabadidő-kutatások, a materialista történetfelfogás követelményeinek érvényesítésével, pontosan kimutatták,

hogy ez a fajta kompenzációs funkció mennyire illeti meg a szabadidő tevékenységeket, s azok milyen vonatkozásban képesek kompenzálni. Nem általában, nem a fogalmi apparátus következtében, hanem nagyon is meghatározott feltételek között, s csakis ezek alapján lehetséges, szükséges ez a fajta kompenzációs funkció. Pontosabban: a munka meghatározott állapota vonzza magával ezt a fajta kompenzációs igényt, nem a munka általában, hanem a munka a kizsákmányolás viszonyai által eltorzítva, mint elidegenedett munka áll szemben az emberi lényeg realizálása lehetőségeivel, az ember alkotói igényeinek megvalósításával úgy, hogy csakis ezen túl, ezen kívül keresheti nembeli lényege megvalósításának a feltételeit.

A munka elidegenedettsége, amelyet Marx az ismert módon jellemzett a Gazdasági-filozófiai kéziratokban /47-48. old./, a Bërmunka és tőké-ben /MEM 6.köt. 389-390.old./ valóban az emberrel szemben idegenné vált munkát jelenti, amivel szemben az ember más szférákban keresi önmegvalósításának a lehetőségeit, emberi mivolta érvényesítésének eszközeit. Az ember munkáját, mint kényszerűséget csak eszközt fogja fel, s nem képes alkotói mivoltát érvényre juttatni. Következésképpen másutt keresi alkotói igényeinek a realizálásához a feltételeket, s ezt a munkától elválasztott, azzal szembeállított szabadidőben véli megtalálni. Ilymódon a szabadidő alkalmassá válik a kompenzációra, ebben a keretben érzeti magát az ember emberként, s nem az emberi lényeg a legközvetlenebbül jellemző alapszférában, munka-tevékenységben.

Mélységes tévedés ezt a nagyon konkrét, történetfilozófiailag értelmezhető szituációt a munka és szabadidő általános fogalmi szintjére emelni, mintha kategoriális lényegük-nél fogva rendelkeznének az adott helyzetben valóban létező dichotomikus szerkezetbe foglalt antinómikus jelleggel, amely eleve vonzza a szabadidő kompenzatív funkciójának az érvényesítését. Mást jelent a munka és szabadidő viszonya,

a kizsákmányolás történeti viszonyai, s kiváltképpen a tőkés tulajdonviszonyok hatása körülményei között, és ismét csak mást jelent kategoriális szinten, fogalmi absztrakcióként értelmezve a munka és a szabadidő közötti viszonyokat.

Éppen ezt a két síkot keverik össze azok a felfogások, amelyek "a rendelkezésre álló idő" /Marx/ egységét úgy bontják meg, hogy ebből, a "social time" szerkezetéből fogalmilag is kettős, antinomikusan értelmezett képletet produkálnak, s az adott történeti viszonyokra jellemző valóságos antagonizmust kívánják transzponálni, átvetíteni a fogalmak síkjára.

A szabadidő marxi tisztázása számára ezért is jelent alapvető fontosságú metodológiai alapot, rendező elvet az idő történeti meghatározottsága, aminek keretei között kell elhelyezni a köztük lévő viszony pontos rajzát. Ha ezt értjük, nem okozhat gondot annak a megértése sem, hogy a munkásmozgalom a XIX. századtól kezdve miért tűzhetette zászlajára a harcot a munkaidő csökkentéséért, az emberi munkafeltételek kivívásáért - szerves részben a szabadidő biztosításáért. Ennek illusztrálására elég utalni a háromszor nyolc jelszavára, követelésére, ami az osztályharcnak a feladatai közé sorakozott fel.

A normális élet- és munkafeltételek megteremtése, az embertelen munkaidő feltételek /tetézve a gyermekmunka terheivel is/ érthetően vonták magukkal a munkásosztály osztályharcos törekvései közé iktatva a szabadidőért vívott harcot. Igaz, hogy ezt a polgári ideológia gyakran hangszerelte át olymódon, mintha ez a munkásmozgalom munka-ellenességét jelentené, mintha a munkásosztály ezáltal harcot vívna a munka ellen. Furcsa képlet ez: az anyagi javak megteremtője, előállítója, a munkásosztály mintha a munka ellen harcolna, s a munka értelmét a munkásosztállyal szemben kellene biztosítani, és éppen a polgárság vállalkozik erre;

a kizsákmányoló osztály feladata a munka becsületének a megteremtése, a munkásosztállyal szemben. A munkásosztály osztályharcos küzdelem, harca a munkanélküliség ellen /amire félreérthetetlenül utal az összefüggés a nyugatnémet munkás-ság törekvésével a 35 órás munkahétért, ami újabb munkaalkalmakat teremthetne a munkanélküliek növekvő tömege számára is/, ez jelenti azt az alapképletet, amelyre építve támadják a munkásosztályt, munkaelleenséggel vádolva.

A munkásmozgalom törekvései a háromszor nyolc kivívására a kizsákmányolás társadalmi viszonyai közötti helyzetnek megfelelően képviselik az osztályharc fontos feladatát. Társadalmi talaj ennek a harcnak a tőkés társadalmi rendszer, s ebben is a kapitalista termelési viszonyokat kísérő alapvető ellentmondások szerkezete, amelybe beleépül a munka és a szabadidő megosztottsága is, a kizsákmányoló társadalom antagonizmusainak megfelelően. A szabadidő kivívása, mint politikai cél, ennek megfelelően a munkásmozgalom harcaiban szorosán kapcsolódik az osztályharc minden más célkitűzéséhez is. Ez a helyzet valóban munka és szabadidő bipoláris szembenállását, világosan elhatárolható jellegét mutatja.

Gyökeresen új helyzetet teremtett munka és szabadidő viszonyának az alakulásában a tudományos technikai forradalom, tőkés viszonyok között is /és főként szocialista alternatívájának körülményei között/. A technikai haladás és a termelékenység nagyarányú emelkedése tőkés viszonyok között a munkaidő-alap szerkezetének az átalakulását is eredményezi: a szabadidő növekedése a munkaidő csökkentéséhez kapcsolódva ennyiben már nemcsak a munkásosztály harci követelése, hanem egyszersmind bizonyos fokig a tőke érdekeivel is egybetalálkozik. Ráadásul a termelés növekedése a tőkés újratermelés keretei között egyáltalán nem hatástalanította, nem is szűrhetette ki a válságok különféle csoportjait, hatásait, ilymódon a munkanélküliség növekedése különösen erőteljesen napirendre tűzte a szabadidő-szokások átalakulását, a szabadidő feltételeinek és a munkaidő-alap átalakításának kereteit.

A tőkés érdeke elsősorban természetesen a profit minden eszközzel, a modern technika bonyolult folyamatainak alkalmazásával is történő növelése. De az is érdeke, ehhez kapcsolódva, hogy a tőkés újratermelés munkaerő-feltételei zavartalanul rendelkezésre álljanak, s a termelési folyamatot ne zavarják a társadalmi feszültségek, azok a többletfeszültségek, amelyek a technikai haladáshoz is, annak tőkés alternatívájához ismert módon kapcsolódó növekedését jelenti a munkanélküliségnek.

Igy találkoznak a mai kapitalizmus viszonyai között, az iparilag fejlett tőkés országok életében a tőke és a munkáosztály bizonyos érdekei, noha ezek nem ellentmondás-mentesen, hanem az adott feltételek között jutnak el a konkrét megoldásokig. /Jellegzetesen mutatja az ellentmondások természetét, intenzitását az NSZK-ban 1984 júniusában a fém munkás sztrájk, amely heteken keresztül folyt, a 35 órás munkahétért, s kifejezetten azzal a céllal, hogy ez a munkaalkalmakat növelheti, a munkanélküliség növekedése ellensúlyozása érdekében. A sztrájk harc eredménye az a kompromisszum volt, amely 38,5 órás munkahét bevezetéséhez vezetett, s amely mutatja, hogy ebben az esetben kifejezetten a munkásmozgalom, a szakszervezetek követelése volt a munkaidő csökkentése. Ez nem közvetlenül a szabadidő növelését célozta, hanem a munkásmozgalom hagyományos harci eszközei közé sorolható, a háromszor nyolcat most már lényegesen meghaladó szinten./

Az eddigiekből is világosan megállapítható, hogy miért vált a szabadidő a mai tőkés társadalmak egyik legalapvetőbb problémájává, s hogyan szorgalmazza a szabadidő-intézkedések megtételét, s az ehhez szükséges kiterjedt kutatások fejlesztését a mai kapitalizmus. Még olyan látszatokat is produkálva eközben, mintha a szabadidő kérdése a mai kapitalizmus, s kiváltképpen az utóbbi évtizedek nagy kérdése lenne, aminek nincs történeti előzménye sem. Elégé elterjedt ez a vélemény a polgári szabadidő-kutatók között, beleértve még a szabadidő-kutatás marxi érdekeltiségének elutasítását is.

J. Dumazedier többször is hangot adott ennek a véleményének, jelezve, hogy megítélése szerint Marxot a munkaidő és nem a szabadidő problémái érdekelték. Ezzel együtt fogalmazta meg azt a véleményét, hogy a XX. század utolsó harmadának a nagy kérdése a szabadidő, s a XIX. századot még nem foglalkoztatta e kérdés. Dumazedier nézeteire válaszként foglalkozott a TIT által 1974-ben szervezett nemzetközi "Szabadidő és művelődés" konferencia a marxi szabadidő koncepció feltárásával /A szabadidő koncepciója Marxnál Bp. 1975. TIT 36. old./, külön szöveg-összeállítást produkálva. Marx szabadidő-felfogásának dokumentálására, valamint a konferencia központi gondolatát - amint az "A szabadidő szociológiája" c. kötetben /Gondolat, 1976. 50-56. old./ olvasható - Köpeczi Béla bevezető előadása is a marxi reális humanizmus szabadidő-problémáinak a kifejtése jelentette. Dumazedier, aki maga is részt vett Budapesten e konferencia munkájában végül is tudomásul vette a marxi szabadidő-felfogás létjogosultságát. Ezt a marxi szabadidő-koncepciót foglaltam magam is össze később írásomban a Magyar Filozófiai Szemlében /1974. 4-5. szám, 517-549. old./.

A munka és szabadidő szembeállításának, bipoláris értelmezésének történetileg feltároló talaját ismerve tovább kell elemezni a közöttük lévő viszonyok valóságos tartalmát, hogy ennek alapján tudjunk szembenézni a bevezető sorokban jelzett problémával. Ilyen módon kutathatjuk fel a köztük lévő történetileg kialakult, s meghatározott társadalmi feltételekhez kötődő szerkezetek talaját, elismerve a köztük feszülő ellentmondások létét, tisztázva azok jellegét, természetét. De éppen ezen az alapon, megértve kapcsolatuk természetét, kell szembefordulni azokkal a nézetekkel, amelyek igyekeznek megörökíteni, társadalmi talajától elszakítva, absztrakt szinten is rögzíteni a munka és szabadidő történetileg kialakult, változó természetű szembenállását. Fogalmi lényegüknél fogva is antinomikus jellegűeknek tekintve, dichotomikus szerkezetet produkálva, s minden következtetést ennek alapján lehetne, kellene levonni a viszonyukra vonat-

közöan. Elfogadva bipoláris szembenállásuk tényét a kizsákmányolás társadalmában, mindenek előtt a kapitalizmus viszonyai között, éppen ezen az alapon kell megkérdőjelezni ennek általánossá emelését, elválasztva keletkezése talajától, a tőkés viszonyoktól, s átvetítve a szocialista társadalom viszonyaira is.

Ezzel a kritikával párhuzamosan kell a munkával szemben a szabadidő kompenzációs természetének előbb ismertetett felfogására is visszatérni. Mégpedig nem csupán a szocialista fejlődés viszonyai között, hanem az elidegenedett munka társadalmában, a tőkés társadalom körülményei között is. Bár sokkal több az igazságtartalma a szabadidő kompenzációs funkciója igénylésének tőkés viszonyok között - a munka elidegenedett jellege valóban alkalmas arra, hogy kiszorítsa az emberi lényeg megvalósítására törekvést, az alkotásra való szándékot a munkatevékenység köréből, s átvezesse a munkán kívüli rétegekbe. Kétséges, hogy teljes egészében igaz-e, elfogadható-e az a vélemény, amely a munkával szemben a szabadidő-tevékenységeknek teljes egészében kompenzációs funkciót tulajdonít.

Kétségtelen, hogy a szabadidő-tevékenység bizonyos fókig - nem teljesen! - időlegesen, átmenetileg - s nem véglegesen! - alkalmas ennek a kompenzációnak az ellátására. Az ember szabadidejében általában valóban nagyobb sikerrel törekedhet alkotói energiái kibontakoztatására, sokkal inkább mint kenyérkereső munkája körében. Más kérdés az, hogy ez a kompenzáció maga sem jelenthet megoldást, legfeljebb átmenetileg, s nem takaríthatja meg a tényleges megoldás keresését. Tőkés társadalomban a szabadidő kompenzatív funkciójának igénylése, kibontakoztatása mögött a talajt a munka jellege, ellentmondásossága, elidegenedettsége jelenti. A munka ellentmondásait, társadalmi feszültségeit kell megoldani - s ennek talaját, a kizsákmányolást felszámolni -, s minden más lépés csak ennek elődázását vagy eltakarását jelenti. Így a szabadidővel való manipulálás is, ami a tőkés

társadalom megoldhatatlan ellentmondásainak eltakarására és nem megoldására alkalmas. Ezért tűnik látszatmegoldásnak, a probléma megkerülésének az elidegenedés viszonyai között a munkával szemben a szabadidő illetően funkcióinak a tárgyalása. Az elidegenedettség ugyanis a munka szféráját sújtja mindenek előtt, s ez keletkezése talaja /ahogyan ezt Marx a Kéziratokban nagyon meggyőzően kifejtette, a munka és elidegenedés kapcsolatát feltárva az Elidegenedett munka c. fejezetben/. De ez nem zárja ki, hogy az elidegenedés nem marad meg a munka szférájában, hanem ebből kiindulva átsugárzik a társadalom valamennyi többi területére is. Ugy a szabadidő szférája is az elidegenedés hatalma alá kerül, ahogyan ezt K. Jaspers: "Az atombomba és az emberiség jövője" c. könyvében /München, 1958./ szépen kifejtette. Márpedig nem oldhatja meg a munka elidegenedettsége feszültségeinek problémáját az ugyancsak elidegenedett szabadidő - ez tűnik ki Jaspers szavaiból: "A hagyományos munka és ezzel összefüggő életformák felbomlottak."

A szabadidő szerepének ezt a fajta eltúlzását Dumazedier is élesen támadja, kimutatva a felfokozott várakozás károosságát korunkban. Ezt a felfokozott "szórakozási szükséglettel" is összekapcsolja, jelezve, hogy ennek milyen negatív hatásai vannak az ember életére. Dumazedier a marxizmus gondolat analógiájára emlegeti a szabadidő, mint a nép ópiuma káros természetét, hangoztatva: "Tudjuk már, hogy a szórakozási szükséglet hatalmas és kétértelmű befolyást gyakorol a munkára" /Dumazedier: A munkások szabadidejének kulturális tartalma Európa hat városában. Revue Française de Sociologie. 1963. 1. sz./.

Ezzel az értékeléssel egybekapcsolva kell megállapítani a szabadidő-funkciók korlátozott érvényességét, még több viszonyok között is. Mennyire más ehhez képest a szabadidő szocialista viszonyok közötti funkciója. Márcsak azért is el kell vetni a szabadidő, mint a munkával szembeni kompenzáció eszközeként való kezelését szocialista feltételek között.

Nem tagadva, hogy a mai körülmények között is van létjogosultsága - átmenetileg korlátozott érvénnyel, meghatározott feltételek között - a munkával szemben a szabadidő-szokásoknak a szocialista viszonyok között, mindez azonban a munka szférájában lévő megoldatlanságokról árulkodik. Arról, hogy a munka szocialista jellege nem központi döntésre születik, nem egycsapásra jön létre, hanem hosszú történelmi folyamat eredményeképpen. A munka jellege átformálását a politikai hatalom megteremtése /proletár diktatúra/ és a szocialista tulajdon létrehozása nyomán a munka technikai felszereltségének fejlesztésével, a munka szerkezetének átalakításával, korszerű összetételének fejlesztésével stb. vezeti el addig a fázisig, amelyre már a munka szocialista jellege, s benne a munka alkotó jellege a jellemző.

A szocialista munka, majd még inkább a munka kommunista jellege számos vonása közül a munka és szabadidő viszonya szempontjából kiemelkedő jelentőségű a munka alkotó jellegének tisztázása. A szocialista jellegű munka, mint az elidegenedés felszámolásának bázisa mindenek előtt a munkában megtestesülő alkotás révén válik aszocialista fejlődés folyamatában fontos eszközzé. A munka alkotó jellege fejezi ki az új fontos tényezőt, amelynek révén már a megfogalmazásból is kitűnik, hogy mennyire a munka és nem valami más az ember alkotói mivoltának a hordozója. Ehhez természetesen a munka jellege átalakulása szükséges, hogy ennek révén a benne rejlő alkotói mozzanat kifejlődhessék, s általánossá, tömegessé válhassék.

A munka alkotó jellege nyomán válik érthetővé, hogy az ember alkotói energiáit munkájában, elsődlegesen élettévékenysége körében kibontakoztathatja, s nincsen szükség arra, hogy a munkán kívül, azon túl keresse ennek feltételeit, lehetőségét. A munka alkotó jellege megteremtése, feltételeinek fokozatos kibontakoztatása, az ember alkotói igényeinek feltárása és az alkotásra való nevelés nyomán válhat általánossá, tömegessé a munkához való szocialista viszony, mint a

munkához való alkotói viszony. Ez a tartalma a munkával való identifikálódásnak - nem minden munkával, hanem az alkotó jellegű munkával, s nem mindenki vagy legalábbis nem mindenki egyformán, hanem a munkához, a szocialista társadalomhoz való alkotói tudattal közelítők számára válik a munka alkotó jellegűvé.

A munka alkotó jellegűvé válása ugyanakkor megteremti a feltételeket ahhoz, hogy az ember az alkotás iránti igényeit ott keresse, ott törekedjen érvényesíteni, ahol az a leghozzáférhetőbb, legtömegesebben adott: a munka-tevékenységben, a munka alkotó jellegének kibontakoztatásában. Ez a kulcs ahhoz, hogy világossá váljék: nincs szükség a munka alkotó jellege kibontakoztatása nyomán, s ami ezzel együtt jár - a munka elidegenedettsége megszüntetése körülményei között -, hogy az ember valami mással kompenzálja, amit nem talál meg munkájában. Nincs szükség a szabadidő kompenzatív funkciójára, amennyiben maga a munka alkalmas arra, hogy az ember számára alkotásának fő területe lehessen. A munka alkotás-volta, - ami maga is szerfelett összetett természetű kérdés, s aminek tisztázása messzire vezette ehhez az előadáshoz képest /erről írtam könyvemben - Fukász: Munka és alkotás. Bp. 1971./ - az alapja munka és szabadidő egysége megértésének is.

Az alkotás fogalmi tisztázása nyomán haladva juthatunk el a szabadidő és munka közötti kapcsolatok felderítéséhez, a marxi koncepció szellemében. Éppen az alkotás s ennek a szerepe az ember nembeliségének megvalósításában, ez az a tényező, amely a rendelkezésre álló idő, termékeny idő stb. marxi értelmében egybekapcsolhatja a látszólag szembenálló, egymással szemben antinómikusnak tűnő kategóriákat. Az alkotás érvényesülése a munkatevékenységben lehetővé teszi a munka és szabadidő merev kettősségének a feloldását, aminek nyomán a közöttük feszülő határok is relativizálódnak. A munka és szabadidő közötti ellentétek addig érvényesülnek kemény módon, amíg a munka - a kizsákmányolás által eltorzí-

tott állapotában, elidegenedett munkaként, deformált módon kerül szembe az alkotással. Addig van értelme annak, hogy a nem-alkotónak minősülő munkával szemben az ember keresse azt a szférát /s ez a szabadidő-tevékenységek körében nyílik meg számára/, amelyben alkotó életet élhet. Az alkotás és a szabadidő-tevékenységek közötti szoros korrelációk adják meg a bázist a munka és a szabadidő viszonya megítéléséhez, ebben a történeti szakaszban.

Amint átalakul a munka, s megváltoznak a viszonyok a munka és az alkotás között, amint lehetővé válik a munkába beépülő alkotás, s mind magasabb szinten jelenik meg az alkotás lehetősége, s az igény egyre jobban realizálódik a munka szférájában az alkotásra, értelmetlenné válik a merev határok kreálása köztük.

Munka és szabadidő kettősségének tárgyalása nem lehetséges absztrakt értelemben, csakis fogalmi síkon. Már az eddigiekből is kitűnik, hogy ezt a fogalmi viszonyt nagyon is konkrét szituációba ágyazva kell értelmezni. Így válik világossá a viszony konkrét és változó tartalma, s így tárulnak fel a fogalmi szinten jelentkező zavarok korrigálásának lehetőségei is.

Munka és szabadidő - történetileg változó viszonyban - más és más hangsúlyokat jelent, a köztük lévő kapcsolat tartalma. Jóvátehetetlen zavarokat okoz ennek a szempontnak a figyelmen kívül hagyása, a történetiség igényeinek mellőzése. Éppen történeti összefüggéseinek háttéréből emelkednek ki a köztük lévő ellentmondások, s ezek megoldásának útjai, eszközei. Történeti alapon lehet megérteni a marxi megközelítés lényegét, amely szerint a munkaidő helyett a rendelkezésre álló idő a maga teljességében válik a jövő társadalmában a gazdagság mércéjévé. Marx ezzel nem a munka és a munkaidő degradálását végezte el, hanem éppen ellenkezőleg, a munkát is beemelte abba a szerkezetbe, amely az idő egész tartományát jelenti, s amelynek egyik elemeként a szabadidő jelenik

meg, a munkához való viszonyban, a munka által determinált módon.

Munka és szabadidő egysége, szemben a munka és szabadidő merev elválasztásával, szembeállításával. Ez az a kiindulópont, amelyet figyelembe lehet, kell venni a mai viszonyok között korunk történeti feltételeinek hatásait vizsgálva a munka és a szabadidő közötti viszony jelenlegi építményében. Megintcsak nem egyszerűen fogalmi elemzés útján, hanem a kategoriális alapok tisztázására építve, azok történeti beágyazottságát vizsgálva kell szembenézni a mai problémákkal, amelyek a szabadidő mozgásában éppen a munka vonatkozásában jelentkeznek.

A jelenkor politikai, gazdasági mozgásai által kiváltott feszültségek behatárolják a munka és a szabadidő közötti viszonyok átalakulásának aktuális folyamatait. A szabadidő-kutatások számára kemény tényként adódik a gazdasági realitások egész tartománya, amelyek a szabadidő-szokások alakulását jellegzetes módon deformálják a mai magyar viszonyok között.

Köztudott, hogy a heti munkaidő csökkentése nyomában nem automatikusan kerültek előtérbe a szabadidő-tevékenységek hagyományos formái. Nagyfokú naivitás lenne direkt összefüggéseket keresni a munkaidő-csökkentés, és az ezt automatikusan követő, alkalmas szabadidő-szokások között. Ma is felbukkannak ezek az illúziók - mint oly gyakran a szabadidő-szokások fejlődésének értelmezése során - azt vélvén, hogy a munkaidő csökkentése révén máris nagyra növekedik a művelődés, a társadalmi aktivitás, a közéletiség stb. - az értékes, magasrendű szabadidő-szokások töltik ki a kereteket, s az emberek értelmesen, rendeltetésének megfelelően használják ki a munkaidő-csökkentés révén megnyílt időlehetőségeiket. A heti munkaidő 40 órára való csökkentése viszonyai között vizsgálva a munka és a szabadidő közötti kapcsolatokat, a változásokat nem lehet ilyen egysikúan jellemezni. A folya-

matok irányát, jellegét tanulmányozva tagadhatatlan ennek a pozitív tendenciának a léte is, a szabadidő okos felhasználása fejlődött az elmúlt időszakban, s ma is a fő tendenciát jelenti.

Az is tagadhatatlan ugyanakkor, hogy a szabadidő nemcsak növekedett a munkaidő-csökkentés révén, hanem csökkent is. A szabadidő tehát növekszik is, csökken is - ezt az ellentmondást az élet úgy produkálta, hogy a szabadidő-szokások fejlődésével párhuzamosan a felszabadult, rendelkezésre álló időmennyiség lekötésében más erők is szerephez jutnak, mint a hagyományos szabadidő-tevékenységek fejlesztését szorgalmazó erők. Nevezetesen: a felszabadult idő tetemes része nem a szoros értelemben vett szabadidő-tevékenység számára nyitott szabad utat, hanem ezt további munkára, pénzkeresésre használják fel. Így jelenik meg a második gazdaság nyomása az emberek időháztartására, oly módon is, hogy a munka, mint törvényes munkaidő által szabályozott munka idejének a csökkentése a további kiegészítő munka növeléséhez vezetett el. Jelentős feladata a kutatásnak annak feltárása, hogy mi a viszonya a szocialista fejlődés feltételei közt jelentkezett többletmunka vállalásának a szabadidő-keretek terhére a kizsákmányoló társadalmakban jelentkező, felszíniesen ehhez hasonlító folyamatokhoz.

Mindenesetre tévedés lenne a szabadidő prioritását állítani szembe a felszabadult időlehetőségek munkával való lekötésével, és elterelni a figyelmet a munka, a pénzkereső tevékenység társadalmi jelentőségéről /s egyéni hasznáról is/, ehelyett is a szabadidő-tevékenységet szorgalmazva. Munka és szabadidő ellentmondásos egysége ebben a szerkezetben is megjelenik, s ennek értelmét a fogalmi tisztázás, a biztonságos metodológiai alapok alkalmazása képes feltárni.

ÉLETMÓD, SZABADIDŐ ÉS MÁSODIK GAZDASÁG

Közgondolkodásunkban az életmód, azon belül is döntően a szabadidő, illetve ezzel szemben a második gazdaság olyan jelenségekört alkotnak, amelyek csak egymás rovására fejlődhetnek. Nem tagadható - és ezt különböző időmérleg elemzések is alátámaszthatják -, hogy a főfoglalkozású munkahelyen kívüli jövedelemkiegészítő tevékenység számottevő mértékben csökkenti az érdekeltek szabadidejét és körükben sajátos életforma-csoportot alakít ki.

A címben második gazdaságként jelölt fogalom számos tisztázási kísérlet ellenére még ma is különböző értelmezéseket kap. A tanulmánynak nem célja e fogalom további tisztázása, már csak azért sem, mert az életmód, a szabadidő, illetve a második gazdaság összefüggésében csak azokat a második gazdaságbeli tevékenységeket érinti, amelyeket a főfoglalkozás mellett végeznek az emberek.

Az elemzés alapvetően a Központi Statisztikai Hivatal által a hetvenes évek végén végzett időmérleg, életmód-vizsgálat eredményeire támaszkodik. Ebből adódóan a nyolcvanas évek elején megfigyelhető legújabb tendenciákról az anyag nem adhat képet. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy az alapösszefüggéseket illetően a hetvenes évek végi helyzethez képest nincs jelentősebb változás. A változás e tekintetben inkább mennyiségi, miután a nyolcvanas évek elején a jövedelem-kiegészítő tevékenységek köre bővült, amely elsősorban a városi lakosságot érintette. A bővülés döntően a nem mezőgazdasági jellegű tevékenységeknél figyelhető meg, és ezeknek a különböző gazdasági munkaközösségek és egyéb új

vállalkozási formák adnak megfelelő szervezeti keretet. A hetvenes évek végéig a főfoglalkozás melletti jövedelemkiegészítő tevékenység alapvetően csak a mezőgazdasági kistermelés keretei között zajlott. Sőt, jelenleg is az a helyzet, hogy tömegméreteit tekintve a mezőgazdasági kistermelés még mindig túlsúlyt alkot a jövedelemkiegészítő tevékenységek egészen belül. Ez a tevékenységforma elsősorban a községi és kisvárosi népesség körében mutat nagyobb elterjedtséget, ezért a vizsgált összefüggések is inkább az ott élő népességre jellemzőek. A levont következtetések azonban általánosíthatók, tekintve, hogy a nagyobb városokban újabban tért hódító, nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenység - ebben az összefüggésben - alapvetően csak a munka konkrét tartalmában tér el a mezőgazdasági jellegű tevékenységtől. Életmódra, szabadidő alakulására gyakorolt hatása lényegében hasonló.

Korábban, a háztáji és kisegítő gazdálkodással kapcsolatos viták első hullámában sokan megkérdőjelezték az ez irányba tett gazdaságpolitikai lépés helyességét. Jelenleg viszont a mezőgazdasági kistermelés társadalmi és gazdasági haszna egyértelműen elismert, és csak elvétve akadnak, akik továbbra is fenntartják kételyeiket. A különböző árnyalatú kételyek nem magát a kistermelés hasznosságát, hanem annak az életmódra gyakorolt hatását tartják kedvezőtlennek. Ez a kedvezőtlen hatás kétségtelen tény, azonban ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy nem létezik tértől és időtől független életmód, vagy ha igen, az mindenképpen rövid távú. Tudomásul kell venni, hogy a ma még kívánatos életmód az anyagi életkörülményeknek egy ugyancsak kívánatos bázisán jöhet létre. A lakosság körében ugyanis igen erőteljes igény van erre a szélesebb és magasabb színvonalú anyagi bázisra.

Azt a történelmi vitát, hogy vajon társadalmunkban megengedhető-e az "önkizsákmányoló" jelzővel illetett munkacentrikus életmód, maguk a tömegek döntenek el ma és a jövőben is. Az egyes rétegek életszínvonalbeli hátrányának le-

küzdésére nincs más alternatíva. A kérdés e téren csak az lehet, hogy vajon megtettünk-e mindent annak érdekében, hogy valamennyi befektetett munka ellenértéke a leghatékonyabban térüljön meg. Ha ugyanis akár az első, akár a "második" gazdaságban nem javul jelentősen a hatékonyság, akkor a mostani hosszú munkaidővel - és itt nem csak a főmunkahelyen eltöltött munkaidőre, hanem minden olyan munka jellegű tevékenységre fordított időre gondolunk, amely a mindennapi megélhetéshez szükséges - terhelt életmód időben elhúzódhat, sőt állandósulhat, amelynek érthetően a jelenleginél erőteljesebb felkészültségekeltő hatása lenne.

A mezőgazdasági kistermeléssel kapcsolatos viták első hullámában felvetődő kérdések egyúttal átvezetnek bennünket a vita új szakaszába. Itt már elsősorban úgy merülnek fel a kérdések, hogy a mezőgazdasági kistermelés, mint a jobb anyagi életkörülmények megteremtésének egyik lehetséges pótlólagos forrása modellként szolgálhat-e a lakosság azon rétegei számára, akik objektív okok miatt nem tudnak a kistermelésbe bekapcsolódni. Az utóbbi években kibontakozó különböző vállalkozási formák ebbe az irányba tesznek kísérletet. E kísérlet eredményességét döntően az fogja meghatározni, hogy sikerül-e a nem mezőgazdasági ágazatokban az első gazdaságba beintegrálni e különböző vállalkozási formák tevékenységét. Tekintve, hogy a mezőgazdaságban is a két forma viszonylag harmónikus együttműködése hozta meg az eredményt.

1. A jövedelemkiegészítő tevékenység szerepe

A mezőgazdasági kistermelés keretei között végzett jövedelemkiegészítő tevékenység széles körben való elterjedését alapvetően az tette lehetővé, hogy e téren a társadalmi és egyéni érdek viszonylag megfelelő összhangja alakult ki. Feltehető, hogy ennek mintájára a mezőgazdaságon kívüli területeken is hasonló motívumok játszanak majd szerepet a főfoglalkozás melletti jövedelemkiegészítő tevékenység bővülésére. A társadalom egésze szempontjából az ilyen jellegű te-

vékenységek fenntartását a következők indokolják:

- A lakosság jövedelemkiegészítő tevékenysége a gazdasági növekedés pótlólagos forrását jelenti, miután az ilyen jellegű tevékenység eredményeként jelentősen bővül a fogyasztói árualap és a szolgáltatások köre. Ily módon bizonyos területeken komoly szerepe van a hiány mérséklésében, illetve megszüntetésében.

- Szabad teret enged olyan munkaerő kapacitások működtetésének, amelyeket más formában nem lehetne lekötni.

- Változó gazdasági körülmények között bizonyos fokú életszínvonal stabilizáló tényezőnek lehet tekinteni, miután a lakosságnak e tevékenység révén lehetősége nyílik az új gazdasági körülményekhez való alkalmazkodáshoz.

- A mezőgazdasági kistermelés esetében a hatékony működés jelentősen javítja a falvak népességmegtartó képességét. A kistermelés révén ugyanis az ott élők olyan pótlólagos jövedelmi forrásokra tesznek szert, amely adott esetben kiegyenlítheti a falvakban élőknek a városi népességgel szembeni jövedelmi hátrányát.

Az itt felsorolt indokok az egyén szempontjából is jelentős motíváló tényezők, azonban ezek mellett vannak további olyan vonások is, amelyek az egyént ösztönzik e tevékenységre. Így többek között e tevékenység a létfenntartási költségek előteremtésében az alternatív lehetőségek körét bővíti. Az alternatív lehetőségeknek minden életciklusban komoly jelentősége van, de különösen fontossá válhat a családalapítás, az otthonteremtés időszakában.

Tekintve, hogy a belátható jövőben is fennmaradnak azok a körülmények, amelyek e tevékenységre ösztönöznek, ezért azt mondhatjuk, hogy a kistermelés és más jövedelemkiegészítő tevékenység nem átmeneti jelenség. A lakosság szempontjából azonban e tevékenység az utóbbi időben jelentős átalakuláson megy keresztül. Korábban ugyanis a családok elsősorban azért igyekeztek kiegészítő jövedelemhez jutni, mert az időszakosan vagy tartósan megnövekedett szükségleteik kielégítéséhez

alapjövedelmük nem volt elégséges. Jelenleg, és a közeljövőben viszont egyre inkább előtérbe kerül az a szempont, hogy az elért életszínvonalat csak e jövedelemkiegészítő tevékenység révén lehet megtartani.

2. A mezőgazdasági kistermelés főbb jellemzői

A továbbiakban döntően a rendelkezésre álló adatok jellegéből adódóan elsősorban a mezőgazdasági kistermelés /háztáji és kisegítő gazdaság/ jellemzői kerülnek bemutatásra. A népesség időgazdálkodásán belül az e tevékenységre fordított idő igen jelentős, tekintve, hogy az aktív keresők évi átlagos napján a kereső tevékenységre fordított összes időnek /ami átlagosan 5 óra 2 perc/ mintegy 18 százalékát a mezőgazdasági kistermelés tette ki. Természetesen ez társadalmi rétegenként igen jelentős szóródást mutat, így pl. a szövetkezeti parasztság esetében a kereső tevékenységre fordított idő 33, a munkásságba tartozókéknak közel 13 százalékát köti le. Erdemes megemlíteni, hogy nagyjából az időráfordításnak megfelelően alakult az összes személyes jövedelmeken belül a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelem aránya is. A hetvenes évek végén a szövetkezeti paraszt háztartásokban az összes jövedelem 35 százaléka származott a kistermelésből, a munkásháztartásokban 9 százalék.

A mezőgazdasági kistermelésnek a jövedelemkiegészítő tevékenységeken belüli túlsúlyát jól jellemzik az időráfordítás arányai. Az aktív keresők körében a hetvenes évek végén évi átlagban naponta 54 percet töltenek a kisgazdaság munkáival, ezzel szemben a nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenységekre csupán 3 percet. Ezen kívül azonban jelentős volt a lakóházépítésre és karbantartásra fordított idő, ami napi átlagban további 9 percet, illetve a háztartási gépek javítására fordított idő, ami további 5 percet tett ki.

Az utóbbi időkben a mezőgazdasági kistermelés szerepének fokozódásával párhuzamosan jelentős változás ment végbe a kis-

termelők társadalmi összetételében. Már a hetvenes évek elején is az volt a jellemző, hogy e tevékenységben részt vett a vidéki társadalom minden jelentősebb csoportja. A kistermelést ekkor sem lehetett tipikusan a paraszti rétegekre jellemző tevékenységnek tekinteni, hiszen a szövetkezeti parasztsághoz tartozók a kistermelő háztartásoknak csupán egyötödét tették ki. A hetvenes évek folyamán részben a szövetkezeti parasztság létszámának csökkenése, részben a mezőgazdasági kistermelés más rétegekben való fokozódó elterjedése miatt - a kistermelők egészén belül - a szövetkezeti paraszt háztartások aránya majdnem egytizedére esett vissza.

A kistermelésnek a nem mezőgazdasági rétegek körében történő széles körű elterjedésében - több más tényező mellett - jelentős szerepe volt annak a tradíciónak, amely a magyar társadalom agrár jellegű múltjából táplálkozott. A magyar társadalomra már sok évtizeddel ezelőtt is az volt a jellemző, hogy a különböző nem mezőgazdasági rétegek jelentős részét viszonylag szorosabb szálak kötötték a mezőgazdasághoz. Megmutatkozott ez abban, hogy e nem mezőgazdasági rétegekben nagy számmal voltak olyanok, akiknek kisebb-nagyobb földterülete, gazdasága volt. Később a nagy társadalmi mobilitási folyamatok hatására a mezőgazdaságból igen nagy tömegek kerültek be a különböző munkás és szellemi rétegekbe. E mobil személyek az új helyzetben sem vetkőzték le származási rétegük minden vonását, így többek között a korábbi életformából - még ha a perifériára szorulva is - megmaradt a kistermelésre való hajlam, és legtöbbször a kistermelésnek a tárgyi feltételei is /földterület, gazdasági berendezések/. Ezek a paraszt származású tömegek tovább gyarapították és jelenleg is gyarapítják a kistermelőkön belül a nem agrár rétegek hányadát.

A kistermelésnek a nem mezőgazdasági rétegekben történő fokozódó elterjedésével kapcsolatos az a tendencia, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben egészében véve növekedett a háztáji és kisegítő gazdaságban eltöltött munkaidő.

További jellemző vonás, hogy társadalmunkban - tömegességét tekintve - a mezőgazdasági kistermelés a munkacentrikus életforma kialakulásának legfőbb tényezője. Ennek döntően az az oka, hogy a mezőgazdasági kistermelést nem a főfoglalkozásban végzett munkaidő terhére, hanem azon kívüli idő /a szabadidő/ terhére folytatják. Hozzájárul mindehhez még az is, hogy amennyiben a kisgazdálkodó árutermelést folytat, akkor számottevő hasznot csak akkor remélhet, ha nagytömegű munkát fektet be, tekintve, hogy a kisgazdálkodói munka "nyeresége" - a nagy tömegeknél - meglehetősen alacsony. Más jellegű második gazdaságbeli tevékenységektől - többek között - éppen az különbözteti meg, hogy azonos nagyságú haszon eléréseért a kisgazdaságban sokkal több munkát kell kifejtetni, mint más jövedelemkiegészítő tevékenységek esetében.

A munkaterheket tekintve igen nagy a szóródás a különböző gazdaságtípusba sorolható háztartások között. Így többek között a szarvasmarhát tartó háztartásokban a férfiak napi átlagban három órával több idő töltenek el kereső munkával, mint a gazdaság nélküli háztartásban élő férfiak. E nagyfokú munkaterhek miatt az e kategóriába tartozókat az életmód szempontjából joggal tekinthetjük hátrányos helyzetűeknek.

tekintve, hogy a kisgazdaság munkáit a főmunkaidőn kívül végzik, ezért értelemszerűen e tevékenység lényegesen megrövidíti a kistermelők szabadidejét. Ennek következtében - a gazdasággal nem rendelkezőkhöz viszonyítva - napi átlagban több mint egy órával kevesebb idejük jut különböző szabadidős tevékenységekre /kulturális, szórakoztató tevékenységekre, társas kapcsolatokra stb./.

A mezőgazdasági kistermelés sajátos jellegéből adódóan e tevékenység alapvetően a községi népességre jellemző, amit az is bizonyít, hogy az összes mezőgazdasági kistermelésre fordított idő mintegy 85 százaléka a községi né-

pességre jut. Ennek következtében joggal mondhatjuk azt, hogy a munkaterhek miatt erősen feszített életforma is inkább a községekben mutat nagyobb elterjedtséget.

A mezőgazdasági kistermelés elterjedtsége nemcsak településtípusok, hanem az egyes társadalmi csoportok között is igen eltérő mértékű. Bár ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy ezek a társadalmi csoportok közötti különbségek a múltban nagyobb mértékűek voltak. Mindez azt jelzi, hogy jelenleg a mezőgazdasági kistermelést ösztönző körülmények - eltérő mértékben és módon ugyan, de - hasonló motiváló erőként hatnak a különböző társadalmi rétegekre. Ennek eredményeként gyarapodnak azok a közös életmód-elemek, amelyek szinte valamennyi rétegben megjelennek. /A nem mezőgazdasági munkások kétharmada, a vezetők és értelmiségiek mintegy egyharmada rendelkezik valamilyen kisgazdasággal./

A kisgazdaság léte az egyes társadalmi rétegeken belül is differenciáló tényező. A kisgazdálkodók ugyanis minden társadalmi rétegben sajátos életforma-csoportot alkotnak. E sajátos kistermelői életforma kialakulásában és továbbvitelében kétségtelenül közrejátszik bizonyos tradíció továbbörökítése, azonban enneél sokkal erősebb szerepe van annak, hogy e tevékenységet döntően jövedelemkiegészítő, illetve költségmegtakarító jellege miatt végzik. Ennél fogva e tevékenység alapvetően anyagi kompenzáló jellegű.

Ezt alapul véve azt is mondhatjuk, hogy egyes rétegek között a kistermelés elterjedtségében megfigyelhető különbség egyúttal tükrözi a kompenzációra rászorultság mértékét is. Azaz, minél kedvezőbb valamely réteg anyagi-egzisztenciális helyzete, annál kisebb e rétegben a kisgazdálkodást vállalók hányada, illetve a városi környezet miatt annál kevésbé adottak a gazdálkodás feltételei. A kisgazdálkodás létre és jellegére vonatkozó mutatók tehát fontos indikátorai az egyes rétegek közötti anyagi-jövedelmi különbségeknek.

Igen lényeges vonás, hogy a kisgazdálkodásban való részvétel mértékét a családi életciklus alapvetően meghatározza. Ezzel magyarázható ugyanis az a tény, hogy hosszabb időre visszatekintve a fiatalabb korosztályokhoz tartozók általában kisebb mértékben vesznek részt a kisgazdaság munkáiban. A fiatalokat a munkábaállás, a családalapítás, gyermeknevelés és otthoneremtés feladatai nagymértékben lekötik, továbbá életkori sajátosságból adódóan nagyobb az igényük a szabadidős tevékenységekre is. Ennek következtében a kisgazdaság munkáira ebben az életciklusban viszonylag kevesebb idejük jut. Emellett a kisebb mértékű részvételben szerepe van annak is, hogy az önállósult fiatalok jelentős részénél a gazdaság vezetése továbbra is elsősorban a szülők kezében van, és csak később adják át a fiataloknak a kezdeményezést. Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy amennyiben a kisgazdálkodás körülményei rendszeresen a kor követelményeihez igazodnak, akkor - a korábban említett motíváló okok miatt - belátható ideig minden generáció bekapcsolódik ebbe a jövedelemkiegészítő tevékenységbe.

Mindezek alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a községi munkások és általában a községekben élő fizikai rétegek napi életvitelében a munka a központi szervező elem. A munka helye, annak körülményei és formája változhat, hossza csak a legritkább esetben; és ez az alapvetően hasonló mértékű kötöttség kijelöli a munkaidőn felüli élet kerekeit és tartalmát is. E népesség-csoportokkal kapcsolatos minden lényeges kérdést csak ezen összefüggés tükrében lehet megérteni és értelmezni.

A közel azonos mennyiségű munka ellenszolgáltatásaként elért anyagi javak tekintetében már erőteljesebb rétegzettséget figyelhetünk meg, azonban mindez valószínűleg másodlagos jelentőségű. Ezért e rétegek esetében azt mondhatjuk, hogy életmódjuk alapvetően egy töről fakad, és - az eltérő hatékonyságú munka és életforma következtében kialakult - belső csoportok inkább egy "alap életforma" különböző vál-

tozatainak tekintendők. Lehetséges, hogy az itt leírt gondolatmenetben a munkának - vagy pontosabban a munkaidő hosszának - túlzottan erős rétegtképző funkciót tulajdonítottam. Ám ha azt vesszük, hogy az alapvetően hasonló mennyiségű munka - más tényezőktől függetlenül - nagyon hasonló életkeretet jelöl ki, akkor mégis csak a munkának kell elsődleges rétegtképző szerepet tulajdonítani.

Mindez nem jelenti azt, hogy a "másodlagos" rétegtképző tényezőknek, így a munka jellegének és körülményeinek, valamint az anyagi-egzisztenciális viszonyoknak ne lenne meg a maga jelentősége. Itt csupán arról van szó, hogy amikor az egyénnek vagy az adott családnak "választási" lehetősége adódik, hogy saját maga vagy gyermeke milyen pályán induljon el, vagy haladjon tovább, akkor először is azzal az alapkérdéssel áll szembe, hogy községi lakos lévén, vállaltja-e az erőteljesen munkacentrikus életformát vagy megpróbálja e körből kilépni. Ha vállaltja, akkor többnyire kézenfekvőnek tűnik, hogy e munkacentrikus életforma közül a leghatékonyabb változatot igyekszik elérni, és ennek megfelelően alakítja életstratégiáját. "Leghatékonyabb" változat alatt azt kell érteni, hogy egyrészt lehetőségein belül olyan munkát, munkahelyet keres, amely viszonylag kedvező, ugyanakkor előnyös az anyagi-egzisztenciális viszonyok megteremtése szempontjából is.

3. A szabadidő alakulása

A főfoglalkozás mellett jövedelemkiegészítő tevékenységet végzők szabadideje - a vállalt többletterhek mértékétől függően - jelentősen kevesebb, mint az e tevékenységet nem folytató személyeké. Korábban már említettem, hogy az ilyen jellegű többletterhek vállalása többnyire nem azt jelenti, hogy valaki "szabadon választja" ezt az életformát. A "választást" objektív jellegű anyagi, kulturális és más társadalmilag motivált tényezők már korábban eldöntik.

A jövedelemkiegészítő tevékenységet folytatók életformáját ezért joggal nevezhetjük munka-centrikusnak. Alapvetően erre vezethető vissza, hogy az ilyen munka-centrikus életmódot folytatók jelentős részénél a szabadidős tevékenységek számottevően visszaszorulnak. Így többek között az üdülés, a hétvégi kirándulás e rétegekben meglehetősen ritka. De ugyanígy a mindennapok életvitelében is nyomot hagy a fokozott tehervállalás. A különböző kulturális, szórakoztató tevékenységek - mint a televíziónézés, rádióhallgatás, olvasás és a hobby jellegű kulturális tevékenység, továbbá a színház, mozi és egyéb kulturális intézmény látogatása - gyérebben fordul elő.

Adataink szerint a szabadidő egészén belül az emberek e tevékenységekre fordítják a legtöbb időt. Éppen ezért méginkább szembe tűnő a gazdasággal rendelkezők e téren megfigyelhető hátránya. E hátrány percekben kifejezve azt jelenti, hogy napi átlagban félórával kevesebb időt fordítanak az ide tartozó tevékenységekre, mint a gazdaság nélküliek. Különösen alacsony értéket mutat az ezekre a tevékenységekre fordított idő a szarvasmarhát tartó háztartásokban, tekintve hogy az ott élőknek - a gazdaságnélküliekhez viszonyítva - napi átlagban egy órával kevesebb idő jut kulturális, szórakoztató tevékenységekre. Hasonló a helyzet a szabadban való mozgással, testedzéssel, amely - a kulturális, szórakoztató tevékenységekhez viszonyítva - jóval kisebb időt köt le az emberek napi idejéből.

A gazdasággal rendelkező háztartásokban élők számára a kirándulás, testedzés a legritkábban végzett tevékenységek közé tartozik, az erre fordított idő messze elmarad a gazdaság nélküli háztartásokban élőkétől. A leginkább munkaigényes háztartásokat a gazdaságnélküliekkel összevetve a különbség tetemes, több mint ötszörös. Mindez nem véletlen, tekintve, hogy ezek a tevékenységek a falun élők körében nem jellemzőek, a testedzés és a sport tipikusan városi időtöltés.

A társas-, közösségi tevékenységeket alapul véve, a gazdaságnélküli háztartásokban élők mintegy 25 százalékkal több időt fordítanak ilyen típusú tevékenységekre, mint a gazdasággal rendelkező háztartásban élők. E fő tevékenységscsoporton belül legnagyobb különbségek a vendégfogadással töltött idő nagyságában mutatkoznak, amely a gazdasággal rendelkező háztartásokban csupán kétharmada annak, mint amennyit a gazdaság nélküli háztartásokban megfigyelhetünk. További jellemző, hogy minél inkább munkaigényesebb gazdaságtípust vizsgálunk, annál kevesebb az e tevékenységekre fordított idő.

Összességében véve elmondható, hogy a háztartások időfelhasználását alapvetően meghatározza az a tény, hogy rendelkeznek-e, és ha igen, milyen típusú gazdasággal. A gazdaság - nagyságától és jellegétől függően - más-más életmód keretét biztosít a benne élőknek. Társadalmi csoportonként vizsgálva megállapítható, hogy a gazdaságnélküliek kategóriájában - a segédmunkásokat leszámítva - a kulturális és szórakoztató tevékenységekre fordított idő hossza nagyjából azonos.

Mindez arra a nagyon lényeges jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a társadalom jelentős részét kitevő rétegek esetében az otthon végezhető kulturális, szórakoztató tevékenységekre fordított összidőt /amely az összes szabadon felhasználható idő kb. 60 százaléka/ elsősorban nem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, hanem a kisgazdaságban való részvétel mértéke határozza meg.

Tehát ha az említett társadalmi rétegek egészét vesszük alapul, akkor megállapítható, hogy az oda tartozó emberek nem azért fordítanak rétegektől függően több-kevesebb időt a kulturális, szórakoztató tevékenységekre, mert eltérő az egyes rétegek e tevékenységek iránti igénye, hanem amiatt, mert az egyes rétegekben eltérő arányú a szabadon felhasználható idő jelentős részét felemésztő kisgazdaságban való részvétel.

TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ ÉS SZABADIDŐ

Amikor kiejtjük a tömegkommunikáció szót, akarva-nem akarva a szabadidő fogalmát is felidézzük vele. Fejünkben e kettő némileg összetartozik, mint az úszás és a víz, vagy mint a háború és a halál. A hasonlatok azonban sántítanak, hiszen a tömegkommunikációnak - vagy igénybevételeének - nem feltétele és nem következménye a szabadidő. Egyrészt együttjárásuknak számtalan példája jut eszünkbe, tehát a fogalmi kapcsolódás kétségtelenül indokolt. Másrészt nyilvánvaló, hogy ez a kapcsolat nem feltétlenül szükségszerű, hanem történeti termék. A történetiség két dolgot jelent, amivel mondanivalóm első két tézisért is megfogalmazom:

- A tömegkommunikáció és a szabadidő szoros kapcsolatát feltételező közfelfogás egy polgári szabadidő-fogalomra és egy annak megfelelő tömegkommunikáció-értelmezésre épül. Ezzel nemcsak azért kell foglalkoznunk, mert bizonyos korhoz kötött - vagy mondjuk egyértelműbben: mert ma már túlhaladt -, hanem azért is, hogy megértsük ideológikus elemeit.

Korunkban, amit tömegkommunikációs kornak is szoktak nevezni, a tömegkommunikáció az életmód, a kultúra és az emberi viszonyok egyik központi elemévé vált, régen túlnőve a szabadidő szféráján, ám a szabadidő felhasználásának sokféle, részben egészen új lehetőségeit is hordozva.

Téziseim kifejtését rövid történeti vizsgálódással kezdem, egy jelenkori helyzetképpel folytatom, melyhez adatokat bőven lehet meríteni a hazai szaktudományi vizsgálatok gazdag empirikus anyagából. Végül az előző adatokra és a nemzetközi tömegkommunikációs fejlődés már jól körvonalazódó trendjeire támaszkodva felvázolom a jövőbeli veszélyeket és lehetősége-

ket, nem utolsó sorban a szabadidő felhasználása szempontjából.

1. Megjegyzések a szabadidő és a tömegkommunikáció kapcsolatának történetiségéhez

a/ A "szabadidő" az elidegenülés terméke?

Szabad, létfenntartási vagy társadalmi kötelezettségekkel le nem foglalt és előírásokkal nem szabályozott idővel alighanem minden kor emberei rendelkeztek. Az ókor s különösen a középkor mégsem ismeri azt a szabadidőt, amiről manapság általában beszélünk, mert a világot s a létet osztatlan egységként élte át és olyannak is értelmezte. Amíg nincs igazi individualitás és nincs igazi magánélet, addig sem igény, sem lehetőség nincs a szabadidőre. Az egységesnek és rendezettnek tartott világ szabályainak vagy kényszereinek ismétlődő átmeneti felfüggesztését a társadalom antiszociálisnak tartotta volna. A mindent átfogó, abszolút rend önkényes időleges hatályon kívül helyezése az egyént a rend urává - vagy ellenlábasává tette volna, démonná vagy ördöggé az isteni művel szemben.

Az osztatlan és hibátlan világ hitét nem a szabadidő, hanem a polgári fejlődés s ezen belül is a munka és a haszonelvűség öntörvényűvé válása, vagy másképpen megközelítve, az elidegenedés megjelenése ingatja és szakítja meg. Az elidegenedett munkaviszonyok nem férnek bele a tökéletes rendbe. Önállóak, amivel szemben egyénné és társadalomnak védekeznie kell. A kapitalizmusbeli munka világának humanizálása is reménytelennek tűnik. A megoldást egy olyan szféra megteremtésében és társadalmi biztosításában keresik, ami ha szűkös is, de önállóságot és szabadságot biztosít. Egy pillanatig nem akarom kétségbe vonni a hajnaltól vakulásig tartó munkaidő elleni, majd a három nyolcasért folyó harc nemes indítékait és kézzelfogható értékeit. Kikerülhetetlen azonban az a megállapítás, hogy a szabadidőért, majd annak megnyújtá-

sáért folyó harc a világ megosztottságának és az elidegenedett munkának kimondatlan elismerésével zajlott.

b/ Tanulás, művelődés - a szabadidőben és azon kívül

A munka, a pihenés és a szabadidő önállósulása s a nap 24 vagy a hét 168 órájának háromfelé tagolódása nyitva hagyott egy számunkra fontos kérdést: a tanulás és az informálódás hovátartozása.

Amíg a társadalom egyszerűen önmagát reprodukálja, addig a primé társadalomszervezet külön intézmények nélkül is el tudja látni a kultúraátadás feladatait. További tanulásra és informálódásra a társadalmi-gazdasági rendszernek nincs szüksége, tehát az luxusnak minősül, amit értelemszerűen nem mindenki engedhet meg magának. A bővített újratermelés, a kapitalista expanzió, a fokozódó mobilitás időszakában a társadalom intézményesíti ugyan az oktatást, majd a továbbképzést is - és ez azt is jelenti, hogy mindezt a munka szférájába sorolja -, ám ugyanakkor éppen a teljesítményelv és a teljesítmény érdekében kialakuló "evilági aszkézis" /Max Weber/ a változás legaktívabb rétegeit arra indítja, hogy ne csak az intézményesen szabályozott mértékben, hanem önállóan s egyéni vállalkozásként is tanuljanak, művelődjenek. Az életmód kategóriáiban ez annyit jelent, hogy - bár a társadalom a kulturálódás és az informálódás egy részét a munkaidő /az élet-munkaidő/ terhére magára vállalta - a szabadidőn belül nem csökkent a tanulás időigénye.

Megjegyzendő azonban, hogy bármely szférában történt is mindez a művelődés, túlnyomórészt tanulást, megtanulást, tapasztalat átvételt jelent, azaz a társadalmi-gazdasági helyzet megjavítására, de nem megkérdőjelezésére irányul, tehát az adott rendszer koordinátái között funkcionális. A közvetlen haszontól függetlenedő informálódás és tájékozottság, a saját szocioökonómiai viszonyokon túltekintő érdeklődés továbbra is olyan luxus, ami e társadalmak legjobb-

jait jellemzi ugyan, de amire csak egyéni erőfeszítések árán s természetszerűen a szabadidő terhére /s többnyire csak jelentős anyagi és társadalmi hatalom birtokában/ volt mód.

A merev hatalmi struktúra, valamint a közélet és a beszélőléti lehetőségek hiánya egy további dilemmához vezetett. Az informálódás lehetőségeit a kultúrpolitika és a rendszer zártsága korlátozta és irányította. Emiatt nehezen volt eldönthető, hogy ez a fajta tájékozódás a rendszer erősítésének vagy megkérdőjelezésének eszköze volt-e. A társadalomkritika lehetősége oldaláról nézve ennek megfelelően kérdéses volt, hogy az informálódás értelmes, célravezető dolog-e vagy sem.

A helyzet tehát röviden úgy jellemezhető, hogy a kései feudalizmus és a hazai feudálkapitalizmus történelmi-társadalmi szakaszában a tanulás és informálódás

- értéke a társadalmi rendszer minősítése szerint ambivalens,
- motívumai részben szubjektívak /kíváncsiság/ és csak részben társadalmiak,
- a szabad időt jelentősen terheli.

Gyakorlati példával élve, a XIX. században, majd a XX. század első harmadában - az olyan forradalmi időktől, mint 1848-49 vagy 1918-19 eltekintve - az újságolvasás úri passzió. Ha a dolgozó osztályok tagjai olvasnak, akkor vasárnap, pihenőidőben, mintegy ünnepélyesen celebrálva teszik, avagy mint pl. a cseléd- és ponyvaregények olvasása esetében, saját életük valóságából mintegy kilépve.

Valamivel általánosabb szintre lépve mindezt kiinduló tételünk szemléltetésének tarthatjuk, éspedig hogy a tanulás, az informálódás és a tömegkommunikációs fogyasztás elhelyezkedése a társadalmi-kulturális rendszerben; vagy más megközelítésben az életmódban egyaránt függ

- a társadalmi-történelmi szakasztól,
- a társadalmi-gazdasági fejlődés dinamikájától,

- a hatalmi rendszer zártságától vagy nyíltságától, és mindezek kifejeződéseként
- az osztályhelyezettől.

Még egy következtetést levonhatunk. A kapitalizálódás kikényszeríti a képzés és továbbképzés integrálását a termelés, a munka szférájába. Ennek megfelelően a tanulás joggá válik /noha korántsem mindenki számára egyforma joggá/. A tanulás terheinek egy részét a társadalom magára vállalja. Ezzel szemben a tájékozottságra való jog a korai kapitalizmusban jóformán el sem hangzik; a kései s fejlett kapitalizmusban pedig esetenként a baloldali és munkáspártok követelései közé tartozik ugyan, de egyetemes elfogadásra nem talál. A tájékozódás, informálódás, tömegkommunikáció-fogyasztás ennek megfelelően megmarad

- az egyéni belátásra bízott és egyéni elhatározásból végzett,
- egyéni erőfeszítést igénylő, illetve annak költségeit és terheit /legalább túlnyomórészt/ egyénileg viselni kénytelen és
- az egyén szabad rendelkezésére időmennyiségben végezhető, azaz szabadidő-tevékenységnek.

A helyzet természetes folyománya azután, hogy a tömegkommunikációs fogyasztásban egyenlőség nem érvényesül.

A "tömegkommunikáció" kifejezés által sugallt osztálytársadalmi jelleg úgy értelmezhető, hogy a tömegkommunikáció igénybevétele a társadalom hatalmi szerkezetének erővonalait követi.

2. A tömegkommunikáció és az életmód kapcsolatának néhány eleme

Az eddigiek értelmében tehát a tömegkommunikációs fogyasztás a szabadidőre esik. Pedig valójában ez csak elektromos tömegkommunikációt megelőző kor, vagy talán a XIX. századnak és a XX. század első felének sajátossága. Azóta -

tehát a rádió megjelenése vagy legkésebb a rádió és a televízió általános elterjedése óta - a tömegkommunikáció betört a munkaidő és a pihenőidő területére is. A munkaidőbe: a munkabautazás közbeni újságolvasás, rádiózás, magnózás és a munkahelyen szóló rádió formájában. A pihenőidőbe: amikor valóban háttérként szól a rádió, noha a kikapcsolódás a cél, vagy amikor a tévéműsort nem is olyan kevesen félig alva ülik végig, azaz amikor a tévének van - elég kétes - háttér-funkciója.

A változás a legkevesbé sem függetleníthető a szabadidő felhasználásától. Eközben ugyanis az egyes tömegkommunikációs eszközök életmódbeli szerepe is hatalmasat változott. Az újságolvasás, mi előbb ünnepi, de legalábbis szabadidős tevékenység volt, elvesztette elsőhír-közlő jelentőségét - pontosabban: átadta azt a rádiónak, tévének -, megtartotta azonban magyarázó, részletező szerepét. Ez részben egyéb hírközlők függvényévé tette, részben ösztönözte fogyasztását, hiszen alkalmazkodnia kell a rádió és tévé által pergőbb ritmusúvá vált tájékoztatáshoz. Megnőtt és folyamatosan újraélesztődik az írott és tetszés szerinti helyen és időben újra felidézhető információ iránti igény. Viszont semmi sem indokolja már az ünnepélyes külsőséget /vagy kevésbé költőien mondva: az otthoni karosszéket/ és az erre a célra fenntartott időt. Az újságolvasás szétaprózódott és a "maradék", vagy a bár lekötött, de ilymódon tovább hasznosítható időszakaszok egyik elterjedt tevékenységévé vált.

(Engedtetessék meg, hogy itt egy gyanakvásomnak is hangot adjak. Az elmúlt 10-15 év időmérlegeinek összevetése az újságolvasás igen jelentős visszaszorulására enged következtetni. Ennek ellenben nemcsak a mindennapi tapasztalat, hanem a sajtó igen nagymérvű expanziója is ellent mond éppúgy, mint a sajtó kutatás eredményei. Kérdés: nem csap-e be minket az időmérleg? Talán a dolog magyarázata, hogy az újságolvasás jelenleg általában

- kis, néhány perces időtartamokból áll össze, amit

az időmérlegek köztudottan a legkevésbé képesek kimutatni és

- túlnyomórészt egy vagy akár több egyéb tevékenységgel egyidejű /mint pl. az étkezéssel és közben beszélgetéssel, vagy az időmérlegben egyidejűként megjelenő: utazással és a gyerekek a bölcsődéből, óvodából hazahozatalával egyidejű/ tevékenység, tehát könnyebben előfordulhat, hogy a tevékenységeket regisztráló eszköz, az időmérleg figyelembe sem veszi.

Lehetséges tehát, hogy nem az újságolvasás hossza csökken - sőt sok adat szól amellett, hogy az nő -, hanem a napirenden belüli helye változik meg, és emiatt kevésbé van szem előtt s nehezebben mérhető.)

A rádiózás esetében némileg másfajta a lezajlott változás. Az elmúlt évtizedekben a rádió egy első szakaszban általánosan elterjedt és domináns tömegkommunikációs eszközzé vált, lefoglalva egyebek között - 1963 táján - a szabadidőnek kb. egyhated részét, mintegy 25 percet. A televízió megjelenésével, majd gyakorlatilag minden családba való bevonulásával párhuzamosan a rádiózás néhány - a KSH 1976-77-es időmérlege szerint országos átlagban 5, a TK adatai szerint 10-12 - percre rövidült. Ezzel szemben napi 103-104 perc az olyan rádióhallgatás hossza, amivel egyidőben az emberek mással is foglalkoznak.

A rádiózás jellegzetesen másodlagos tevékenységgé vált. Ennek számos fontos következménye van:

- a más elfoglaltságokkal párhuzamosan történő rádióhallgatás révén a tömegkommunikáció végigkíséri az egész napot;
- a korábbi, elszigetelt, egyéni elfoglaltságok - mint a felkelés, mosakodás stb. - összekapcsolódnak a társadalmi vagy közéleti informálódással és érdeklődéssel;
- az elidegenedett munka és a hozzá tartozó fárasztó és szintúgy minden személyes jelleg nélküli utazás

monotonitását feloldja /talán azt is mondhatjuk humanizálja/ az azzal egyidejű rádióhallgatás, esetenként még azt is kérdésessé téve, hogy mi a fontosabb: a munka vagy a rádiózás; az elidegenedett vagy az eredeti természete szerint "szabadidős" tevékenység; végül,

- mivel az informálódás egésznapra folyamattá vált, a szabad időben történő tömegkommunikáció-használat sokkal céltudatosabb lehet, sőt annak kell lennie, hiszen az információigény részben már ki van elégítve, s ugyanakkor a szabadidő eltöltésének egyéb lehetőségeivel kell versenyeznie. A háttérrádiózás tehát mintegy tehermentesíti a szabadidőt.

A televíziózás pillanatnyilag a legáltalánosabb és leginkább időigényes szabadidős elfoglaltság: a KSH adatai szerint országos átlagban napi 84 percnyi, a TK adatai szerint kétóránnyi terjedelemben /amihez további 14 percnyi, más elfoglaltsággal - mint terítéssel, étkezéssel stb. - egyidejű tévénezés társul/. A TV-készülékkel való ellátottság hasonló ütemben terjedt, mint ahogyan a szabadidő hossza nőtt, azzal az eredménnyel, hogy a hetvenes évek végéig - a nyolcvanas évek elejéig a felszabaduló idő fő, sőt a legtöbb társadalmi csoportban szinte egyedüli hasznélvezője a televízió volt. Ma is változatlanul érvényes tény, hogy a legidőigényesebb, saját döntés alapján végzett tevékenység minden rétegben és csoportban a tévénezés.

Mind a növekvő szabadidő, mind a fokozódó anyagi-technikai lehetőségek társadalmi fejlődésünk pozitív alkotóelemei. Tévedés lenne azonban túl szoros kapcsolatos feltételezni a bővülő tévénezés és a társadalmi haladás között. Nemzetközi adatok inkább az ezzel ellenkező nézetet támasztják alá. Kompromisszumként két megállapítást rögzítsünk. Egyrészt a tévé varázsa a megjelenését követő egy-két évtizedben különösen nagy. Később kialakul vele szemben a kritikus, mérlegelő beállítottság, ami a válogató - s ez azt is jelenti, hogy

esetenként rövidebb - tévézésben fejeződik ki. Másrészt hosszú tévézés nemcsak a televízió értékét, hanem az azonos rangú versenytársak hiányát is jelentheti. Ha nincs megfelelő mód és alkalom értékesebb kulturálódásra, közösségi életre, egyéb szórakozásra, egyéni alkotó tevékenységre, vagy ha mindez olyan nagy energiát igényelne, ami a napi munka után hiányzik, akkor a televízió csupán jobb híján köti magához a nézőt. Minden esetre meggondolkoztatják az embert a Szalai Sándor által vezetett 1965. évi nemzetközi időmérleg-vizsgálat adatai. Ezidőtájt a nyugat-európai országokban a városi családok 70-90, a szocialista országok városi családjainak 30-70 százalékában volt TV-készülék. Ennek ellenére a tévézéssel töltött átlagos - azaz tulajdonosokat és készülékekkel nem rendelkezőket egyaránt figyelembe vevő - hossza

- Belgiumban 16,
- Franciaországban 41,
- NSZK-ban 42-54,
- USA-ben 74-84 perc, ezzel szemben
- Bulgáriában 37,
- Csehszlovákiában 43,
- Jugoszláviában 92-101,
- Lengyelországban 66,
- Magyarországon 58,
- NDK-ban 70,
- Szovjetunióban 81 perc.

Időközben a nyugat-európai tévézési adatok nem változtak, noha az adóhálózat korszerűsödött, a szocialista országokban ellenben a tévé előtt töltött társadalmi átlagidő hossza két-háromszorosára nőtt. Jelenleg a szocialista országokban mintegy kétszer annyi ideig néznek az emberek TV-t, mint Nyugat-Európában /bár talán nem többet, mint az USA-ban és kevesebbet, mint Japánban/.

3. Technikai változások hatása a szabadidőben történő tömegkommunikációs fogyasztásra

Legalább hét olyan technikai változással kell számolni, amelyek a közelmúltban vagy a legközelebbi jövőben valószínűsággá válva alaposan befolyásolják a tömegkommunikációs eszközök használatát:

- a helyi stúdiók és adók számának és jelentőségének növekedése,
- a nagyközönségi antennarendszerek terjedése,
- a kábeltelvízió megjelenése,
- a műbolygó segítségével történő műsorközvetítés /előbb nagyközönségi antennák közbeiktatásával, majd közvetlen vétel számára is/,
- a hanghordozó eszközök további tökéletesedése és terjedése /az autóba épített magnó után a nyakba vagy övre akasztható walkman/,
- a video rendszerek elterjedése /a fényképezés technikát forradalmasító konkurenciája/,
- a képűjság és a televízióon keresztül történő egyéb írásos információközvetítés bevezetése.

A technikai feltételek fejlődéséből közvetlenül következik a tömegkommunikáció használatának mind mennyiségi, mind minőségi átalakulása. Ennek is több szintjét érdemes megkülönböztetni.

Nő a tömegkommunikációs kínálat. Az eddigi 2, vagy határmenti területen 4-5 televíziós műsor helyére 6-8 vagy annál több egymással versenyző tévéprogram kerül. A sajtónak a képűjság jelent konkurenciát. A friss szórakoztató műsoroknak /de a könyvnek és a sajtónak is/ a hang- és képkazettákon tárolt anyag a konkurrense. A mennyiségi kínálat növekedése a fogyasztás fokozódása irányába hat. Ezután olyan körülmények között is igénybe lehet venni a tömegkommunikációt, ahol az eddig lehetetlen vagy korlátozott volt

/pl. a tömegközlekedésben/. Ezután a több közlemény olyan anyagok elérését is lehetővé teszi, ami az eddigi néhány műsorba nem fért bele. Ezután az elektronikus tömegkommunikáció - a képűrság és a felírtas műsorok révén - a marginális csoportokat is jobban eléri.

A mennyiségi növekedés strukturális változással is jár. Az elektronikus tömegkommunikáció újabb nehézségeket okoz a sajtónak, nemcsak a műsorok növekvő számával, hanem saját írott híryanagával /s minden egyéb, a képűrsághoz hasonlóan írásos formában kínált vagy lehívható közleményével/. A másik szerkezeti változás - a tárolt kép- és hanganyag jelentőségének növekedése - főleg a képmagnó magas ára miatt hazánkban az elkövetkező években még kisebb jelentőségű.

A kínálat bővülése a választási lehetőség fokozódását is jelenti. A választás ráadásul nem csupán azonos helyen, szellemben és színvonalon szerkesztett 1. és 2. műsor közötti választást jelent, hanem helyi vagy országos; hazai vagy külföldi kínálat közötti válogatást.

A közönség választási lehetősége versenyhelyzetet teremti olyan eszközök között, amelyeket eddig a távolság, vagy a politikai rendszer vagy más valami elszigetelt egymástól. A világ ismét kisebbedik valamennyivel. A tömegkommunikáció új pozíciókat nyer a kultúráközvetítésben. A közönség pedig az eddiginél jobban tud majd - sőt, talán kényszerűl - ön-maga dönteni, választani.

A hazai tömegkommunikáció egyik rákfenéje évtizedeken át az alig feloldható centralizmus volt. Ezt csökkentette az elmúlt tíz évben a helyi lapok megerősödése. Igazi változást ellenben csak a helyi stúdiók és helyi adók rendszerének kialakulása hozhat, aminek egyszerűbb technikai megoldásai közé tartozik a nagyközösségi antennarendszerek vagy a kábel segítségével történő közvetítés. A központosított tömegkommunikáció nem tudott semmilyen társadalmi-kulturális

kisebbség vagy nemzetiség vagy érdekcsoport ügyeivel huzamosan foglalkozni, hanem arra kényszerült, hogy valamilyen "átlaghoz" igazodjon. A központi tömegkommunikáció tehát elkerülhetetlenül egyszínű és sematizáló, sőt mindazok számára, akik nem az "átlagot" vagy nem a mérvadó legnagyobb csoportot képviselik, bosszantó. A decentralizáció eddigi lépései közé tartozik pl. a nemzetiségi rádiózás kiterjesztése vagy a pécsi kísérleti saját tévéműsor. A jövőben a helyi stúdiók és műsorok egész hálózatára számíthatunk, ami az eddigiek-nél sokkal nagyobb mértékben életközelségre hozza majd a tömegkommunikációt, hiszen általa nemcsak helyi kulturális műsorokra s helyi vezetők beszélgetéseire lesz mód, hanem helyi piaci hírekre, helyi közlekedési útmutatóra, s minden, helyben fontos dolog említésére.

A decentralizálással és a saját közreműködést is lehetővé tevő, a tömegkommunikációt mintegy kiegészítő eszközök, mint a magnó és a képmagnó terjedésével a tömegkommunikációban növekvő súlyt kap a személyes aktivitás. Noha minden külföldi tapasztalat azt mutatja, hogy ez az aktivitás egy kezdeti fellendülés után visszaesik, mégsem tűnik el egészen. A helyi stúdiók helyi emberek bevonását teszik szükségessé. A helyi kulturális termékek értékesítése a korábbinál sokkal nagyobb teret kap. Ezzel a helyi tömegkommunikáció a részvételre ösztönöz. A dolog egy speciális vetülete, hogy ily módon a tömegkommunikáció a helyi közélet és a helyi öntudat, a pozitív értelemben vett lokálpatriotizmus egyik élesztőjévé válik.

Mindez a technikai fejlődés tehát abba az irányba vonz, hogy a tömegkommunikáció szerepe tovább fokozódjon az életünkben, a szabadidőnk még nagyobb részét töltsse ki. Ahhoz, hogy a változás mérlegét meghúzhassuk, át kell még tekintetnünk a tömegkommunikációhasználat veszélyeit és lehetőségeit.

4. Szabadidő és tömegkommunikáció - pro és kontra

A tömegkommunikáció veszélyei

A marxi mondás átfogalmazásával nem egy szerző mondja ki keserűen, hogy a tömegkommunikáció, s mindennek előtt a televízió ópium a nép számára, ami álmegoldásokat ad, elbódít, megtöri az ember erejét. Az ilyen kritika félig jogtalan, hiszen a televízió egy gép vagy egy szerkezet, nem cselekvő alany, hanem eszköz. Félig jogos azonban a kritika, ha a társadalom vagy annak egy része ezzel s csak ezzel az eszközzel tud bizonyos hatást elérni. Tehát maga az ok másutt keresendő, de azért az eszközzel is érdemes foglalkozni.

A tömegkommunikáció jelen formájában egyirányú információfolyam, ami inkább közöl, oktató, szemléletet nyújt /vagy kritikusi megfogalmazásában: ráerőszakolja információit és nézeteit a nézőre, olvasóra, hallgatóra/, semmint hogy lehetővé tenné az egyéni mérlegelést, gondolkodást, döntést. Az egyén védtelenül áll szemben a tömegkommunikáció irdatlan mennyiségű és megszakítás nélkül jövő közléseivel - örülhet ha egyáltalán lépést tud tartani vele, de vitára még akkor sincs módja, ha a közlés módját vagy akár tartalmát ellenkezéssel, gyanakvással, bírálóan fogadja.

A tömegkommunikáció /ismét elsősorban a televízió/ helyhez köt, a fizikai aktivitással ellentétben áll, otthonülővé tesz. Ezzel a szabadidő eltöltés típusát is meghatározza. Bizonyos tevékenységeket kizár, másokat elősegít.

Annak ellenére, hogy vannak csoportosan végzett tömegkommunikációs tevékenységek, az inkább a külső formát jellemzi, s nem ott létrejövő vagy valamiképpen megnyilvánuló emberi-társadalmi kapcsolatokat. A tömegkommunikációs fogyasztás alapvetően individuális tevékenység, ami nem teremti, nem tartja fenn, s feltehetően nem is erősíti semmilyen közösséget. Társ-

sadalmi komponense legfeljebb a tömegkommunikációs közlés utólagos közös megbeszélésében mutatkozik. Amennyiben ellenben maga a tömegkommunikációs fogyasztás egyéni dolog, ezzel el is veszi a társas-kapcsolatok ápolására rendelkezésre álló időt, nehezíti, zavarja a közösségi életet, szinte elszigeteli egymástól az embereket.

Rendszeres társadalmi-politikai beszámolóival a tömegkommunikáció - a valósággal nem szükségszerűen ellentétben, de attól függetlenül - azt a benyomást kelti, hogy van közélet és hogy a rádióhallgató, tévé néző stb. részt is vesz abban. A látszat némi kielégülést is hoz, s ezáltal nem csak nem növeli, hanem egyenesen csökkenti a közéletben való részvétel iránti igényt. Hasonló a dolog valamivel általánosabban a társadalmi érdeklődéssel. A tömegkommunikáció lehetővé teszi a kívülálló szemlélődést és ezzel le is csapolja az érdeklődést. A tömegkommunikáció egyszerre közvetíti a részleges / és megtévesztő/ részvétel érzését és a teljes elszigeteltség bizonyosságát. Egyik oldalon van a tömegkommunikációt használó ember, a másik oldalon a bemutatott világ. A kettő között a tömegkommunikáció eszköz kapocs is, de korlát vagy fal is, ami áthághatatlan. Csak a modern mesében tud a néző belépni a képernyőbe, s részt venni az ott zajló életben.

A tömegkommunikáció lehetőségei

Ismételjük meg: a tömegkommunikáció gyakran olyan fekete bárány, akit azért szidunk, hogy ne kelljen azzal foglalkozni, mi társadalmi problémáink igazi oka. A tömegkommunikáció, mint mondtuk, nem ok, hanem eszköz. Ez az eszköz ellenben és különösen az új technikák által megteremtett formában sok mindenre használható. Ez azt jelenti, hogy az imént említett veszélyek helyett a tömegkommunikáció társadalmi és humanizációs tényező is lehet.

A helyi, illetve a decentralizált tömegkommunikáció ösztönzést ad a tömegkommunikáción keresztül történő társa-

dalmi részvételnek, fokozza a helyi közéleti érzékenységet, és bázist kínál minden helyi kulturális és műkedvelő tevékenységnek. Ugyanez a tevékenység némi közösségi kötődést is jelent, bár inkább az alkotók mint a használók számára. A tömegkommunikáció jelenleg is kihívást jelent oktatási rendszerünk számára. A bővülő tömegkommunikáció méginkább az lehet, megakadályozva a kulturális leállást.

Társadalmi törekvések, társadalmi nyomás

Azt, hogy a tömegkommunikáció milyen nagymértékben csupán függő változó a társadalmi-gazdasági helyzettel szemben, az elmúlt évek hazai változásai mutatják a legszebben. Ezekben az években ugyanis hirtelen megnőttek az egyéni önállóság, a magánvállalkozások, az egyéni egzisztencia kiépítésének és mindenféle kis közösség kialakításának a lehetőségei. Minden bizonnyal ennek hatására, de legalább is azonos időben az emberek a megrövidülő munkaidőből /itt a szabad szombat bevezetésére, a 42, majd a 40 órás munkahétre való átérésre gondolok/ adódó időtöbbletet a korábbi idővel szemben nem egyszerűen kiegészítő jövedelem szerzésére fordítják, hanem

- mellékmunkáikban az önállóságot nyújtó formákat keresik,
- jelentős időt fordítanak saját életterük minőségének javítására,
- különösen a megnyúlt hét végét előszeretettel hétvégi házban vagy telken vagy háztáji és kerti munkával töltik és
- növekvőben van a családdal és társasági kapcsolatokkal töltött idő iránti igény.

Mindezekben az esetekben természetesen változatlanul érvényesül az idő és a pénz részleges átválthatósága. Mind a közvélemény-kutatások, mind a tényleges cselekvést vizsgáló kutatások szerint azonban olyan erős

- az alkotó, önálló cselekvés és

- /a korábbi években különösképpen elhanyagolt/ emberi kapcsolatok iránti igény,
hogy azok érdekében a közvetlen forintbevétel korlátozása is szóbajön. Még sokkal inkább korlátozódik a tömegkommunikáció-ra fordított idő. Nemcsak arról van szó, hogy ez a tömegkommunikációs technika csábításait és nyomását kiegyensúlyozza, hanem arról is, hogy 3-4-5 év óta mintha a kizárólagos tevékenységként történő tévézés /és újságolvasás és rádiózás/ időtartama - legalább is bizonyos társadalmi csoportokban - csökkenne.

Ez persze igazán nem jelenti a tömegkommunikáció valamiféle vereségét, azt azonban feltehetően igen, hogy szabadidőnk eltöltésében bizonyos önállóságot nyertünk vele szemben. Társadalmi-politikai fejlődésünk ezt az önállóságot előreláthatóan az elkövetkező években tovább fogja fokozni.

A FIATALOK SZABADIDŐS SZOKÁSAI

Amikor Odüsszeusz hosszú vándorlása és számtalan kalandja után végre megtért Ithakába, szülőföldjére, övéi nem ismerték meg őt. Ekkor, hogy elhiggyék kilétét, és többé senki ne kételkedjék abban, hogy Odüsszeusz, a hős tért meg vándorlásaiból - gyermekkoráról kezdett mesélni. És gyermekkoráról szólva emlékezett azokról a hatalmas, lombos fákról, amelyek közt annak idején szülei kertjében oly sokat játszadozott, s amelyekkel oly meghittten beszélgetett. A fák nemcsak a két és félezer éves hős, de az egész emberiség legősibb barátai. Vajon barátai-e napjaink ifjúságának? A mai fiatal ha majd visszagondol ifjúságára, vajon a fákról fog-e beszélni? A fát és általában a természetet mennyire értékeljük, mennyire vált szokásunkká ezek megbecsülése, szeretete? S ha a felnőtt nemzedék értékelése ellentmondásos, miért várjuk, hogy az ifjúság értékrendszerében, szokásaiban a helyes magatartás gyökeresedjék meg?

Az ifjúság, az ifjú kor lenne talán az oka annak az értékvesztésnek, s a vele egyidőben végbemenő új - sokak által vitatott - értékteremtésnek. Mindez maga az ifjúság helyzete, magatartása a nyolcvana évek eddig eltelt időszakában élénken foglalkoztatja a közvéleményt. Ennek okai különbözőek. Ezek közé sorolható, hogy napjainkban a felnővekvő nemzedék önálló élet- és pályakezdését a megelőző évtizedekhez képest jelentős feszültségek jellemzik, amelyek hatása tükröződik a fiatalok gondolkodásában, szokásrendszerében és magatartásában, a nemzedéki különbségek és kommunikációs problémák erősödésében. E gondok olyan feltételek között jelennek meg, amikor társadalmi és gazdasági fejlődésünk

egészeben bonyolultabbá vált, a szocializmus építése során számos új, nehezen érthető, megválaszolatlan kérdéssel találjuk magunkat szemben.

Az ezek nyomán kibontakozó útkeresés ráirányítja a figyelmet az ifjúsági kérdésekre is. Meggyőződésem, hogy az "Ifjúság mai kérdéseit - mint azt Huszár István "Ifjúság és társadalom c. tanulmánya kiemeli - azokból a társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai folyamatokból és jelenségekből kiindulva szükséges vizsgálni, amelyeket összegzően a nyolcvanas évek fejleményeiként emlegetünk." Most mégis e folyamat egyetlen összetevőjét - az ifjúság szabadidős szokásait - tekintjük át, azt is a teljesség igénye nélkül.

Közhely, hogy az ifjúság szabadidős szokása, művelődési magatartása minden időben a jövőt jelezte. Nemcsak azért, mert a ma fiataljaiból lesznek a holnap felnőttjei, hanem inkább azért, mert a felnőttkor szokásai - különösen a kulturálisak - nagyrészt az ifjúkorban alakulnak, formálódnak. Ez nem zárja ki, sőt feltételezi a későbbi változás lehetőségét, megjegyezve, hogy az ilyen képesség kialakulásának is a fiatal kor a döntő szakasza. Nem a definíciós viták élesztése, hanem egymás kölcsönös megértése céljából szükséges megemlíteni, hogy mit is értünk a szokás fogalmán. Hívjuk segítségül az 1982-ben kiadott Andragógia értelmező szótárt, mely így ír: A szokás "jórészt automatizálódott tevékenység, amely mögött nagyszámú ismétlés áll. A készségtől /amely szintén dinamikus sztereotípiá/ abban különbözik, hogy a szokásban nagyobb viselkedési egységek automatizálódnak és funkcionálásukat belső kényszerítő indítékok váltják ki. Az ún. "jó szokásoknak" nagy szerepük van a pszichikum /főleg a tudat/ tehermentesítésében. A felnőttoktatásnak, közművelődésnek fontos feladata a célszerű tanulási, művelődési szokások kialakítása /ha ezek gyermekkorai kialakítása elmaradt/, valamint a rossz, neurotikus eredetű szokások lebontása." Némi megkorrigálással az ifjúság szabadidős szokásaira is alkalmazható ez a fogalmi megközelítés. Hozzátevé, hogy a közművelő-

désnek - a családdal, az iskolával, a munkahellyel együttműködve - feladata az ifjúság szabadidős szokásainak alakítása, formálása is.

1/ Általános vonások

Az ifjúság szabadidős szokásrendszere az elmúlt évtizedben jelentős változáson ment keresztül. Ezt, valamint annak jellegét és irányát többen, többféleképpen ítélik meg. Túlzás nélkül állítható, hogy egyidejűleg két egymással ellentétes folyamat ment végbe. Egyik oldalról az ifjúság, mint kortárscsoport bizonyos fokig egységesebb lett szokásaiban elődeinél, s kialakultak a fiatalok szabadidős tevékenységének azonos, mindenkire vagy legalább is a többségre jellemző vonásai. Ugyanakkor a másik folyamat is lejátszódott, amely az "egység" differenciálódása irányába hatott. Ennek lényege, hogy a különböző életkorú, nemű, műveltségű, szakképzettségű fiatalok szabadidős szokásai eltérnek egymástól.

Elsőként vegyük szemügyre azokat az általános jellemző vonásokat, amelyek a fiatalok szabadidős szokásaiban jelen vannak. A felmérések szerint a fiatalok átlagosan napi 4,5 óra szabadidővel rendelkeznek, amit egyrészt szellemi és testi megújulásra, másrészt - és ez a nagyobb - a társas kapcsolatok ápolására fordítanak.

E korosztály szabadidős tevékenységét, szokását szinte valamennyi területen az átlagosnál nagyobb, s tendenciáját tekintve fokozódó aktivitás jellemzi. Ez nyilvánul meg a cselekvési kedvben, az értelmes, célszerű, tevékeny magatartásban. A fiatal szívesen kapcsolódik minden olyan művelődési formához, ahol nemcsak passzív résztvevő, hanem a folyamatok alakítója, cselekvő részese. Mindez utat tör magának az ifjúság technikai érdeklődésének kielégítésében - a szakkörtől kezdve a számítógépek iránti érdeklődésig -, az amatőr művészeti mozgalomban való részvételben, a közélet iránti érdeklődésben.

Az aktivitáshoz szorosan kapcsolódik a másik általános vonás, ami a szabadidős szokások alkotó jellegében nyilvánul meg. Ennek feltétele a nagyfokú problémaérzékenység, rugalmas gondolkodás, nyitottság, kíváncsiság, önálló kezdeményező készség. Gondoljunk az ötvenként megrendezésre kerülő "Ki mit tud?" vetélkedőkre, vagy az "Alkotó Ifjúság" pályázat sikereire. Az aktivitás, az alkotói tevékenység jórészt a közösségekben, azok segítségével és biztató elismerésükkel bontakozhat ki. Mindez - az életkori sajátosságok egyéb összetevői mellett - eredményezi, hogy a fiatalok szabadidős szokásai között meghatározó a közösséghez való tartozás, vonzódás. Ezek természetesen nemcsak művelődési közösségek, hanem a közművelődési intézmények szakköreiben, klubjaiban, amatőr művészeti csoportjaiban jelentős, sokszor döntő arányt képvisel ez a korosztály.

A közösségekben folyó beszélgetések mindennapi témája a múlt és a jelen, a történelem és a mai valóság kérdéseinek, összefüggéseinek megvitatása. A fiatalokban talán minden korosztálynál jobban él a vágy, a kíváncsiság a közeli és a távoli múlt megismerésére, a napjainkhoz való szerves kapcsolódás iránt. Ezt a folyamatot azonban a nemzeti, a történelmi önismeret fogyatékoságai jelentősen gátolják. Ezt a helyzetet találóan fogalmazza meg Berkes Erzsébet, amikor így ír: "Már két nemzedéknyien vagyunk, akik beleszülettünk egy világba, egy történelmi értékrendbe, amelyben naprakészen el is lavírozgatunk, de anélkül, hogy pontosan tudnánk: honnan és merre? Ő, próbálkoztunk mi - 40-es évekbeliék - különféle nyomozással, de egészen senkinek sem hittünk: a tankönyvet apáink írták és bírálták, apáinkat mi bíráltuk /ha még éltak/, Z-nek félig hittünk, mert túl soká volt hadifogoly; Q-nak a másik felét hittük, mert őt aztán lecsukták; X-nek csak néhány percentet, mert mindig zsíros állásokban feszített; Y pedig ne legyen olyan nagyon igazlító, ha egyszer elhagyta az országot. Sokan föladták a nyomozást, sokan kiegyeztek a félokokkal, mások hozzá sem fogtak, majd kiderül, mondták közönyösen. De bármi mellett döntöttek is: felnőtt korú nemze-

dék történelmi önismerete maradt hiányos." S ez a nemzedék - önmagával is küzdve - alakítja, formálja a mai fiatalok történelmi önismeretét.

Mindezek mellett az ifjúság szabadidős szokásait az igényesség növekedése is jellemzi. Ez sok tényezővel függ össze, kezdve a feltételek kedvező alakulásától, iskolázottsági szint növekedésén keresztül egészen a lehetőségek fokozódásáig. Ez az igényesség azonban gyakran nem párosul a hagyományos humán értékek elismerésével, hanem inkább a technika felé fordul.

2. Nagyfokú differenciálódás

A bevezetőben jeleztük, hogy az elmúlt évtized fejlődésében az ifjúság szabadidős szokásaiban az egységes vonások, a közös jellemzők felerősödésével egyidejűleg végbement egy nagyfokú differenciálódás is. Meggyőződésünk, hogy ez a differenciálódás legalább olyan fontos, mint az általános jelene. Hiszen az ifjúság - a 15-29 év közötti korosztály -, amelyhez mintegy 0,6 millió tanuló és több mint 1,7 millió dolgozó fiatal tartozik, nem jelent homogén, egységes réteget. Az ifjúság különböző csoportjain belül jelentős különbségek vannak a művelődés szerkezetében, a jövedelmi viszonyokban, az életmódban és nem utolsósorban a szabadidős szokásokban. Ezeknek kialakulását a lakóhely, a település-típus, az iskolai végzettség alapvetően befolyásolja. Ezt a heterogenitást jelzik a korosztály legmagasabb iskolai végzettségét tartalmazó táblázat adatai is, amelynek áttekintése során érdemes egy pillantást vetni az elmúlt évtizedek változásaira.

1/ Iskolai végzettség alakulása /15-29 éves népesség/

Év	Népesség száma 1000 fő	Felső- fokú isk.	Közép- iskola	Szak- munkás- képző	Általános isk. 8 oszt. 8 oszt. kevesebb
1949	2.332,2	0,7	5,0	-	24,6 69,7
1960	2.155,0	1,8	9,5	-	49,5 39,2
1970	2.437,3	3,2	18,5	17,3	49,0 12,0
1980	2.356,0	5,3	24,7	27,0	37,9 5,1

2/ A 15 év és 29 év közötti népesség a legmagasabb iskolai végzettség szerint

	Általános iskola 8 oszt. kevesebb	Felsőfokú 8 oszt.	Szaktan- képző, szakisk.	Közép- iskola	Felsőfokú tan- intézet
15-19 év	41.822	405.066	120.905	82.699	
20-24 "	39.938	220.259	259.455	257.513	36.752
25-29 "	38.761	267.677	255.323	242.459	87.331
Összesen:	120.521	893.002	635.683	582.671	124.083

Természetesen a szabadidős szokásokat az iskolai végzettség mellett a rendelkezésre álló idő mennyiségének megoszlása is motiválja. A különböző felmérések azt mutatják, hogy az egyetemisták és középiskolások, valamint a fiatal értelmiségiek átlagos napi szabadideje 4,5-5 óra. Ezt az ötnapos tanítási hétre történt áttérés némileg módosítja. A fizikai munkás férfiak átlagban 4-4,5 óra, a fizikai munkás nők 3-3,5 óra napi szabadidővel rendelkeznek. Megdöbbentően kevés a mezőgazdaságban fizikai területen foglalkoztatott nők napi szabadideje, amely mindössze 2 óra 50 perc.

Amint látható - ismert okok /pl. háztartási munka/ következtében - erősen eltér a férfiak és a nők számára rendelkezésre álló szabadidő mennyisége. Ezért célszerű e korosztály

nemek szerinti összetételét, valamint a családi állapotát is áttekinteni, mivel ez utóbbi is kihat a szabadidő mennyiségére és a szabadidő felhasználási szokásokra.

A 15-30 éves korosztály összesen: 2.355.960 fő

Ebből férfi:	1.202.085	nő:	1.153.875
ebből: nőtlen	706.406	ebből: hajadon	433.074
házas	476.412	házas	681.547
özvegy	555	özvegy	3.148
elvált	18.712	elvált	36.096

Az aktív kereső férfiak esetében a felmérések tanúságai, a tapasztalatok szerint fontos összetevője a szabadidő felhasználásának a hivatáshoz kapcsolódó tevékenység, valamint a jövedelemszerzést, annak kiegészítését jelentő munkavégzés. Az aktív kereső nők körében a szabadidő mennyiségét és felhasználási lehetőségeit a háztartási munka döntően befolyásolja. Egyes megfigyelések szerint a mezőgazdaságban fizikai munkakörben dolgozó fiatal nők 0,5-0,75 órával még pihenésre is kevesebb időt fordítanak, mint korosztályuk más tagjai.

Az aktív keresők és a tanulók napi időbeosztása erősen eltér. Ezt mutatják Andorka Rudolf-Falusy Béla szociológiai felmérésének adatai is.

A fiatalok szabadon beosztható idejüknek jelentős részét - az idősebb korosztályhoz viszonyítva lényegesen nagyobb arányát - fordítják művelődési intézmények látogatására, testedzésre. Ugyanakkor kevesebb időt szánnak az otthoni művelődési tevékenységre. Ez a lakásból történő kimozdulás természetesen szervesen összefügg az életkori sajátosságokkal, az említett közösség iránti vágygal, amiben viszont szerepet játszik a párválasztás.

A 15-29 éves tanulók és aktív keresők napi idő-
beosztásának különbségei

	/ perc /					
	A tevékenységre fordított idő					
	Férfi			Nő		
	Közép- fokú oktatási intéz- ményben	Felső- fokú intézményben	Aktív kereső tanuló	Közép- fokú oktatási intéz- ményben	Felső- fokú intézményben	Aktív kereső tanuló
Kereső munka	81	70	350	64	31	268
Háztáji gaz- dálkodás	19	4	31	9	2	22
Építés, ja- vítás	16	20	27	1	1	3
Háztartási munka	36	16	46	96	108	183
Közlekedés	101	98	83	92	92	70
Gyermekek ellátása	4	0	16	6	5	45
Tanulás	251	278	17	246	272	16
Társaskapcso- lat	49	79	52	42	70	38
Otthoni műve- lődés	154	132	128	141	122	116
Művelődési in- tézmény	21	22	12	20	19	8
Testedzés, séta	50	56	21	41	33	18
Fiziológiai szükséglet	656	659	646	677	678	651
Egyéb	2	6	11	5	7	2

A fiatalok szabadon beosztható idejüknek jelentős részét - az idősebb korosztályhoz viszonyítva lényegesen nagyobb arányát - fordítják művelődési intézmények látogatására, testedzésre. Ugyanakkor kevesebb időt szánnak az otthoni művelődési tevékenységekre. Ez a lakásból történő kimozdulás természetesen szervesen összefügg az életkori sajátosságokkal, az említett közösség iránti vágygal, amiben viszont szerepet játszik a párválasztás.

Lényeges mozzanat, hogy az ifjúság szabadidős szokásaiban kisebb teret foglal el a televízió nézés és arra fordított idő. Az időmérleg vizsgálatok szerint a fiatalok minden rétegében a tömegkommunikációs eszközök használatára fordítják szabadidejük 40-50 százalékát, de a televízió nézés, a rádióhallgatás, az újságolvasás, a mozilátogatásra fordított idő egymáshoz viszonyított arányaiban különbségek találhatók. Jelentős különbségek mutatkoznak a különböző iskolatípusokba járók szabadidős szokásaiban is. Pl. míg a gimnáziumi jó tanulók az intellektuálisabb szabadidő eltöltését részesítik előnyben /színházba járás, szépirodalom olvasás, múzeum- és hangverseny-látogatás/, addig a szakmunkástanulók inkább a szórakoztató rendezvényeket, a filmszínházak előadásait látogatják.

A fiatalok szabadidejének eltöltésében - mindenek előtt a 15-25 éves korosztálynál - jelentős helyet foglal el az amatőr művészeti mozgalomban való részvétel, a művészet valamely ágával való rendszeres foglalkozás, kapcsolat. Az elmúlt évtizedben különösen felerősödtek a technikai eszközök-höz kapcsolódó közösségekben és egyénileg egyaránt művelhető formák. Ezek közé tartozik: a fotózás, az amatőrfilmezés, a videózás, a diaporáma stb. Ugyanakkor változatlanul széles körben hat a népművészet. Adatok és tapasztalható tények mutatják, hogy az ifjúság mintegy 35-40 százaléka kötődik az amatőr művészeti mozgalomhoz. Mindezek ismeretében nem túlzás az a megállapítás, hogy a mozgalom alapvetően ifjúsági jellegű. Ebben a tényezők sokasága játszik szerepet.

Csupán a felsorolás igényével említünk ezek közül néhányat. Ilyen pl. az amatőr művészeti mozgalom szocializációs funkciója; értéket megőrző, közvetítő és teremtő szerepe; közösségi vonása; sikerélményt adó lehetősége s ezzel összefüggésben kompenzáló jellege.

Az öntevékenyen szerveződő közösségek közül jelentős a mintegy 3 ezer ifjúsági klub, ahol a tagok száma közel 90 ezer. Ezek a klubok a fiatalok társulási formái, amelyben a résztvevők maguk teremtik meg a művelődés, szórakozás, a közösségi együttlét különböző alkalmait. Mozgalmi jellegű tevékenységük során közösségekké formálódhatnak, amely hozzásegíti őket a társadalmi beilleszkedéshez. A klub közösségi létezésével cselekvési lehetőséget biztosít a társadalmi környezet formálásához. Elgondolkodtató az a tény, hogy az érintett korosztálynak mindössze 4 százaléka tagja az ifjúsági klubnak. Ugyanakkor egy közelmúltban végzett felmérés szerint a megkérdezettek 36 százaléka látogatja a korcsmát és 37 százaléka a templomot. Ebben feltétlenül szerepet játszik, hogy a nagyvárosok, városok lakótelepein céltalanul "csellengő" fiatalok szabadidejének megszervezéséhez az intézményi feltételek biztosítása nem történt meg. A céltalan időtöltést felváltó kultúrált, értelmes szabadidős szokások kialakítása csak a feltételek megteremtésével, a valós szükségletekre, a meglévő igényekre épülő gazdag programkínálattal, új tevékenységi formák kialakításával lehetséges. Akár az időszerkezet, akár a különböző tevékenységi formákba bekapcsolódtak aránya szempontjából vizsgáljuk az ifjúság szabadidős szokásait, három jellegzetes csoport különíthető el: az aktív keresők, a tanulók és a háztartásbeliek, valamint a GYES-en lévők köre.

Az ifjúság korhatárának 15-30 év közötti megjelölése - a vizsgálatok tapasztalatai szerint - még egy fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet. Ez pedig az, hogy a 25. év, azaz nagyjából a családalapítás kora határkőnek bizonyult. Csökken a szabadidő mennyisége, ezzel párhuzamosan növekszik

a háztartási, a ház körüli munka és a munkaidőn túli kereső tevékenységre fordított idő, a második gazdaság szerepe. Az aktív keresőkön belül is elválnak az iparban vagy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak szokásrendszere, eltérő a városban és a falun, a Budapesten és a városokban élők szabadidő felhasználása.

3/ Szabadidő-felhasználási modellek

A fiatalok szabadidős szokásait vizsgálva szembeötlik, hogy a szabadidő felhasználásának tervezése nem divat. Egy felmérés tanulságai szerint a megkérdezettek mindössze 23 százaléka tervezi meg előre szabadidős programját, alkalmanként 46 százalék. Figyelemre méltó - s ez feltétlenül összefügg az intézményi ellátottsággal -, hogy a városokban, fővárosban élők lényegesen nagyobb arányban tervezik szabadidős programjaikat. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők nagyobb előrelátásról adnak bizonyosságot, mint az általános iskolai végzettségűek. S az szinte természetes, hogy a tizenéves alig, a 20-30 év közöttiek pedig jelentős számban gazdálkodnak szabadidejükkel. A tervezéssel kapcsolatban tapasztaltak az említetteken kívül feltétlenül összefüggnek azzal is, hogy az egyén mennyiben tekinti értéknek, képességei kiteljesedési terének a szabadidőt.

A szabadidővel foglalkozó szociológiai kutatások jellegzetes szabadidő eltöltési modelleket is alkotnak. Ezek közül egy lehetséges megoldás a következőkben összegezhető: az egyik csoportba a lakótelepi 14 év körüli fiatalok - néha ennél fiatalabbak - sorolhatók, ahol kevés az aktív művelődésre törekvés, dominál a televízió, élményszegény a szabadidő eltöltése, a kortárs csoportok negatív befolyásoló szerepe viszonylag erős. A másik kategóriába tartoznak az otthonülők. Különösen a gimnazistákra, a szakmunkástanulókra jellemző, hogy szabadidejük viszonylag jelentős részét töltik a családban, a munka és a tanulás fontos helyet foglal el időfelhasználásukban, kevesebb a tényleges szabadidejük, a kor-

társ csoportok hatása változatlanul nagy, de ez jórészt pozitív. A harmadik csoportba főleg a munkásfiatalok és a falun élő fizikai munkát végzők tartoznak. Tevékenységükben a kultúra csak járulékos szerepet tölt be. Jellemző szabadidős szokásuk a szórakozás. E csoport tagjai látogatják leginkább a filmszínházakat, művelődési otthonok szórakoztató rendezvényeit. A negyedik blokba a gimnáziumi tanulók, városi érettségizett munkásfiatalok, városi szellemi foglalkozásúak jelennek meg, akiket a rendszeres olvasás, különböző tanfolyamokon való részvétel stb. jellemez. Nem feledkezhetünk meg egy ötödik csoportról sem, akik szabadidő felhasználását az üresség jellemzi. Nincsenek kapcsolataik a szabadidős intézményekkel, ez alól kivételt csak egy-egy szórakozóhely képvisel, így azután távol maradnak szinte mindentől. Egyrésztük csavargó, sőt bűnöző életmódot folytat.

Itt érdemes egy rövid kitérőt tenni. A tapasztalatok, felmérések azt mutatják, hogy a fiatalok egy része konfliktusait szeszes ital fogyasztásával próbálja feloldani. Ezt a folyamatot a hozzájutás korlátozása csak részben befolyásolja. A középfokú oktatási intézmények diákjai - különösen a szakmunkástanulók - alkohol fogyasztását a közvetlen közösség gyakran felerősíti, virtusként kezeli. Hasonló jelenség tapasztalható néha egyes munkahelyi kollektívák oldaláról is. Ugyanez a tendencia jelenik meg a labdarugó mérkőzések szurkolói és a kedvenc zenekar kísérői közegekben. Társadalmi gondunk, hogy sem a közvetlen, sem a tágabb közvélemény nem kellően ítéli el az ittas fiatal magatartását.

1982-ben az összes elítélt egyharmada az általunk vizsgált korosztályból került ki. Ezek között a 14-18 év közöttiek száma mintegy 5700 fő, akinek 24 százaléka alkohol hatása alatt követte el cselekményét. Az elítéltek aránya a korosztályon belül 2 százalék alatt van.

Egy hatodik modell-csoportot is érdemes megkülönböztetni, amely a könnyűzenei együttesekhez kapcsolódó fiata-

lokat fogja át. Megjegyezzük, hogy ezek a fiatalok bármelyik csoportból kikerülhetnek, ilyen értelemben önálló egységként történő kezelésük vitatható.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a különböző csoportokhoz tartozás, az ezzel kapcsolatban megemlített szabadidős szokások nem jelentenek merev határokat. Az egyes kategóriákba sorolás statisztikai átlagban elfogadható, de a valóságtól utánozhatatlanul gazdagabb, sokszínűbb.

A felnövekvő nemzedék szabadidős szokása jelenünkben is változik. Ennek fontos összetevője az előttük járó korosztályok mintaadása, mert a szokásrendszerekre is igaz Kós Károly szépen megfogalmazott gondolata: "Azt tanultam mindenütt, azt láttam minden nagy nemzetnél, hogy az apák dolgát folytatják az utódok..."

AZ ÖTNAPOS TANÍTÁSI HÉT ÉS A DIÁKOK
SZABADIDEJE

Valahányszor a társadalom jelentős részének életmódjában változás áll be, e gazdasági-társadalmi változás mind-mindannyiszor visszatükröződik az egészségi viszonyokban is, elsősorban a pszichohigiénés egészségi mutatókban. Így volt ez a termelőszövetkezetek szervezésénél, a magánépítkezések nagyarányú elterjedésénél, a keresetkiegészítő foglalkozások elszaporodásánál is, és ugyanez volt tapasztalható a szabad szombatok bevezetésénél. A termelőszövetkezetek erélyes szervezésével párhuzamosan a kutatók /Juhász P., 1979/ arra mutattak rá, hogy a neurózis aránya 42,2 százalékra, vele az alkoholizmus gyakorisága falun is ugrásszerűen megnőtt, addig nem tapasztalt pszichoszomatikus kórképek jelentek meg.

Kézdi B. /1980/ módszertanilag jól megalapozott becslése alapján a hetvenes évek végén az orvosi szakrendelőkben vizsgálatra jelentkezők 30-35 százalékának neurotikus panasa is volt. Ezt látszik igazolni saját vizsgálatunk is /Székely L.-Sáfrán T., 1982/, amely az altatók, nyugtatók nagyarányú és dinamikus emelkedő fogyasztásáról ad számot.

A társadalomban zajló változások hatásának egyik legmegbízhatóbb visszajelzése a pszichohigiénés egyensúlyban mutatkozó eltérés, egyensúlyvesztés. A lelki egészség terén tapasztalható kedvezőtlen változás egyben azt is jelzi, hogy az adott társadalmi-gazdasági mozgás a társadalom egésze számára nehezen tolerálható feszültséggel terhelt és megoldatlansága esetén egészségkárosító tényezőként hat. A lelki egészség e szerint nemcsak indikátora, de egyszerre

mutatója is valamely életmódbeli változásnak. Ha az ötnapos munkahét bevezetése után az ötnapos tanítási hét bevezetését is széles körű társadalmi mozgásnak, életmódbeli változásnak minősítjük, nyomban felmerül pszichohigiénés értékelésének szükségszerűsége is. Az egészségügy, az orvostudomány, de a pedagógiai pszichohigiéne, az egészségnevelés sem mehet el szóttanul az ötnapos tanítási hét bevezetésével kapcsolatos tények mellett.

Bár a rendelkezésre álló rövid távlat /két év/ nem nyújthat módot mélyen szántó longitudinális vizsgálódásra, mégis alkalmas arra, hogy helyzetjelentést adjon a pedagógiai folyamat aktuális kérdéseiről. Bizonyára ezek után sokoldalú elemzésnek veti alá az ötnapos tanítási hét hatását a fiziológia, a pszichológia, a pedagógia, a szociológia, és e komplex vizsgálatok eredménye alkalmas lesz a közoktatás továbbfejlesztéshez történő felhasználásra.

Az ötnapos tanítási hét terhelését most mi csupán a pedagógiai pszichohigiéne oldaláról elemezzük. A pszichohigiénén a lelki egészségvédelmet értjük, amelynek célja: az embereknel olyan személyiségszerkezetet fenntartani, amely alkalmassá teszi társadalmi feladataik maradéktalan teljesítésére, miközben az egyén önmagával belső harmóniában és környezetével pszichoszociális egyensúlyban él /Székely L. 1981/.

A pedagógiai pszichohigiéne pedig a növendékek szociális biztonságának, adottságaiknak, képességeiknek, személyiség-tulajdonságaiknak szabad kibontakoztatását segíti elő, továbbá a tartós pszichés stresszhatások feldolgozását, az egészségre káros szokások kialakulásának megelőzését, a harmónikus társaskapcsolatok kialakítását célozza. A pedagógiai pszichohigiéne nem a pszichiátria /orvosi elmakórtan/ ága, hanem a higiéne sajátos alkalmazása a pedagógiai folyamatra; lelki egészségvédelem a pedagógia, a pedagógiai pszichológia segítő, tanácsadó, korrigáló módszereivel.

Az ötnapos tanítási hét pedagógiai pszichohigiénés elemzése az alábbiakra tér ki:

- az idegrendszeri túlterhelés vizsgálatára, stresszorok feltárására,
- a pihenés pszichohigiénéjére, a pszichoszomatikus megterhelés kompenzációjára,
- az érzelmi egyensúly elemzésére.

Előzmények

Az 1982-83. tanévtől kezdődően a Művelődési Minisztérium az oktatási-nevelési intézményekben általánossá tette az ötnapos tanítási rendet. A hatnaposról az ötnapos tanítási hétre történő átállás - minden erőfeszítés ellenére - nem ment zökkenőmentesen. Az ötnapos tanítási hét bevezetését mind a pedagógus, mind pedig az egészségügyi szakkörökben nem tartották kellően előkészítettnek, eleve helytelenítették a tanulók hétközi fokozottabb megterhelését, a terhelés aránytalan elosztását. Az ellenzők hivatkoztak arra, hogy sem a szülők, sem a gyermekek nem sajátították el az értékes, egészséges, aktív szabadidő-eltöltés módozatait, a családok szabadidő-eltöltési gyakorlata nem képes kompenzálni a megterhelést.

Fukász Gy. /1971/ már a hetvenes évek elején vizsgálta a szabad szombatok tevékenység struktúráját munkáscsaládok körében, és óvott attól a naív illúziótól, amely azt remélte, hogy a munkaidő-csökkenés "egy csapásra átalakítja a munkáscsaládok életét, s azzal rávezeti őket... a megnövekedett szabadidő ésszerű felhasználására," még utópisztikusabb illúzió, hogy a "munkaidő-csökkentés automatikusan magával hozza az e kedvezményekben részesülő munkásemberek intenzív művelődési igényének növekedését." /Fukász Gy. 1971. 445.o./ Már egy évtizeddel előbb Csepelen végzett ilyen irányú felmérés adatai figyelmeztették az egészségnevelést, a pedagógiai gyakorlat és a közművelődés szakembereit arra, hogy lakosságunk szabadidő tudata fejletlen,

a szabadidőt nem becsülik kellően. "A szabadidő érték volta jelzett adataink szerint még nem foglal el méltó helyet az emberi érték rangsorán," vonja le a következtetést e vizsgálat. /Fukász Gy. 1971. 446.o./

Székely L. /1969/ közel másfél évtizede vizsgálta az általános iskolai tanulók szabadidejének felhasználását. A tízezres mintán végzett felmérés szerint a szabadidő-eltöltés struktúrája a felső tagozatosoknál a passzív pihenés oldalára tolódott el; mozgásos pihenő a fiúknál 66,5, a lányoknál 51,3 százalékot tett ki. /Székely L. 1969.167.o./

Még kedvezőtlenebb képet mutatott a szakmunkástanulók szabadidő-eltöltésének elemzése. 1970-ben ezer szakmunkástanuló szabadidő-struktúrájának vizsgálata szerint "a szakmunkástanulók szabadidő-eltöltése erősen a passzív pihenés irányában tolódik el, kevés a mozgásos, aktív pihenés, szórakozás..., a tanulók elégnék tartják a napi fizikai munkatevékenységet a mozgásigény kielégítésére." /Székely L. 1970./ A felmérés arra utalt, hogy a tanulók keresik a számukra kedvezőbb szabadidő-eltöltési lehetőségeket, de azok hiányában céltalanul bolyonganak. A 17-18 évesek 55,7 százaléka dohányzóvá lesz, 24,1 százaléka lerészegedik, társas kapcsolatukban kedvezőtlen jelenségeként tűnik fel a normaszegés és a felelőtlen szexuális kapcsolat /40 százalék/.

Az eltelt egy-másfél évtized alatt az egészségnevelés kiemelt feladatává tette a szabadidő eltöltésére történő ránevelést, a testedzés és sport megkedveltetését. Az akció-sorozathoz az Országos Egészségnevelési Intézet kiadványokat, plakátsorozatot, filmet készíttetett. Az akcióhoz kapcsolódott a TV, a rádió, a testnevelési és sportbizottságok, a közművelődés hálózatrendszere. Az eredmény azonban 1982-ben sem volt olyan, hogy arra a tanulók megnövekedett szabad idejének egészséges felhasználását rá lehetett volna építeni.

Az ötnapos munkahát általános bevezetése után a szociológusok, szabadidő-kutatók arra mutattak rá, hogy a dolgozók a hétvégeken, magas arányban jövedelempótló tevékenységet folytattak, azaz a felszabadult időmennyiség jelentős részét jövedelemszerzésre, pénzkeresésre fordították. Az utóbbi öt esztendőben a családok életmódja, ezen belül életritmusa átalakult: az átlag 9 órára nőtt napi munkaidő mellett - az utazás és vásárlás figyelembe vételével - a szülők mintegy 10-11 órát töltenek távol családjuktól. Ennek következtében megnőtt a gyermekek napi benntartózkodási ideje az óvodában, a napközi otthonban /átlag 10-12 óra/. Az ébrenlét idejéből így alig marad naponta 2-3 óra a gyermek és a szülő együttlétére.

Az ötnapos tanítási rend bevezetésekor tehát már eleve az alábbi nehézségekkel kellett számolni:

- A hosszabb munkanap következtében a gyermek és szülő hétközi együttlétére kevesebb idő jut, így a szabadidő élményszerző jellege csorbat szenved;
- sem a szülő, sem a gyermek nem készült fel a hét öt napján várható nagyobb terhelés kompenzálására, a helyes szabadidő-eltöltési technikára.

A terhelés

Ilyen előzmények után a Művelődési Minisztérium - a Minisztertanács 1981. évi határozata alapján - 1982-ben általánossá tette az ötnapos tanítási rendet, valamelyest csökkentette az órarendi órák számát. Az óraszámok megálapítása kéthetes ciklusokra történt. A kéthetes ciklusban az általános iskolák felső tagozatában naponta 1-2 órával nőtt a napi tanítás, a felső tagozatban általánossá lett a napi 6 tanórai elfoglaltság.

A gimnáziumok 1-3. osztályaiban két napon, a 4. osztályban öt napon 1-1 órával nőtt az óraszám. Ha ehhez a heti 2 órás szabadon választható /fakultatív/ tárgyat is

hozzászámítjuk, úgy a 4. osztályban minden másnap 7 óras oktatásban vettek részt /8-14.30 óráig vagy 7-13.30 óráig/ a tanulók.

A szakoktatási intézményekben - szakmánként váltakozva - naponta 6-8 óras volt a tanulók terhelése. Ezt a terhelést tovább fokozta, hogy a szakmunkástanuló intézetekben általánossá vált a 7-7,15 órai kezdés. Nemcsak ezekben az iskolákban, de más középiskolákban is az un. "nulladik óra" /7-7.45 óráig/ bevezetésére kényszerültek. Legfájóbb az volt, hogy a testnevelési és gyakorlati órák zöme is a "nulladik" órára került.

Pszichohigiénés szempontból megállapíthatjuk tehát, hogy az ötnapos tanítási rend alatt a tanulók napi időterhelése nőtt, ami a hét végére kumulatív jellegű elfáradáshoz vezetett. A megterhelést fokozta a tantervi anyag nagysága, amelynek lényeges csökkentésére az ötnapos tanítás bevezetésekor nem került sor. A tantervi anyag - rövidített időn belüli - feldolgozását a tanítási órák fokozott védelmével próbálták az iskolák biztosítani. Jelenleg a tanítási órák sérthetetlensége ott tart, hogy a Fővárosi Tanács pl. ilyen tervet dolgozott ki: "A következő tanévben meg kell találni annak megoldását, hogy az iskolaorvosi vizsgálatok, pályaalkalmassági vizsgálatok, a katonai sorozások, a sportbajnokságok lebonyolításának időpontjai mind a tanítási időn kívül, a délutáni órákra kerüljenek át."

A túlterhelésről

Ahhoz, hogy a tanulók túlterhelésének megszüntetését meg tudjuk valósítani, szükséges megismerkednünk a túlterhelés lényegével, annak megelőzésével, ellensúlyozásával. Kiindulásul néhány alapvető fogalmat kell tisztázni.

A szervezet bizonyos munkavégzés közben elfárad. Az elfáradás tehát bizonyos mértékű munka normális követ-

106

kezménye, amelyben a szervezet védekező jellege nyilvánul meg. A szervélettanban meg szoktunk különböztetni szubjektív és objektív jellegű elfáradást. Az elfáradást követő szubjektív tünetek sorában találjuk a gyengeség érzését, a figyelem ingadozását, erőfeszítésre való viszonylagos kép telenségét, a rossz közérzetet, levertséget, zsibbadás érzését, ingerlékenységet stb. A fáradtság objektív jele: a munka termelékenységének mind minőségi, mind mennyiségi csökkenése.

A normális kifáradástól meg kell azonban különböztetni a kimerülést. Míg az előző nem jelent semmiféle károsodást a tanuló szervezetére, addig ez utóbbi feltétlenül a szervezet károsodását vonja maga után. A kimerülé a kifáradások halmozódásából áll, amelyet a munkát végző személynek nem áll módjában pihenéssel, regenerálódással ellensúlyozni.

Akár fizikai, akár szellemi túlterhelésről van is szó, ez minden alkalommal kimerüléssel jár. A kimerülés a szervezet olyan károsodása, amelyet csak hosszabb jellegű pihentetéssel vagy gyógyító eljárással lehet javítani. Ezzel szemben a kifáradás pihenéssel, üdüléssel teljesen korrigálódik. Ha a szükséges pihenés, üdülés hiányzik, a kifáradás egyre halmozódik és túlterheléses kimerülés áll elő.

A kifáradt szerv munkaképességének visszatérése, a restitució pihenéssel kapcsolatosan folyik le. Nélkülözhetetlen pihenés az egészséges alvás, amelyet minden életkorban feltétlenül biztosítani kell. Ez az idő az általános iskola alsó tagozatában napi 10-11 óra, a serdülőkorban 9-10 óra.

Mely területen érheti a tanulót túlterhelés?

A túlterhelés és a belőle származó kimerülés két fő területen hat: fizikai és szellemi területen. Fizikai túlterhelésről beszélünk pl. a fizikailag nehéz, fárasztó gyakorlatok alkalmával, a padokban való mozgás nélküli

ülésnél, a füllesztő meleg és szellőztetés nélküli teremben való tartózkodásnál. Szellemi túlfáradást eredményez a gyermek értelmi színvonalát meghaladó tananyag, a túlméretezett házi feladat, hosszantartó figyelés stb.

A testi és a szellemi túlterhelés és a belőle származó kimerülés természetesen nem választható el élesen egymástól. E két terület egymással kölcsönhatásban áll: fizikai kimerüléssel együttjár a pszichés elfáradás és viszont.

A szervezet a túlterhelés ellen védekezni igyekszik, mert környezetével dinamikus egyensúlyra törekszik. Ha a szervezet és a környezet egyensúlyát valamilyen tényező megbontja, úgy a szervezet a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni igyekszik. Normális körülmények között a környezet változásaihoz a szervezet képes tökéletesen alkalmazkodni. Ha a környezet ingerei oly nagymértékűek vagy rendkívüli minőségűek, hogy a szervezet összehangoltan, zavartalanul, tökéletesen alkalmazkodni nem képes, úgy a bekövetkező rendellenes alkalmazkodásával igyekszik védekezni a külső hatás ellen.

A védekezés legegyszerűbb formája a kitérés vagy menekülés, amely legtöbbször, mint egyszerű "nem-dolgozás", elhanyagolás, "tudomásul nem vevés" jelentkezik. A tanulók szervezete e kitérő mechanizmusokkal azonban csak bizonyos fókig tud védekezni a túlterhelés /pl. a túlméretezett tananyag, az iskolában kellően fel nem dolgozott, meg nem értett tananyag, a helytelen feltételezési módszer, a magas követelmények stb./ ellen. A kitérés, menekülés különböző formái ellen ugyanis a nevelők módszeresen küzdenek, pl. számonkéréssel, osztályozással, felmérő dolgozattal stb. A tanulók szervezetének eme védekező mechanizmusa nem bizonyul minden esetben a legcélravezetőbbnek. De hozzá kell fűznünk azt is, hogy a tanulók szervezetének ezt az "önvédelmét" csak a testileg-lelkileg egészséges gyermekek tudják megvalósítani.

A túlterhelés ellen a tanulók pszichésen ún. melléktevékenységek kifejtésével is védekeznek: tettetik a munkát, a tanulást; házi feladataikat, iskolai munkájukat mások segítségével készítik el; puskáznak stb.

Mint kedvezőtlen védekezési reakciók fejlődnek ki a túlterheléssel kapcsolatban: a munkakedve elvesztése, a figyelem és az iskolai szorgalom aláhanyatlása, a szórakozottság.

A védekező reakciók másik nagy csoportját a mozgásszervekkel kapcsolatos kitérések jellemzik. Ezek közül ki kell emelni az önkéntelen firkálást, babrálást, tördelést, ceruzavég rágását, papírcsomók gyártását stb., amelyek a tanulók számára a belső feszültség levezetésére szolgáló mozgásban történő feloldódást biztosítják.

A túlterhelésből származó idegfeszültség másik mozgássos megnyilatkozása a túlmozgásosság: a tanuló élénk mozgássos tevékenységet végez, ficáncol a padban, forog, lábát lóbálja, beszélget, kezeivel babrál, körmét rágja stb. Ezek a jelek a munkához szükséges kitartás, a feladatnál való megmaradás hiányát mutatják.

Mielőtt a tanulók túlterhelésének megszüntetéséről pszichológiai szempontból tárgyalnánk, röviden vessünk még néhány pillantást a tanulók túlterhelésével kapcsolatos károsodásokra, azaz a túlterhelés idegrendszeri és pszichés következményeire.

A túlterhelés okozta károsodás vizsgálatánál elsősorban szervelettanilag kell megvitatnunk a kérdést. Szerveink egymással szoros együttműködésben vannak, ezt az együttműködést az idegrendszer valósítja meg, amelynek szerepe: szerveink működésének szabályozása, összehangolása, s ezen keresztül a szervezet egységének biztosítása, valamint a környezethez való alkalmazkodás létrehozása.

A túlterhelés tehát elsősorban a központi idegrendszer működésére van káros hatással. Az idegrendszer túlzott mértékű megterhelése nem egyszer előidézi a tanulóknál a neuraszténiát, amelynek következtében az idegrendszer ellenállóképessége csökken, ingerlékenysége fokozódik. Túlterhelés esetén sokszor kiütözik a vegetatív neurózisnak az a formája, amikor a gyermekek étvágytalanságról panaszkodnak, szívdobogás, kézizzadás, kipirulás, elsáppadás, vizelési inger jelenik meg náluk.

Túlterhelés következménye lehet az ún. iskolai neurozis is, amikor a gyermek teherbíró képessége csekélyebbé válik, ideges félelmek lepik meg, a mimikai izomzat akaratlan összehúzódásán alapuló ún. "tic"-ek jelennek meg, álmából felriad, drukkolási félelme van, fejfájásban szenved.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a túlterhelés elsősorban a tanuló idegrendszerét támadja meg, kimerülési jelenséget okoz, s a gyermeket kedvezőtlen cselekvési formára készteti. A fokozott túlterhelés rendellenes pathológiás elváltozásokat is létrehozhat, amelyeknek a neurózisok.

Az előbbieken elhangzottakat az alábbiakban speciális vizsgálat tárgyává tesszük az ötnapos tanítással kapcsolatosan.

Az ötnapos tanítási hét hatása a tanulókra

Az ötnapos tanítási hét bevezetését a tanulók, a szülők és a pedagógusok nem értékelték egyformán. A tanulóknak és a pedagógusoknak kezdetben örömet jelentett a meghosszabbított hétvége, a családok többsége is szívesen vette, hogy a gyermek hosszabb időt tölt majd a családban szüleivel. Ez az általános iskolás tanulók esetében többé-kevésbé megállapítható volt a tanév végén is.

A középiskolások körében a fővárosban, egy vidéki városban és egy nagyközségben vizsgálódva /N=1520/ azonban az év végére zömmel az a vélemény alakult ki /66 százalék/, hogy az ötnapos tanítási rend nem könnyítette a terhelést: "Sok volt egy napra a feladat, túl sok és egyenetlen volt naponként az óraelosztás, délutánra sok program zsúfolódott össze, másnapra többet kellett tanulni, hét közben nem lehetett kikapcsolódni, nem maradt hétköznapi szabadidő, a hét végén is kellett tanulni, nagyon elfáradtunk a hét folyamán."

Ha a tanulói véleményhez hozzávesszük, hogy 75 százalékuk szerint a délutáni elfoglaltság is nőtt, akkor a megterhelés további fokozódását kell tételezni. A növekvő délutáni terhelés között az alábbiakat említették a tanulók: "KISZ-foglalkozások, edzések, különórák, kollégiumi programok stb., öt napra több program jut; később érek haza, nem marad idő a tanulásra."

Vizsgálat tárgyává tettük a pedagógiai pszichohigiéne feltárására, hogy a hétvégi pihenőnapok mennyire szolgálták a tanulók pszichoszomatikus regenerációját. Megállapítottuk, hogy

- szombaton is tanul a tanulók 26,8 százaléka,
- vasárnap tanul a tanulók 37 százaléka, végül
- szombaton és vasárnap is tanul a tanulók 33 százaléka.

A hétvégi pihenőnapból tehát a kötelező tanulási feladat jelentős kontingenst szakított ki a tanulók egyharmadánál. Bizonyára az elmondottakkal magyarázható, hogy a tanulók 28 százalékánál a szubjektív fáradtságérzet a hétfői tanítási napon már reggel jelentkezik.

Az ötnapos tanítási hét bevezetésével a középiskolások 76 százaléka, a szakiskolások 61 százaléka időbeosztásának, napirendjének megváltoztatására kényszerült. A hétközi otthon töltött időből a tanulók felének mintegy 2 óra, a másik felének alig 1 óra jutott szabad tevékenységre. Különösen hátrányosan részesültek a maradék szabadidő mennyiségéből a bejáró tanulók, akik napi átlag 1-2,5 órát

töltöttek uton, járművön, váróteremben. Felméréseink szerint az ötnapos tanítási hét napjain a középiskolás tanulók szubjektív fáradtságérzése először az ötödik órában jelentkezik, majd intenzíven /77 százaléknál/ a hatodik órában. A hetedik tanítási órát szinte minden tanuló elviselhetetlennek, igen fárasztónak, kellemetlennek minősítette, amikor már figyelésre teljesen képtelenné váltak.

A tanulók az iskolai és az otthoni tanulást együttesen igen soknak és fárasztónak tartják. Arra kérdésre, hogy "Hány órára tudsz becsületesen felkészülni naponta?", a tanulók zöme /70 százaléka/ 3-4 órát jelöl csak meg, valamenyi órára alig 4 százaléka tud felkészülni.

Mindebből levonhatjuk a pszichohigiénés következtetést: a 15-18 éves tanuló naponta maximum 5 tanítási órán képes intenzíven figyelni, a hatodik óra már alig elviselhető számára, mégis arra kényszeríti az ötnapos tanítási rend, hogy naponta átlagosan 6-7 tanórán fejtsen ki intenzív szellemi-idegrendszeri tevékenységet. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a napi 6-7 órából átlagosan 4 órára képes - az adott időkeretben és kumuláló elfáradás mellett - otthon felkészülni. A felsorolt ellentmondások feloldása ma még nem megoldott. A napi elfáradást nem segít csökkenteni a pedagógiai szempontokat semmibe vevő tanrend, a nem kellő időpontban beállított testnevelési óra.

A hétvégi szabadidő

Az előzőekből kitűnt, hogy a tanulóknak a hétközben vajmi kevés lehetőségük van szabad időre. Itt tekintsünk most el a szabadidő definíciójától, értsük alatt a munkán, kötelező elfoglaltságon, alváson és biológiai szükségletek kielégítésén felül maradt időt, amivel a tanuló saját maga rendelkezik. A napi szabad idő mértéke /1-2 óra/ oly kevés, hogy annak felhasználására az egészségnevelés során a tanulókat különös gonddal kell felkészíteni a jövőben. Ezzel

kapcsolatban az egészségügy felelőssége különösen kiemelt, hiszen a napi megterhelés pszichoszomatikus kompenzációjának hiánya elfáradáshoz, kimerüléshez, pszichoszomatikus megbetegedésekhez vezethet. Ennek veszélye a fejlődésben lévő gyermeknél és serdülőnél az ötnapos tanítási hét során különösen nagy.

A hétfégi szabadidő felhasználása a tanulóknál nem egyforma sem az eltöltés helyét, időtartamát, sem a tevékenység formáját tekintve. Elemzésünkönél Rudas J. /1970/ felosztását követtük, és a következő szabadidő-eltöltési típusokba soroltuk a tanulók tevékenységét: passzív pihenés, aktív fizikai pihenés, aktív szellemi pihenés, produktív tevékenység, társas kapcsolat, félszabadidős tevékenység. A domináns hétfégi szabadidő-eltöltés szerint a megvizsgált tanulók /N=4720/ így tipizálhatók:

Szabadidő- tevékenység	Ált.iskola 5-8. N=3200		Gimnázium N=500		Szakköz. és szakiskola N=1020		Átlag	
	Szám	%	Szám	%	Szám	%		%
Passzív pihenés /cselekvés nélkü- li, semmittevés, lézengés/	922	28,8	159	31,8	358	35,1	30,5	
Aktív fiz.pihenés /sport, testedzés/	13	0,42	41	8,2	171	16,8	4,8	
Aktív szellemi pi- henés /TV, színház, opera, mozi.../	2234	69,8	121	24,4	147	14,4	53,0	
Produktív tev. /műv. alkotás, sze- relés, hobby/	-	-	34	6,8	83	8,1	2,5	
Interperszonális kapcsolat /társasá- gi program, klub/	23	0,72	133	26,6	233	25,6	8,8	
Félszabadidő-tevé- kenység /társadalmi tevékenység, funkció/	8	0,25	12	2,4	-	-	0,4	
	3200	100,0	500	100,0	1020	100,0	100,0	

A tanulók hétvégi szabadidő-eltöltése tehát pszichohigiénés szempontból sem ideális. Az ideális pihenést-szórakozást ma még több tényező akadályozza. Talán éppen a túlzott mértékű elfáradásból adódik, hogy a tanulókat nem, vagy csak igen nehezen lehet a hét végén szervezett programokra mobilizálni. A középiskolások kifejezetten elleneztek a szervezett, kötött programokat /82,4 százalék/, szabad idejüket inkább baráti körben kívánják tölteni. Az általános iskolák fővárosi tapasztalata szerint "egyre sikeresebbek voltak az osztályfőnökök által a szülők részvételével szervezett kiscsoportos kirándulások", a középiskolák hasonló rendezvényeit "kevesen látogatták, inkább csak a lányok."

Pszichológiai szempontból érthető, hogy az iskolában eltöltött idő megnövekedésével együtt jár a pszichés /emócionális/ telítődés is, ami magával hozza, hogy a tanulók hét közben nehezen szervezhetők bármiféle programokra.

Érdemes felfigyelni arra az ellentmondásra is, amely a hétvégi szabad tevékenységet töltött programmá akarja alakítani, vagy arra a jelenségre, amely célja szerint - az ötnapos tanítási hét bevezetésével - a hét végén a gyermeket a családdal élményszerző kontaktusba kívánja hozni, és ugyanakkor családon kívüli programokat szervez. Nem kerülheti el a figyelmet az sem, hogy a pedagógusok a szabad hétvégén nem egyszer szervezett programokat vezetnek, így saját regenerációjuk forog veszélyben.

A pedagógus megterhelése

Az ötnapos tanítási hét megvalósítói a pedagógusok, akik mindent megtettek az új oktatási rend sikeréért. Az öt napra zsúfolódott oktatás nemcsak a tanulókra rótt nagyobb terhet, de a pedagógusokra is. A nevelők 80-90 százalékának volt az elmúlt tanévban túlórája a napi - elméletileg megállapított 4-5 óra - elfoglaltsága mellett. Az sem közömbös, hogy a tanár 4-5 oktatási órája mikor van,

pl. a hatodik vagy a hetedik órában? Koncz L. számítása szerint az 1982-83. tanévben egy ciklusban /két hét/ 500-as tanulólétszám mellett 110-szer van a pedagógusoknak hetedik órájuk, 197-szer hatodik órájuk, ami már a túlterhelés határát súrolja.

A pedagógusok ilyen megterhelésének pszichohigiénés problémája abban van, hogy a pedagógus maga is addigra fárad el legjobban, amikor a tanulók fáradtsága miatt éppen a legnagyobb szüksége lenne ötletességére, módszereket variáló frissességére.

Pszichohigiénés szempontból külön is említeni kell az osztályfőnököket, akiknek az ötnapos terhelés során különös szerepük, feszültségoldó, problémamegoldó, konfliktust bogyó és mindenképpen: megnyugtató szerepük van. A sokirányú koordináló, irányító, szervező, egészségnevelő funkciójának elvégzéséhez saját magának is sokat kell tennie a lelki-idegrendszeri megterhelésének kompenzálása érdekében.

Befejezésül

Úgy tűnik, egy kissé komorra sikerült az ötnapos oktatási hétről rajzolt kép, amelyet a pedagógiai pszichohigiéne főbb komponensei nyomán vázoltunk. Megnyugtató jelenség az, hogy a szabadidő hasznos, egészséges, kultúralt eltöltése érdekében a közművelődési hálózat is mind többet tesz. De megnyugtató az is, hogy az adott helyzetbe a pedagógusok, a szülők, de a tanulók se törődtek bele, mindegyik fél kész a változtatásra. Most csupán a változtatás irányát kellene - elsősorban a pszichohigiéne részéről - határozottabb vonalakkal felrajzolni. A tanulók eszményképében ugyanis nem a csüggeteg, fáradt, enervált emberkép fogalmazódik meg. Koncz L. /1983/ szak- és szakközépiskolások körében végzett értékorientációs vizsgálata szerint a tanulók ember-eszménye: a kiegyensúlyozott /87,7 százalék/, edzett-egészséges /76,6 százalék/, aktív, vidám, optimista /64,43

százalék/, az akaraterős, határozott /67,3 százalék/, önmagát is nevelő, alakító /72 százalék/ tulajdonságokat hordozza.

Az ötnapos oktatási hét vívmány és egyben a közoktatás, a közművelődés és az egészségügy dolgozói számára újabb pedagógiai jellegű pszichohigiénés feladat is, amelynek megoldása a mi személyes támogatásunkat is igényli: pedagógusok és egészségügyi szakemberek összefogását.

A SZABADIDŐ-KUTATÁS PSZICHOLÓGIAI
VONATKOZÁSAI

A művelődésszociológiai vizsgálatokból nyilvánvalóvá vált, hogy a lakosság a művelődés szempontjából meglehetősen elkülönült csoportokba osztható. Egy részük szabadidő-háztartásában a kultúra jelentős és pótolhatatlan szerepet tölt be /olvasás, színházlátogatás, múzeumlátogatás, zenehallgatás, aktív zenélés, írás, festés/, míg másoknál teljességgel járulékos vagy akár el is maradhat. A határvonalak olykor meglehetősen élesek: százezrek, sőt milliók ma is úgy élik le életüket, hogy szinte semmilyen tudatos /művelődési/ kulturális tevékenységet nem folytatnak, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem érik el őket a környezet különböző csatornáinak kulturális hatásai. Hogy ki művelődik és ki nem, azt nagymértékben társadalmi helyzete határozza meg.

Természetesnek tartjuk, hogy a humán értelmiség sorai-
ban találjuk a legtöbb tudatosan művelődőt, a legkevesebbet
pedig a jobbára átmeneti állapotban lévő rétegekben /munkás-
szállásokon élők, feluról éppen fölkerültek, segédmunkások
stb./, akiknek anyagi és társadalmi helyzete sem kielégítő.
Ismeretes azonban, hogy ugyanabban a rétegben is megtaláljuk
a különböző aktivitásformákat. Mi lehet az oka, ha hasonló
életkörülmények között élő emberek közül az egyik szenvedé-
lyesen ír, fest, olvas, énekel, a másik meg barkácsol, hor-
gászik, kertészkedik, a harmadik pedig csak agyonüti az időt
valahogy, esetleg kártyázik, beatet hallgat, tévét néz vagy
iszik. A munkásság körében különösen szorosan élnek egymás
mellett ezek az emberek. Sokszor egy gépsoron dolgoznak,
látszólag egyformák, mégis munkájuk végeztével mennyire kü-
lönöznek.

A feladat megjelölése

A Népművelési Intézet munkatársai 1973-74-ben a budapesti nagyüzemi munkásság szabadidő-eltöltését és művelődési orientációját vizsgálta, s ennek során négy különböző típusú /nehézipari, könnyűipari, híradástechnikai, nyomda/ üzem mintegy másfélezer dolgozóját kérdezték meg. Az eredmény szerint a művelődési tevékenységek eloszlása nagyon egyenőtlen.

Erősen művelődik 18 százalék, közepesen 36 százalék, alig művelődik 46 százalék. Megpróbáltunk most már tovább lépni, és felderíteni, milyen összetevői lehetnek ennek a jelenségnek. Hogy miért éppen a művelődést választottuk? Nem azért, mintha festészet, zene vagy irodalom híján nem léteznék értékes önmegvalósulás. Vizsgálatainkban éppen ezeket a formákat keressük, az egészséges, gazdagító, örömet okozó tevékenység-változatokat. Ismerjük a kézműipari munka teljességét, a munkakollektívák szellemi és érzelmi alkotóerejét, a különböző hobby- és sportkörök aktivizáló erejét, és még sokáig sorolhatnám. Eddigi vizsgálataink azonban azt is bizonyítják, hogy a fiatalok részére szinte már teljesen ismeretlen a kézműipari munka teljessége, a fejlődés során a László-Bencsik-féle munkabrigádok felbomlásra vannak ítélve. De nem lehet mindenki élsportoló sem. A munkásfiataloknak egyre nagyobb gondot okoz, hogy megtalálják, kiteljesítsék magukat, s talán nem is tudják, mi a bajuk, csak elégedetlenek, rossz a közérzetük. /Egy, az ifjúsági klubok tagaságát vizsgáló felmérésben a munkásfiatalok 33 százaléka panaszkodott unalomról, s 16 százaléka mondta, hogy napi két óránál többet tölti szabadidejét az utcán./

A harminc éveseknél más a helyzet. Ők már nem is érzékelik az unalmat, elfásultak, fölösleges idejüket leköti a család, és gépiesen teljesítik munkahelyi és otthoni kötelességeiket.

Vagy barkácsolnak, olvasnak, festenek, irányítják az üzem szervezeti életét.

Vajon hogyan alakultak ilyenné?

Állapotuk nemcsak társadalmi, de személyivé vált társadalmi tényezők függvénye is. A személyi összetevők pedig jobban hozzáférhetőek a pszichológia, mint a szociológia számára. Ezért vizsgálatunk során a pszichológia eszközeit hívtuk segítségül. Első lépcsőként kiválasztottunk egy kulturálisan aktív csoportot és kontroll-csoportként egy valamilyen tevékenységben aktív csoportot, akiknél ez az aktivitás a munka fáradtságának feledtetésére, kompenzálásként szolgál /pl. barkácsolás, horgászás stb./. Vajon mi rejlik a kulturális aktivitás és a látszólagos egészséges kompenzáló aktivitás mögött?

Gondos válogatás után mindkét csoportból tíz-tíz főt vizsgáltunk meg mélyinterjúval - valamint Rorschach- és Szondi-tesztel.

A munkát problémafelvetésnek szántuk. Azért választottunk jó szociális státusú, egészséges életvezetésű kontroll-csoportot, hogy a művelődés melletti más önmegvalósító formákat is vizsgálhassuk, ne szorítkozzunk mindig a rossz elenpéldákra.

A mintaválasztásról

Mindkét csoport Budapesten lakó, elsősorban városi, munkás származású szakmunkásokból áll, átlagéletkoruk 29,8 év. Két budapesti nagyüzem dolgozói: műszerészek, lakatosok, esztergályosok, hegesztők, asztalosok. Anyagi és családi körülményeik is hasonlóak: többnyire családostok, egy-két gyermeket nevelnek, lakásproblémákkal küzdenek. Munkahelyen és családban jól alkalmazkodnak, jó szakemberek. Aktivitásuk szempontjából egyetlen csoportot is képezhetnének: a kontroll-csoport tagjai is átlagosan művelődők, szabadidejüket jobbára valamilyen hobbi-val töltik ki, általában jó közérzetűek, önmagukkal elégedettek. A két csoportot tehát csak

eltérő aktivitásmódja alapján választhatjuk szét.

Az interjútechnikáról

Az alkalmazott módszer voltaképpen megfelel a klinikumban használt explorációnak. Az a lényege, hogy a kísérletvezető irányított indirekt kérdéseire a kísérleti személy minél spontánabban, mélyebben reagáljon. Az interjú menete a következő volt:

1. Kezdeti bemutatkozás és a jelenlegi helyzet rövid válasza után megkértük a kérdezett személyt, beszéljen munkájáról, a munkavégzésével kapcsolatos körülményeiről, vágyairól, nehézségeiről, örömeiről.

2. A munkával kapcsolatot témakört az életút követte. Hogyan jutott el a kérdezett személy /k.sz./ jelenlegi munkahelyzetéhez?

3. Mi volt a pályaválasztás motivációja? A szülők szerepe?

4. Kisgyermekkorától kezdve hol és milyen családszerkezetben nevelkedett; szülei rövid életútja, ambíciói.

5. Testvérei életútjai.

6. Saját családjának története.

A k.sz.-ek itt többnyire elfáradtak vagy szünetet tartottak, vagy más alkalommal folytattuk a beszélgetést.

x

7. Munkája mellett mivel foglalkozik még: mellékállás, társadalmi munka stb.

8. Mivel tölti szabad idejét?

9. Vannak-e barátai, társasága?

10. Mesélje el, hogyan zajlik egy átlagos munkanap télen és nyáron, egy átlagos hétvége télen és nyáron.

11. Mennyit alszik naponta? Kipihent-e?

12. Evi szabadságát hogyan tölti?

x

A kulturális aktivitásra vonatkozó kérdések:

13. Van-e hobbyja és mi az?

14. Sportol-e?

15. Milyen újságokat olvas?
16. Tévében mit néz?
17. Rádióban mit hallgat?
18. Mit olvas?
19. Milyen zenét hallgat?
20. Jár-e moziba?
21. Jár-e színházba?
22. A képzőművészettel való kapcsolata.
23. Mire való a művészet?
24. A munka szépsége, öröme.
25. Összehasonlítható-e valamilyen módon a munka és a művészet?
26. Élete értelme, célja.
27. Mi az érték az életében?

x

Vágyak:

28. Három kívánság.
29. Ha újra születhetne, mikor, hol, milyen családban születne, és milyen szeretne ő lenni?
30. Gyermekéből milyen embert szeretne nevelni?

x

31. Mit lenne a legnehezebb elveszítene?
32. Élete legnagyobb élményei.
33. Első gyermekkori élménye.

x

A szexualitással kapcsolatos kérdésekről csak akkor beszélünk, ha a k.sz. spontán érintette a témát.

x

A beszélgetés során a kérdések természetesen nem ebben a formában és mennyiségben szerepltek. /Itt csak vázoltam a beszélgetés fonalát./ Minden egyes témakört, amelyben a k.sz.-nek mondanivalója volt, a lehető legnagyobb alapos-sággal bontottuk ki, természetesen a k.sz. spontán aktivitását követve. Az elemzéskor minden interjút komplex egész-

nek tekintettünk, s elsősorban a pszichikus történést próbáltuk kibontani.

Az adatok széles körű információt adnak a vizsgált kérdéssel kapcsolatban.

Hipotézis a vizsgálat személyiség-tipológiájának kialakítására

Vizsgálódásaink során olyan személyiség-tipológiát keresünk, amely alkalmas a művelődés és a szabadidő-orientáció pszichológiai vonatkozásainak mérésére, amelynek alapján az emberek személyiségük szerint jól elkülöníthetően oszthatók típusokba, olyan módon, hogy az egyes típusokhoz való tartozás a szabadidő eltöltésének irányában is meghatározó tényező legyen.

A vázolt elveknek és céloknak megfelelően új hipotézist állítunk fel. Abból indultunk ki, hogy az egyes személyiség-típusokat nem statikus állapotuk, véglegesnek tűnő irányultságuk alapján kell osztályozni, hanem belső működésük dinamizmusa, a bennük kibontakozó konfliktusok rendszerére szerint. Felfogásunk szerint ugyanis a dinamikus szerkezet egyrészt állandóbb, és így a személyiségre nézve meghatározóbb jellegű, másrészt pedig éppen operatív mivoltánál fogva jobban meghatározza a személyiség szabadidő-művelődés-szórakozási irányultságát. A statikus-holisztikus formáról át kell térnünk a dinamikus-generatív formára, mivel belőle nem állapotokra, hanem újra és újra létrehozott folyamatokra kell következtetnünk.

Egy ilyen generatív-dinamikus személyiség-tipológia alapjául egy megfelelő személyiség-modellnek kell szolgálnia. Ezt a modellt találtuk meg /természetesen csak legfőbb, de számunkra most elégséges vonásaiban/ a különböző pszichológiai iskolák által egybehangzóan képviselt hármas szerkezetben, amely a tudattalan, tudatos és társadalmi én egységében adja meg a személyiség struktúráját.

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy e hármas szerkezet nem jelenti a freudi modell lemásolását, felállításában Freud is csak ugyanazt a felismerést mondta ki a maga terminológiájával, mint amit más irányzatok is képviseltek. Fontos azt is hozzátennünk, hogy e három tényezőt nem valamiféle külön kis énkének kell elképzelni az ember belsejében, nem is pontosan lokalizálható idegrendszeri szervezetnek, hanem funkcionális egységnek, amelynek természetesen megvannak a maga idegrendszeri vonatkozásai. Ez a szerkezet filozófiailag és logikailag is egyértelmű és teljes képét adja a személyiség belső szerkezetének, mivel a társadalmi én az általános, a tudatos és a különös, a tudattalan én pedig az egyes mozzanatát képviseli. E három tényezőt funkcionális egységnek, mintegy erőközpontnak fogjuk fel, amelyből szervesen következik, hogy működésük konfliktusok forrása.

A személyiség így felvázolt dinamikus modelljében a feszültségek keletkezésének végső soron két fő típusa lehetséges:

a/ Első esetben a feszültség elsősorban a személyiségmodell két szélső pontja, a társadalmi én és a tudattalan én között jön létre. A tudattalan én vágyai, hajlamai, indultai, ösztönei összeütközésbe kerülnek a társadalmi én által képviselt formákkal, magatartásformákkal, etikai és morális tartalmakkal. Ezt nevezhetjük poláris feszültségnek.

b/ Második esetben a feszültség a személyiségmodell centrális és poláris területe között alakul ki. A tudatos én - mely az előbbi esetben mintegy csak közvetítő szerepet játszik - kerül szembe jogainak és fejlődésének biztosítása érdekében a tudattalan vagy a társadalmi énnel. Ezt nevezhetjük centrális feszültségnek /hangsúlyozva, hogy a poláris és a centrális elnevezés pusztán a személyiségmodellen elfoglalt helyre vonatkozik, a személyiség részéről semmiféle más, poláris vagy centrális jellegű törekvést nem jelent/.

Hogyan függ az aktivitás módja a személyiségtől?

A Rorschach-vizsgálatok közben úgy tűnt, hogy a megkérdezettekre általában jellemző vonások mellett a művelődők színvonalasabb, komplexebb jegyzőkönyveket adnak, mint a nem művelődők. Az alábbiakban sorra vesszük az aktivitási módokkal kapcsolatos mutatók eredményeit:

1. Feleletszám

A művelődő csoportban a feleletszám szignifikánsan magasabb, mint a nem művelődő csoportban /átlag 44,3 = átlag 25,9/. Már ez is figyelemre méltó tény. Azt mutatja, hogy a művelődők nyitottabbak, könnyebben megszólíthatók, részletesebben reagálnak egy ingerre, mint a nem művelődők. /A statisztikai analízist Mann-Whitney-próbával végeztem. $p = 0,05$ /

2. Tartalmi körök száma

A képzetáramlás változatosságára jellemző mutató a művelődő csoportban szignifikánsan magasabb, mint a nem művelődő csoportban / $p = 0,1$ /. A mutató elemzése alapján a művelődők nagyobb részének képzetáramlása gazdag, a nem művelődők nagyobb részének szegényes, illetve átlagos.

3. Tartalmak szóródása

A művelődők között több magasabb értéket találunk, mint a nem művelődők között. Az adott esetekben az átlagosnál magasabb érték elaborációs képességet jelez.

4. T + %

A művelődőknél a mentális fék működése jobban megközelíti az optimális szintet, mint a nem művelődőknél. A nem művelődők többségénél az értelmi eszközökkel való szabályozás vagy alacsony szintű vagy túlságosan merev.

5. B-válaszok száma

/Ahhoz, hogy reális értéket kapjunk, előbb egy hányadost kellett képeznünk, mivel a feleletszámok különbözőek./ A két csoport feleletszámához viszonyított B-válaszok arányszámai között olyan tendenciát észlelünk, amely szerint a művelődő csoport nagyobb sztérikus erővel rendelkezik.

6. Másodlagos mozgásválaszok száma

A feleletszámhoz viszonyított arányszám ebben a mutatóban is tendenciaszerűen magasabb a művelődő csoportban, mint a nem művelődőben. Mint már említettük, ebbe a választípusba tartoznak azok a mozgásválaszok, amelyek a személy belső realizálatlan feszültségét jelzik. Ezek a feszültségek nem tudnak megvalósulni, formát találni, különben B-válaszokban jelentkeznének. Ez egyben azt is jelenti, hogy a személy nagyobb energiával dolgozza fel élményét, többszörösen megküzd azért, hogy megformálja azokat.

7. M %

A művelődő csoportban több az M-válasz. Átlagban 21 százalék, míg a nem művelődőknél átlagban 14,7 százalék. A művelődők között tehát többen vannak a nyitottabbak, intenzívebb szociális érdeklődésűek, mint a nem művelődők között.

8. Elaboráció

A művelődő csoportnak magasabb az elaborációs képessége, mint a nem művelődőké. Ebben a csoportban négy k.sz.-nél egyáltalán nincs ilyen jegy, hat k.sz.-nél pedig többkevesebb fordul elő, alacsony elaborációs képességet jelez.

9. Különleges reakciók

Az Intencionalitás különleges reakciót emeljük ki a különbözőek közül, mert a többi magyarázata személyi elemzést igényel. Csoportban is értelmezhető tehát a művelődők 7/30 és a nem művelődők 5/6 értéke /az első szám a személyek száma, a második a reakció összmennyisége/. Ez a reak-

ció csak akkor értelmezhető, ha a jegyzőkönyvben többször is előfordul. Így a nem művelődő csoportban öt jegyzőkönyvben előforduló 1-2 reakció nem értelmezhető, szemben a művelődő csoportban 7 jegyzőkönyvben előforduló 30 reakcióval. A második személybe való beleélésnek, az empátiának a készségét mutatja. Ha szervezési-alkalmassági kérdésben kell döntenünk, elsőrendű támpont.

10. Az egyes táblák megoldásának színvonala

A művelődő csoport színvonalasabban, adekváttabban oldja meg a VIII., X., II., I., V. táblát, mint a nem művelődő csoport. A táblák felszólító-jelleg szerinti értelmezésében ez arra utal, hogy a művelődő csoportban az érzelmi alkalmazkodás, az élettér kiaknázása, a szexualitás és az érzelmi megszállás asszociálódása, az új helyzetbe való alkalmazkodás, jó feladatmegoldás, és a realitásfunkció terén a művelődő csoport jártasabb, képességeit több-kevesebb sikerrel jól használja. A nem művelődő csoportban ezek a képességek nem, vagy igen alacsony szinten fejlettek, s ez megakadályozza őket optimális létük kialakításában.

A IX. tábla megoldásából nem következtethetünk egyértelműen arra, hogy a művelődés milyen mértékben függ a tehetségtől. Igazán jó színvonalú adekvát megoldással a művelődők csoportjában sem találkozunk. Több közöttük a közepes szintű megoldás, míg a másik csoportban több a Versagen és a gyengébb megoldás.

Az aktivitási módoktól független

Nincs különbség a két csoport között:

- A közgondolkodáshoz való alkalmazkodás mértékében /V százalék/,
- az optimálisan konform, illetve régi viselkedés mértékében /T százalék/,
- a tárgyilag megalapozott ambíció tekintetében /obj. százalék/,

- az indulati élet racionális szabályozásának képessége, illetve érzelmi feszültség esetén is stabil viselkedési képesség területén /színválaszok minősége = FFb - FbF viszony/,
- az adekvát felnőtt szexuális élet területén /VI. tábla megoldása/,
- az intellektuális ernyedtségre való hajlam /Unbestimmt/, illetve a felelősség elhárítására való hajlam a viselkedésben /Groteszk/ szempontok területén.

Eredményeink

A Ro-jegyzőkönyv jelölése során öt oszlopban mintegy 259 jelet használunk. Ezekkel a jelekkel formalizáljuk a jelentésadási folyamatot. Így válik lehetővé, hogy a pszichológiai történést kvantifikálható elemekben és mutatókban összesítsük.

Ebben a dolgozatban természetesen nincsen mód arra, hogy minden jegyzőkönyvet mind a 259 jel szerint értelmezzünk. Mivel az első négy oszlop jeleinek értelmezésére a gyakorlat egy szemantikai rendszert alakított ki /a mutatókat az életkori és a kórtani csoportban való előfordulási gyakoriságuk szerint bizonyos személyiséglélektani elvek alapján értelmeztük/ lehetséges volt, hogy a mintákban szereplő művelődő, illetve nem művelődő csoportra vonatkozó általános pszichológiai történéseket körvonalazzuk.

A személyiség elemzése során megvizsgáltuk az intellektuális színvonalat, a személyiség külvilághoz való viszonyulását és a kötődési készségét, az örömkészség és szexuális kapcsolódás milyenségét, az általános alkalmazkodási készséget, vagyis a valóságban való tájékozódás és realitás érzékfokát, valamint ehhez kapcsolódóan a feladatmegoldó viselkedést. Majd a realitásfunkció és a feladatmegoldó viselkedés mutató együtteséből következtetünk az életvezetés egyensúlyára, illetve zavarára.

A kérdésfeltevésnek megfelelően előbb összefoglaljuk a csoportszinten megragadható összefüggéseket, majd a dolgozatban csak részben ismertetett egyéni személyiségek alapján az életvezetésekre vonatkozó további összefüggéseket.

Az intellektuális színvonal tekintetében a kulturálisan aktívak kedvezőbb helyzetben vannak. A kompenzáló jellegű aktivitású csoport /= nem művelődők/ intellektuális színvonala átlagosan, gyakorlati érdeklődésű, az értelmi működés rigiditása melletti konform, konvencionális alkalmazkodás alapjául szolgál, míg a kulturálisan aktívaknál /= művelődők/ a konvencionális alkalmazkodáson túl gazdagabb fantáziájú, elvont gondolkodásra hajló, nagyobb elabórációs képességű, nagyobb sztenikus erejű alkalmazkodást valószínűsít.

A külvilághoz való viszonyulás és kötődési készség fejlettsége szempontjából a kulturálisan aktív csoport fejlettebb szinten él, tagjai jobban, szerveesebben épülnek be a világba, szociális érdeklődésük adekvátabb, intenzívebb. Az örömkészség és szexuális kapcsolódás területe mindkét csoport számára problematikus.

A szexus mindkét csoportban központi probléma - ami egyébként már az explorációk során is spontán közlések formájában megnyilvánult. A szexualitás és az érzelmi megszállás asszociálódása terén mindkét csoport gyengén áll, de a művelődők kicsit érettebbek, megoldottabbak - vagy legalábbis probléma-szinten megoldatlanok - mint a nem művelődők.

A valóságban való tájékozódás és a realitásérzék funkció a művelődő csoportban sokkal fejlettebb, mint a nem művelődőknél. Úgy tűnik, ez a képesség nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a művelődők megvalósítsák, kifejtsék a nem művelődőkéhez hasonló mértékű tehetségüket.

A feladatmegoldó viselkedésre a fékrendszerek, az energetikai feszültség és a IX. tábla megoldásának együtteséből következtetünk. A kulturálisan aktívabbaknak sokkal optimálisabb a fékrendszere, mint a kompenzáló aktivitásúaké. Az övök laza, vagy túlságosan merev, mindkettő akadályozza az építő önmegvalósulást. Olyan tendencia is érvényesül, amely szerint a művelődőknek nagyobb az energetikai feszültségük, mint a nem művelődőknek. Ezt azonban biztonsággal még nem állíthatjuk, nagyobb számú k.sz.-t kellene megvizsgálunk.

Mindkét csoport számára nehézséget jelentett a IX. tábla megoldása. Talán a VI. után ez volt a legnehezebb. A két csoport között annyi a különbség, hogy a művelődők közül többeknek sikerült a tábla közepes színvonalú megoldása és kevesebb Versagen is, de igazán jó megoldást közöttük sem találunk.

Úgy tűnik tehát /egyértelmű következtetést még nem vonhatunk le a k.sz.-ek kevés száma miatt/, hogy a kulturális aktivitás nem elsősorban a tehetség mértékének a függvénye. Sok más képességet, funkciót kell kialakítani, megtanulni ahhoz, hogy a tehetség megvalósulási utat találjon magának. A művelődőknél talán arról van szó, hogy a jó realitászérzék, az optimális megközelítő fékrendszer jobb intellektuális képességet, a fantázia érvényesülésének nagyobb szabadságát és ezáltal a közepes szintű tehetség kibontakozását teszi lehetővé.

Az életvezetés

/Az életvezetésre vonatkozókat már az egyéni személyiségképek és a vizsgálat összes tapasztalata alapján ismertem./ A két csoport életvezetésében van a legnagyobb különbség. A nem művészeti aktivitásúaké sablonos, konform, többeknél beszűkült. Kivülről nézve egészségesen alkalmazkodó, szubjektíve azonban kielégületlen, nagyjából örömtelen emberek.

A kulturálisan aktívak életvezetése többféle. S ezt, a kérdés fontosságára való tekintettel érdemes részleteznünk is.

a/ Néhányuk életvezetése a társadalom számára nagyon pozitív és szubjektíve is örömteli, egyensúlyos, úgy is mondhatnánk, hogy mentálisan egészséges. Fejlett valóság-érzéssel rendelkeznek, vagyis a társadalmi térben és időben jól tájékozódnak, a valóságos értékek és az állandóan változó divatértékek jól elkülönülnek számukra, és képesek is adekváтан alkalmazkodni hozzájuk. Fejlett, objektív énkép-pel rendelkeznek /nincs intelligencia-komplexusuk, kisebb-rendűségi érzésük/, nem kell azzal foglalatoskodniok, hogy magukat elleplezzék vagy másnak mutassák, az új feladatra képességeik körében jól mozgósíthatók. Tehát alkalmasint a harmónikus ön kifejező, egészséges felnőtt ember áll előttünk, aki naponta újratermelődő feszültségét a számára legmegfelelőbb és társadalmilag is értékes módon képes le-vezetni. Érzelmi élete a családban és barátai körében is kiegyensúlyozott, közösséghez kapcsolódik, a társadalom fejlődését képes nyomon követni, az értékek rendjébe képes tájékozódni, és átlagos barkács- vagy művésztehetség /mert valamilyen tehetsége mindenkinek van/, jól megformálni. Ő az egészséges, generatív alkotókészség embertípusa.

b/ A megvizsgált 30 évesek kulturálisan aktív csoportjának nagyobb része azonban nem ilyen kiegyensúlyozott életvezetésű. A társadalom számára ők is nagyon pozitívak, de nehezen viselik saját életüket, sok fájdalommal, örömtelenséggel tartják fenn jó szociális alkalmazkodásuk egyensúlyát.

Az ő valóságérzetük problémaelezett, amely szerencsés esetben közel áll az objektivitáshoz. Társadalmi tér- és időérzékük /realitási érzékük/ vonatkoztatási pontja saját komplexusuk. Fejlett, eléggé objektív énkép-pel rendelkeznek, rendszerint kisebbségi érzéssel párosítva, amelynek

túlkompenzálásaként művelődnek, művészkednek, csoportban aktívak. Természetüktől függően ők az örök igazságkeresők, a hangos világmegváltók vagy a visszahúzóódó túlbuzgók. A visszahúzóódók többnyire olvasnak és olvasmányaik hősével azonosulva kompenzálják hiányosságait. Rendszerint egytipusú könyvet olvasnak, pl. csak romantikusokat vagy csak hagyományosat. Mindig a gyengébb hőssel azonosulnak, az irodalomban és emberi kapcsolataikban egyaránt, és úgy érzik, hogy társadalmi, illetve saját igazságszolgáltató kötelességüknek tesznek eleget. Mégis hasznos ez a fajta művelődés is, mert ha már problémáikat nem tudjuk orvosolni /vagy ami még jobb lenne, elejét venni/, legalább társadalmilag hasznos formában használdik fel ez az energia, amely különben önpusztítása révén elsivárosodáshoz, beszűküléshez vezetne. Ők is meglévő generatív képességeikkel operálnak, csak hamis valóságtudattal. Ezért tanítani, vezetni kell őket és megpróbálni partikuláris aktivitásukat közösségi aktivitássá alakítani.

A világmegváltókat kevesen szeretik. A részigazságokat kíméletlenül kimondják, látszólag nem partikulárisak /hiszen a közért cselekednek és az igazságot is ott szolgáltatják/, egészében mégis partikulárisak, hamis valóságháttérük miatt. Ők az un. nehéz emberek. Nehezen kezelhetők. Bizonyos rigiditás jellemzi őket. Egy igazságot ismernek csak, a saját komplexusuk vezérelte igazságot, de ezt társadalmi mértékben keresik. Paradoxon, hogy a társadalomnak mégis inkább rájuk van szüksége, mint az egészséges generatívakra. A társadalomban még mindig uralkodó fekete-fehér értékrendszer miatt a hibákat, a túlzásokat nehéz egyszerre több irányba ható, dinamikus módszerekkel orvosolni. Igen sokan vannak, akik az ellentúlzásoktól várják az üdvöztető megoldást. A társadalom őket gyakran jobban érti, s ezáltal többre is becsüli, mint az egészségeseket, ők pedig hosszú időn át képesek és hajlandók a túlzásokra. Állandóan megkeresik pl. a gyár életében a hibás pontot, s mivel ilyen bőven akad, ebből élnek. Ők a nem-

törődömség ellenpólusai. Mindenesetre ameddig egy neuratikus társadalomban neurotikusok lesznek, addig ők hasznosak, csak az a baj, hogy saját maguk számára is nehéz elviselni életüket. Nagy beleérző készségük akadályozza saját énhataraik megvonását.

Mindkét csoport tagjai szeretnek dolgozni, és a munka is örömforrás számukra. Természetesen az egészségesekre ez fokozottan érvényes. Ott valóban egy tőről fakad a munka és művészet öröme, mert a munkát is művészi fokon végzik, és a művészkedésnek is elsősorban tevékenység jellege van.

c/ Néhányuk életvezetésében megfordul a szociálisan jó és szubjektíve megélt egyensúly és öröm aránya az utóbbi javára. Úgy is mondhatnánk, hogy én-gyengék. Nemcsak tehetéstelenek, de teljesen hamis én-képpel élnek, aminek következményeként valóságérzetük is valahol a felhőkben jár. Teljesen partikulárisak és antiszociálisak. Ők a társadalom sértődöttjei, a fel nem fedezett, vagy eldobott zsenik /legalábbis annak tartják magukat/. A művészkedés öröme és a munkaöröm teljesen szétválik náluk, utálnak dolgozni, csak azért teszik, mert "művészetükből" nem tudnak megélni, és művészkedési feltételeiket is biztosítani kell valamilyen módon. Ők is a generatív készségből élnek, amelyet túlértékelnek, és az én gyengesége folytán ennek felhasználásával hamis én- és valóságképet építenek ki maguknak. Erzelmi, emberi kapcsolataik teljesen rendezetlenek, önzőek, ők soha semmire sem érnek rá, mert ők is elég veszteség a napi 8 /vagy kevesebb/ órai munka. A társadalom méltánytalanságát egyesek úgy dolgozzák föl, hogy nem is tartanak számat rá, "én csak magamnak festek, én nem is akarom megmutatni senkinek, hiszen azok mind marhák, úgysem értenek meg." Szubjektíve viszont nagyon jól érzik magukat a meg nem értettség glóriájával fejükön, és magukat különbnek tartják az "átlagember"-nél.

A KÖZMŰVELŐDÉS FEJLŐDÉSE CSONGRÁD MEGYÉBEN
/ 1974-1984 /

Mindennapi munkánk egyik jellemzője az időnkénti visszatekintés fontos határozatok megjelenésének évfordulóján. Utalok itt az MSZMP ideiglenes Központi Bizottságának 1956 decemberi határozatára, az MSZMP 1957 júniusi országos pártértekezletére, a Központi Bizottság 1958-as művelődés-politikai irányelvei megjelenésének negyedszázados évfordulójára. A visszatekintések formája különböző: testületi ülésen, konferencián, tanácskozáson. Így történt ez legutóbb 1983. decemberében, amikor a Művelődéspolitikai Irányelvek megjelenésének negyedszázados évfordulójára emlékeztünk. Az évtizedek áttekintése nem valamiféle ünneplés vagy önnünneplés formájában történt, hanem a végzett munka eredményei, ellentmondásai, tanulságai jegyében, a jövő formálásának gondolkörében.

A mostani áttekintés, ha a Központi Bizottság 1974. márciusi, a közművelődés fejlesztésével és továbbfejlesztésének feladataival foglalkozó határozatára gondolunk, akkor csupán egy évtizedet ölel fel, ami történelmileg igen rövid idő. Ha viszont az utóbbi tíz évre történő visszapillantás egy hosszabb időszakasz áttekintésével kapcsolódik, akkor már levonhatók a mára és a jövőre nézve figyelemre méltó tanulságok. Tudnunk kell, hogy az 1974-es említett dokumentum nem valamiféle határátkelő a szocializmus, a szocialista kultúrpolitika fejlődésében, viszont fontos figyelemfelhívó, orientáló tényező. A dokumentum megjelenésének körülményeit jól ismerjük. Tudnunk kell, hogy az akkori nemzetközi helyzetre az volt a jellemző, hogy még éppen Helsinki

előtt álltunk, de már bizonyos szürke árnyak előrevetítődtek az ideológiai képernyőn. Itthon még dinamikus gazdasági és életszínvonal-fejlődés volt, de már később igazolódtak problémák is jelentkeztek: viszonyunk a világgazdasági folyamatokhoz, az 1968-ban elkezdett gazdaságirányítási korszerűsítéshez. Ugyanakkor a szocialista demokrácia gyors ütemű fejlesztése társadalmi méretekben jó ütemben bontakozott ki.

A szűken vett kulturális életet illetően a közművelődési elemzés egyenes következménye volt azoknak a pártvizsgálódásoknak, amelyek az 1960-70-es évtized fordulóján realizálódtak. A Központi Bizottság 1969-ben irányelveket fogadott el a tudománypolitika helyzetéről és fejlesztésének feladatairól; 1972-ben az állami oktatást tekintette át. A közművelődés ezek után következhetett, így teljessé téve viszonylag rövid időn belül a párt állásfoglalását a kulturális élet különböző területeiről - a szűken vett művészetek kivételével. Az országos elemzések természetesen a megyében is adaptálásra kerültek, és párt-, állami, tömegszervezeti fórumok mind sokoldalúbban foglalkoztak a kultúrával.

Jól ismerjük, hogy az elmúlt évtizedben a nemzetközi helyzet alakulásában a pozitív elemek mellett az amerikai imperializmus agresszivitása következtében megnőtt a negatív, a konfliktushordozó tényezők súlya, a világgazdasági folyamatok számos általános és hazánkra több területen negatív hatást kifejtő tendenciái is közismertek. Hazánkban tovább bővült a szocialista demokrácia, ugyanakkor gazdasági és életszínvonal-fejlődésünk korábbi lendülete megtorpan, és új hangsúlyok kerültek előtérbe: a gazdasági egyensúly, az ország fizetőképességének biztosítása, az életszínvonal stabilitása. A tudomány, az oktatás, a művészet és a közművelődés területén egyaránt találkozunk nagy előrelépésekkel, általános fejlődéssel, de bizonyos ellentmondásokkal is. Ezeket nem lehet figyelmen kívül

hagyni, amikor a megye művelődési fejlődésének egy mélyebb, vertikális vonulatát rajzoljuk fel.

Művelődésünk évtizedei

Bármilyen vázlatosan és címszavakban, de az utóbbi évtized megértéséhez vissza kell utalnunk tájegységünk művelődésének fejlődésére a XX. században. A kiindulópont a századforduló, amelynek néhány fontos sajátosságával számolnunk kell. A mai Csongrád megye szinte minden városa megyeszékhely volt ekkor vagy később, kialakítva egy megyeszékhelyi város kulturális intézményhálózatát, a múzeumokat, iskolákat, könyvtárakat, levéltárakat stb. Éppen most emlékeztünk a Somogyi Könyvtár fennállásának száz évére, de most volt százéves a Szegedi Nemzeti Színház is és számos intézményünk. Ez azt jelentette, hogy a kor realitásait tekintve a viszonylag jobban ellátott területekhez tartoztunk a kulturális életben. Hódmezővásárhelyen a "Nagybányai iskola" hatására gyökeret vert a paraszti életet ábrázoló alföldi realista festészet /Tornyai János, Rudnai Gyula, Endre Béla stb./. Élénk volt Makó kulturális élete is, nemkülönben Szegedé. A Tanácsköztársaság e tájon néhány napig-hétig állt fenn, így közvetlen érdemi hatást gyakorolni a kulturális életre nem tudott.

A két világháború közötti fejlődés jellemzők közül csupán felvillantásnyira tartjuk lehetségesnek megállapítani, hogy a hivatalos kultúrpolitika ezt a tájat, de különösen Szeged várost több szempontból is megkülönböztetten támogatta. Ebben a politikai tényezők nem kis szerepet játszottak. Szeged szellemi életét igyekeztek a fővárossal szembeállítva fejleszteni, más oldalról mintegy "kirakatot" képezni a Trianonban elszakított területek felé. 1921-ben idekerült a kolozsvári egyetem - a város jelentős anyagi hozzájárulása, eladósodása árán is -, épültek klinikák, kutatóintézetek, főiskola. Klébelsberg Kuno - aki 1926-1932 között Szeged képviselője is volt - meghir-

dette a népiskolai programot, amelynek eredményeként több-száz tanterem és pedagóguslakás kialakítására került sor.

A két világháború között igen erős munkásmozgalom működött e tájon, és a munkás kulturális egyletek igen sokoldalú közművelődési munkát végeztek/irodalmi esteket, munkás-kórusok hangversenyeit őrzi a krónika/. Jelentős volt az eszperantó-mozgalom is. Korabeli dokumentumok és emlékek őrzik a tanyai iskolai olvasóköroket, gazdaköroket kulturális munkájának tapasztalatait, a kubikosok ország- és világjárása súlyos helyzetük ellenére kulturálódási lehetőséget is adott, az itteni agrárkultúra a fejlett nyugati kultúrák iránti érdeklődést ébresztette fel.

Lassan feldolgozásra kerül e tájegység haladó értelmiségének népművelő munkája. Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Tömörkény István írók és népművelők is voltak. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma Erdei Ferenc, Buday György, Erdei Sándor, Hont Ferenc, Ortutay Gyula, Radnóti Miklós, József Attila, Tolnai Gábor olyan nevek, amelyek viselői időtállóan alkottak a nép kulturális felemelkedésében. Falukutatók, előadások megtartói voltak, alapítói a Szegedi Szabadtéri Játékoknak. Paraszti tehetségmentő kollégiumok működtek aktív pedagógusok irányításával. Makón Espersit János és köre a haladó kulturális értékek támogatója volt. Jól érezte itt magát a hányatott életű József Attila is. Szent-Györgyi Albert Nobel-díjat kapott 1937-ben. Vagyis számos példa mutatja, hogy - eltérően a hivatalos kulturpolitikától - egy, a nacionalizmustól mentes, a társadalmi haladást szolgálni igyekvő kulturális törekvés-sorozat is gyökeret vert itt. Nem véletlen a Nemzeti Parasztpárt innen indulása, a Márciusi Front idekötődése. A haladásért munkálkodók pártállása, világnézete, társadalmi helyzete sok mindenben különbözött, de összekötő kapocs volt a nemzet által és ennek részeként kulturális felemelkedésért való munkálkodás.

Számos találkozási pontot ismerünk a munkásság, a parasztság és az értelmiség népművelő történetéből. Jellemzően az értelmiség egy része, éppen a munkásság, a parasztság művelődési elmaradottságának a felismeréséből jutott el a társadalmi igazságtalanság elítéléséig.

Amikor negyven évvel ezelőtt megyénk felszabadult, egyaránt lehetett és kellett számolni a kultúrában is a haladó hagyományok folytatásával, a tömeges kulturális elmaradottság felszámolásával, a reakciós, nacionalista kulturális mótely visszaszorításával. A felszabadult városok, községek gyorsan talpraálltak a kultúrában is. Makón néhány héttel a város felszabadulása után már demokratikus közoktatási bizottság irányítja az oktatást, Szegeden már november elején újraműködik a városi színház Shaw, Pirandello, Ibsen, Molier, Katona, Gogol darajbaival, és 1945 májusában kijevi művészek hangversenyének tapsolhattott a városi közönség. 1945 áprilisában a város kezdeményezi, szeptemberében az Ideiglenes Kormány elfogadja a városi színház államosítását és Nemzeti Színház rangra emelését. Még ez év májusában egyetemi hallgatók kezdeményezték, hogy az egyetem József Attila nevét vegye fel /erre 1963-ban került sor/. 1945 szeptemberében magyar-szovjet művelődési társaság alakul Bartucz Lajos antropológus professzor vezetésével, és megindul az a munka, amely azóta is jelentős eredményeket tudhat magáénak a szovjet kultúra hazai népszerűsítése útján.

Nagy erőfeszítések történnek az iskolák helyreállítására. Az egyetemen szláv, román tanszék, szerb, angol lektorátus indítását kezdeményezik. A városi vezetés támogatja Sík Sándor, Balázs Béla, Gál Gábor Szegeden maradását, illetve ide kerülését. Nagyüzemeink támogatták egy-egy tudományos kutató munkáját- anyagilag is. Rédei László, Bartucz Lajos, Straub F. Bruno, Kalmár László, Korpássy Béla egy-egy gyártól kaptak rendszeres anyagi támogatást. Innen indult el egy fontos népművelési akció is, "a munká-

sok a tudományért, a tudósok a munkásokért" címen, amelynek keretében gyárak segítettek az egyetemek, klinikák helyreállításában, a tudomány képviselői előadásokkal, gyógyítással segítették a munkásokat. Különösen a társadalomtudományokban sok fiatal szakember kapott professzori kinevezést. Már 1945-ben kezdeményezés történt a Szegedi Szemle megindítására, amely azóta is várat magára, 1946-ban a Szegedi Szabadtéri Játékok felújítására, amelyre 1959-ben került sor. Az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémiának 1955-ben 12 akadémikus tagja volt, 12 Kossuth-díjas dolgozott az egyetemeken.

Az ötvenes években a népművelés, különösen a felnőttoktatás nagy fejlődésen ment keresztül. Rövid idő alatt 16-ról 50-re emelkedett az üzemi kulturotthonok száma, több mint félszáz mozi működött. Az eredmények mellett az ismert ellentmondások, a tájegység és Szeged több okból történt hátrányos helyzete konfliktusokat is szült. Az értelmiség egy részében nosztalgia jelentkezett nem a régi rendszer, hanem a korábbi megkülönböztetett támogatás elmaradása miatt.

Kiegyensúlyozott negyedszázados fejlődés

Az ötvenes évek végétől az ellenforradalmat követő konszolidáció új fejlődési lendületet hozott megyénknek. A már idézett 1958-as Művelődéspolitikai Irányelvek különös hangsúllyal foglalkozik a vidéki kulturális központi fejlődésével. Ennek egyik mutatója a Szegedi Szabadtéri Játékok már említett 1959-es újraindítása. A mezőgazdaság szocialista átszervezése és megerősítése a falu, a parasztság közművelődési helyzetének gyors ütemű javulását hozza. Sorra épülnek községi kulturházak, iskolák, sőt a hatvanas években gimnáziumok is működtek községeinkben. A vidéki ipartelepítés következtében a munkaerő növekvő része stabilizálódott, és általános iskolai végzettséget szerzett, szakmát tanult. Ez nagy jelentőségű volt a közművelődés

szempontjából is. Döntés született a Szegedi Biológiai Kutató Központ felépítésére /1973-ban fejeződött be/, 1961-ben itt alakult meg az országban először a területi akadémiai bizottság /a SZAB/, amely a közművelődésnek is fontos segítője. 1960-ban a Csongrád megyei Tanács húsz éves oktatási programot fogadott el, most negyedszázad távlatából visszatekintve is nagy-nagy realitástartalommal. Ugyanakkor a problémákat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Egyértelműen hibás döntés volt a Szegedi Tanítóképző Intézet megszüntetése 1963-ban, hiszen azóta a képesítés nélküliség széles körben jellemző a tanítók között, és ennek közművelődési kihatásai igen hátrányosak. De emlékszünk arra is, hogy az iskolák alapfelszereltségében sok volt a hiány. Az iskolák, a művelődési otthonok, mozik, könyvtárak zömükben egymástól függetlenül épültek, igen nagy költségekkel, és működésük is több felesleges párhuzamossággal történt.

Összességében a hatvanas évek végéig dinamikus kulturális, népművelői munka bontakozott ki megyénkben, figyelmen kívül nem hagyható ellentmondásokkal is. A tudománypolitika, az állami oktatás már említett helyi elemzései itt is megteremtették a közművelődéssel való intenzívebb foglalkozás feltételeit - a kulturális élet egészén belül.

Egy évtized

A bevezetőben már röviden utaltunk a feltételek alakulására, az utóbbi évtizedben. Itt néhány, a közművelődéssel közvetlenül kapcsolatban álló tényezőt említünk meg. A nemzetközi kapcsolatok szélesedése, az eszmék és emberek mozgása, amely a hetvenes-nyolcvanas években is dinamikusan szélesedett, feltétlenül hatást gyakorolt a társadalmi műveltség növelésére. Ezen belül kétségtelenül a pozitívumok a döntőek, és ezt fejleszteni kell a jövőben is. Mégis fel kell figyelni arra - és ebben a közművelődés sem ártatlan -, hogy gyakori az emberekben a világról való "turistakép"

vülzött jelenléte a társadalmak valóság megítélésében. Külgazdasági kapcsolataink dinamikus fejlődése is pozitív hatású - gondoljunk az idegennyelv súlyának megnövekedésére a közművelődésben, általában és itt Csongrád megyében is. Országosan 1977-1981 között mintegy 900 ezren vettek részt a TIT nyelvi tanfolyamain.

A gazdasági élet ismert módosulásai a hatékonyság, a minőség irányába nagymértékben hatást gyakorolnak a munkakultúrára, amelynek szakismereti tényezői ugyancsak fontosak. Csongrád megyében az említett öt évben a műszaki és mezőgazdasági és gyakorlati kurzusokon mintegy 40 ezren ismerkedtek a munkájukhoz kapcsolódó anyagokkal, és az érdeklődés változatlanul növekedést jelez. Nagymértékben bővíti az állampolgárok ismereteit a szocialista demokrácia szélesedése következtében igényként jelentkező társadalomtudományi, irodalmi, anyanyelvi tanfolyamok és a résztvevők számának a növekedése is. Bár e téren különösen a történelmi, irodalmi, anyanyelvi kultúrát tekintve jelentős elmaradásokról is számot kell adnunk. E néhány példával csupán érzékeltetni kívántuk, hogy a körülmények alakulása és az azokhoz való alkotó alkalmazkodás nélkülözhetetlen tényező közművelődési programjaink kialakítása és megvalósítása során.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1984 április határozata felhívja a figyelmet a tervezésben a gazdasági, társadalmi, a kulturális és az egészségügyi ágazat kölcsönhatásának vizsgálatára. A jövőben ez lényeges új tényezőt jelent az összefüggések felismerése, felismertetése tekintetében.

Csongrád megye közművelődésének utóbbi évtizedes fejlődését számos sajátos tényező befolyásolta. Ezek egy része korábbi időre nyúlik vissza. A hatvanas évek elejétől kezdődően nálunk az országonál dinamikusabb fejlődés bontakozott ki a foglalkoztatottság fejlesztésében, illetve

az ipari és a mezőgazdasági termelés növelésében. A vidéki ipartelepítés, a szocialista mezőgazdaság megerősítése új körülményeket teremtett a közművelődés számára is. Az átlagbérek - tekintettel a foglalkoztatási struktúrára - az országos mutatókkal összevetve a megyék sorában az utolsók közé állították Csongrád megyét. Gyors ütemű volt ugyanakkor az életkörülmények fejlődése, a lakásépítés, a vezetés vízhálózat fejlesztése, egészségügyi, szociális, oktatási intézmények bővítése.

A hatvanas évek elejétől indult meg a vidéki szellemi centrumok tudatos fejlesztése, az MSZMP Központi Bizottsága 1958-as Művelődéspolitikai Irányelvei szellemében. A hatvanas években különösen a községekben vont dinamikus a fejlődés, rövid idő alatt 30 művelődési objektum épült, háromszorosára növekedett a közművelődési apparátus, gimnáziumok, korszerű egészségügyi intézmények jelentek meg a falvakban. A hetvenes évektől előtérbe került a városok művelődési helyzetének javítása, a munkásság, az értelmiség szerepének előtérbe kerülése. Ez Csongrád megyében azért is jelentős, mert a lakosság mintegy kétharmada a városokban él. Az elmúlt két évtizedben szinte minden városunk gazdagodott közművelődési intézményekkel, különösen ifjúsági ház, könyvtár, múzeumhálózat bővült, és tucatszám jelentek meg új klubok és más intézmények. Korszerűsödött a Szegedi Szabadtéri Játékok, elkészült a Somogyi Könyvtár és a megyei levéltár, a Magyar Televízió szegedi Stúdiója és lehetne még sorolni. Szép számmal alakultak ki üzemi művelődési házak, klubok is. Kialakultak és megerősödtek a művésztelepek Hódmezővásárhelyen, Mákón és Csongrádon. Jelentősen bővült a pusztaszeri Nemzeti Emlékpark egész épületkomplexuma.

Természetesen megoldatlan feladatok maradtak a nyolcvanas évekre, sőt a következő esztendőkre is. Néhány községünkben nincs művelődési ház, hiányzik a megyei művelődési központ. A tervek, programok most is folyamatosan

realizálódnak. Befejezés előtt áll az Alföldi Galéria, a szegedi munkásmozgalmi múzeum, épül a rádióstúdió, napirenden szerepel a kábeltelevízió kialakítása, nem mondtunk le egy megyei művelődési központi kialakításáról; napirenden szerepel a Szegedi Szabadtéri Játékok nézőterének korszerűsítése, tervezési stádium alatt áll a pitvarosi művelődési ház és folytatódik a pusztaszeri Nemzeti Emlékpark fejlesztése.

Az elért eredmények jelentős részét az erők ésszerű koordinációjával sikerült elérni, és ezt látjuk reálisnak a jövőt illetően is. Figyelemre méltóan fejlődött a vállalatok, szövetkezetek jelentős részének közművelődési érdeklődése. Több képzőművész egy-egy vállalat állandó ösztöndíjasa. A Délmagyarországi Magas- és Mélyépítő Vállalat sokat fordít a kultúra támogatására, nemkülönben a METRIPOND Mérleggyár és lehetne még sorolni. Erre a jövőben is szükség lesz. Vizsgálunk kell a művelődési házak anyagi feltételeinek alakulását, itt ugyanis egyes községek és települések között lényeges eltérések tapasztalhatók.

Valamelyest történt előrelépés a közművelődés szervezeti feltételeinek fejlesztésében is. Ugyanakkor látni kell, hogy a tárgyi feltételek ezt gyakran nehezítik. Egy mástól külön épült iskola, művelődési ház, könyvtár és mozi koordinált hasznosítása nem mindig egyszerű feladat. A szervezeti összevonásoknak csak akkor van értelme, ha ezek a munka tartalmára is pozitív hatásúak. A művelődés-irányítás gyakori országos át- és visszaszervezése nem volt jó hatású a helyi koordináció fejlődésére. Figyelnünk kell arra is, hogy az 1976-os közművelődési törvény után létrejött vállalati, szövetkezeti közművelődési bizottságok egy része gyakorlatilag nem működik.

Mint mindenütt, a közművelődésben is sok múlik az emberi tényezőn, s e téren előrelépés és ellentmondás egyaránt tapasztalható. Tény, hogy az értelmiségi pályák

közül itt a legmagasabb a képesítés nélküliek számaránya. Ezt igyekszik csökkenteni a középfokú képzésben a közművelődési fakultáció, amelyet pl. a szegedi Radnóti Miklós Gimnázium működtet. Nagy tartalékokat látunk az értelmiségi utánpótlás közművelődési kultúrájának gazdagodásában is. Példamutató a József Attila Tudományegyetemen működtetett közművelődési speciális kollégium, amely a hallgatókat elméleti, gyakorlati ismeretekkel is felvértezi - jövőendő munkájukkal kapcsolatban. Természetesen a speciális szakképzést is fejleszteni kell, amely a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán működik.

Ha azt vizsgáljuk, hogy hol tart ma a közművelődés, akkor helyzetét úgy lehet jellemezni, hogy egy átmeneti időszakban van a népműveléstől a közművelődésig. Ez az átmeneti időszak azonban hosszabbnak tűnik, mint korábban gondoltuk. Miközben ugyanis a közművelődés egy aktív tevékenységgé, "ismeret-karbantartó" feladattá válik, nem tekinthetünk el hagyományos hiánypótló feladatától sem. Megyénkben tíz év alatt az aktív keresők körében 60 százalékról 80 százalékra növekedett a legalább nyolc osztállyal rendelkezők számaránya. Ez egyszerre eredmény és a fehér foltok jelzése. Amíg tíz évvel ezelőtt minden ötödik dolgozó végzett szellemi munkát, ma már közel minden harmadik, vagyis növekszik a szellemi tőke szerepe a gazdasági, társadalmi tevékenységben. Ha a statisztikai kiadványokat lapozzuk, számszerűen is képet kaphatunk Csongrád megye közművelődési arculatának néhány figyelemre méltó mutatójáról. Ezek jól jelzik a megtett út jelentős eredményeit, de arra is felhívják a figyelmet, hogy a hagyományos közművelődési formák mellett az újak is teret követelnek maguknak.

Tapasztalható tehát egy általános fejlődés egyenetlenségekkel, visszaesésekkel, ellentmondásokkal. Átrendeződött a szabadidő felhasználása, gyakran megnyúlik a munkaidő. A munkától azonban nem szabad a kultúrát féltelnünk, hiszen a kérdés nem úgy merül fel, hogy munka vagy kultúra, hanem

hogy munka és kultúra. Különösen örvendetes, hogy több középiskolában nagy figyelmet fordítanak a közművelődési munkára, hangversenyeket szerveznek, vetélkedőket, és a fiatalok életvitelének lényegévé igyekeznek tenni a kultúrával való foglalkozást. Látni kell ugyanakkor, hogy különösen a szórakoztatásban nagyon elmaradtunk az igényektől, sok kívánnivalót hagy a periférián élők művelődése, a nyugdíjasok helyzet. Ugyanakkor nagyszerű akció a "Munka és műveltség vetélkedő", amelynek keretében tízezrek vesznek részt az ismereteik gyarapítását szolgáló kulturális akciókban. Növekszik az idegennyelv tanfolyamok szerepe, helyet kérnek az átképző, új szakmát adó kurzusok, a technikusképzés, a szakmunkás vizsgára való előkészítés. Összességében megnövekszik a közművelődésben a gazdasági, társadalmi fejlődéssel közvetlen kapcsolatban álló ismeretek szerepe.

Ha most összegezni akarjuk az utóbbi évtized tapasztalatait, egy sajátos periodizációval talán a következők állapíthatók meg. 1974-78 között a közművelődés nagy lendülettel látszott kibontakozni. 1978-82 között az ismert gazdasági nehézségek következtében, különösen az anyagi ráfordításokat illetően a vállalatok, szervezetek részéről igen jelentős visszafogás volt tapasztalható. Az utóbbi egy-két év tapasztalatai arról győznek meg bennünket, hogy a gazdasági szférában mindinkább felismerik és gyakorolják azt a tényt, hogy a műveltséget nem lehet a termeléssel szembeállítani, és a művelődésre fordított anyagi támogatás az sokkal inkább gyorsan megtérülő befektetés, sem mint egyfajta gazdaságtalan kiadás. Meggyőződésünk, hogy a jövőben ezt a szemléletet kell célszerűen és a lehetőségekhez mérten továbbfejleszteni.

A KÖZMŰVELŐDÉS TENNIVALÓI A KULTURÁLT ÉLETÉRT

A Római Klub elnöke - az olasz származású Aurelio Peczei - "Kezünkben a jövő" c. könyvében a következő kérdést fogalmazta meg: "Vajon a természet mesterműve az ember vagy torzszülemény, amely eleddig fennakadt a természetes kiválasztódás kiméretlen rostáján, de csak azért, hogy később hullván alá mondassék ki rá a halálos ítélet? Elpusztul-e az ember, ha túl sok másfajjal kerül összeütközésbe, vagy ha legyengül biológiailag?" Drámai a kérdés? Igen, az! Mint ahogy a kialakult helyzet is drámai. Gondoljunk csak arra, hogy az ember hatalmas régiókban kiirtotta az erdőket, csökkentette az egy főre eső termőterületet; az édes- és tengervizeket a vízi lények tömeges pusztulását okozó olajmennyiséggel szennyezte; füsttel, gázzal, korommal rontja a levegőt és mérgezi önmagát. És akkor még nem is szóltunk a fegyverkezésről. S hol vannak a káros szenvedélyek, egészségtelen életmód! Jogosan kérdezhetik: mit tehet itt a közművelődés? Ugy vélem, hogy sokat. Hiszen az ember viszonya a természethez, az ember és ember közötti kapcsolat alakulása, az ember saját helyzetének megítélése - egyben tudati kérdés, a feszültség függvénye is. A közművelődés feladata tehát, hogy a tudati feltételek fejlesztésével járuljon hozzá a kulturált élet formálásához, a szocialista életmód alakításához.

Az elmúlt évtized felismerése

A közművelődési párthatározat, majd a törvény megjelenését követő években egyre határozottabban kikristályosodott az a felfogás, amely szerint az életmód és a közműve-

lődés szorosan összetartozó fogalmak. A közművelődés és az életmód kapcsolata azt a kötelességet róta a közművelődés kérdéseivel foglalkozókra, hogy összegezzék a témával kapcsolatos tapasztalatokat a feladatok pontos kijelölése céljából. E folyamat jelentős állomása volt, amikor 1981. május 28-i ülésén az Országos Közművelődési Tanács egy e célra alakult bizottság jelentése alapján megvitatta az "Életmód és közművelődés" címmel készült összefoglalót. A vita alapján átdolgozott tanulmányt a Társadalmi Szemle 1982. évi 2. száma is közölte. Hasonlóan fontos lépés volt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által 1983 júniusában Budapesten szervezett tanácskozás, ahol az ötnapos tanítási hét és a közművelődés kapcsolata került megvitatásra. S e sorban meg kell említeni Fukász György "Életmód - közművelődés" c. tanulmányát, amelyet az Országos Közművelődési Tanácskozásra készített. Mindezek alapján kirajzolódik egy kép, amely nemcsak rögzít, hanem a feladatokat is tartalmazza.

Az életmód és a közművelődés kapcsolata vitáink egyik visszatérő pontja volt, összefüggésben a művelődési igényekkel, hiszen azt tekinthetjük valóságos kulturális igénynek, ami már szervesen beleépült az életmódba, az emberek mindennapi gyakorlatába. Társadalmunk különböző rétegeinek és csoportjainak életmódja a felszabadulást követő évtizedben gyökeresen átalakult, majd a hatvanas évek végétől megállapodott. Ez megnehezítette a közművelődés helyzetét, különösen azért, mert a megállapodottság itt nem jelentett egyenletesen magas színvonalat, hanem magában foglalta a hátrányos helyzetek konszolidációját is. Az életmód és a közművelődés viszonyát ezért inkább az jellemezte, hogy a művelődés nem tölti ki a számára nyújtott kereteket sem. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a közművelődésnek - a televíziótól a könyvtárak tevékenységéig - jelentős szerepe van abban az előrehaladásban, amely az életmódban, a mindennapi kultúra életvitelt módosító fejlődésében, a szocialista életmód elemeinek terjedésében végbement. E hatás érdekében

a közművelődés egyre jobban figyelembe vette, hogy az életmódbeli különbségek meghatározója nemcsak a munkamegosztásban elfoglalt hely, hanem az életút, a körülmények által meghatározott szubjektív és objektív tényezők együttese. Közülük legfontosabb a lakóhely és az iskola művelődési igényt megalapozó szerepe, s az iskolai végzettség.

Vonatkozik ez a társadalom azon rétegeire is, amelyeknek művelődési szokásai az elmúlt évtizedben nem vagy csak minimális mértékben változtak. Viszonylag számottevő azok aránya, akik meglehetősen alacsony szinten jutottak a művelődés eszközeihez, és nem volt elég indítékuk arra, hogy ezeket maguknak megszerezzék. Ide sorolható a 15 évesnél idősebb népesség mintegy 30 százaléka, amely nem rendelkezik általános iskolai végzettséggel. Ezek több mint háromnegyede 50 éven felüli. A művelődés szempontjából általában kedvezőtlen volt a helyzete a kistelepüléseken és a lakótelepeken élőknek, szerényebben tudta kielégíteni igényét a legalacsonyabb jövedelmű népesség is. Hátrányos helyzetű a mintegy egymillió ingázó, és részben ennek tekinthetők a munkásszállásokon élők is. E különböző rétegek átfedtek, illetve átfedik egymást, de még így is figyelemre méltó a lakossághoz viszonyított arányuk. E művelődési esélyegyenlőtlenség - amely jelentős életmódot meghatározó tényező - jó része az öröklött és újratermelődő szociális, területi hátrányok következménye.

Az életmód egyik fontos eleme a szabadidő, amelynek alakulása sajátos módon befolyásolta a művelődésre fordítható időmennyiséget. Az elmúlt évtized jelentős vívmánya a munkaidő rövidülése, a szabadszombat általános bevezetése. Ugyanakkor a művelődésre fordított idő lényegesen nem változott. A korábbi szociológiai kutatások is igazolták, hogy a megnövekedett szabadidőben az emberek jelentős hányada keresetkiegészítő tevékenységet folytat. Ez a tendencia erősödött, a nyolcvanas években elsősorban az életszínvonal szintentartása érdekében végzett túlmunka vállalásából

adódóan. A családok szabadideje az elmúlt években átrendeződött: az ötnapos munka- és tanítási hét bevezetésével a hétvége szerepe /művelődésben és szórakozásban is/ jelentős mértékben megnövekedett. A szabadidő átalakulásának egyik fontos összetevője, hogy a szórakozás, pihenés, kikapcsolódás /rekreáció/ egyre szélesebb tömegek természetes igénye. Elég ha csak a kiskert-mozgalomra, kertészkedésre vagy a motorizáció tömegessé válásával a turizmus fejlődésére utalunk.

A viták és vizsgálatok szerint az életmód alakulása a jövőben sem nyújt könnyű reményeket a közművelődés számára. Számolni kell azzal, hogy nem várható sem az életszínvonal jelentős növekedése, sem az életvitelt szabályozó körülmények /pl. lakáshelyzet, technikai ellátottság/ gyors fejlődése. A közművelődés helyének és szerepének pontosabb meghatározása az életmód formálásában néhány szemléleti probléma tisztázását is megköveteli. Ide sorolható az illúziók megszüntetése. Ennek érdekében vitatkozni kell azzal a "felvilágosító szemlélettel", amely nem érti meg az életmód társadalmi meghatározottságát, és csak a tudati szférában keresi a megoldást. A kulturált életmód alakításában nagy jelentősége van a feladatok rangsorolásának. Napjainkban és a következő években meggyőződésem szerint a legfontosabb feladat a gyermekek és az ifjúság életmódjának helyes irányú formálása. S ennek döntő célja, hogy a szocializmus értékei érvényre jussanak, gyökeret eresszenek a felnövekvő nemzedék életmódjában.

A közművelődés életmód- és szabadidő formáló szerepének hatékonyabb kibontakozása érdekében valamennyi intézmény és szervezet tevékenységét fel kell használni. A hagyományos intézmények /művelődési otthonok, könyvtárak/ munkáját jobban össze kell hangolni a tömegkommunikációs eszközök, mindenek előtt a televízió tevékenységével.

Középpontban: a mindennapi kultúra

Tudjuk, a fogalom csalfa. Nem azonos a "hétköznapi" és az "ünnepi" kultúra kettősségével. Definíciós viták elkerülése céljából idézem Köpeczi Béla meghatározását, amely a "Műveltség és minőség" c. munkájában található: "A mindennapi kultúra az anyagi javakkal való élés mindennapi módját, a mindennapi életben alkalmazott ismereteket, az itt érvényesített nézeteket, hiedelmeket, előítéleteket és az általuk meghatározott értékrendszert, attitűdöket foglalja magában." Az így felfogott mindennapi kultúra forrása a reális társadalmi szükséglet.

A közművelődés alapfunkciója, hogy eszközeivel, intézményeivel hozzájáruljon a társadalom fontos programjának, a szocializáció felgyorsításának a megvalósításához; tanítson ésszerűen élni és együttélni, nemcsak létezni, hanem kulturáltan tevékenykedni, segítse megismerni és megváltoztatni a környező világot. A kérdés az: hogyan segítheti a közművelődés a "kulturáltabb" mindennapok megteremtését. A kézenfekvő válasz az, hogy nagyon sokféleképpen. Szinte valamennyi társadalmi csoport életmód-formálása esetében fontos, hogy a közművelődés tevékenyebben vegyen részt:

- az egészséges életmódra nevelésben,
- a természet- és környezetvédelem tudati feltételeinek alakításában;
- a magatartás-kultúra fejlesztésében,
- a közlekedés-kultúrával kapcsolatos ismeretek terjesztésében, a helyes szokások formálásában.

Miért ezeket a feladatokat emeljük ki? Mert, ha szét-nézzünk tágabb és szűkebb környezetünkben, figyeljük a tömegkommunikációs eszközök híradásait, olvassuk a különböző felmérések eredményeit, egyértelművé válik számunkra, hogy társadalmi előrehaladásunk és létünk függ attól, hogyan tudjuk megoldani mindennapjaink halasztást nem tűrő kérdéseit, amelyek között az említettek sajnos döntő helyet

foglalnak el. A teljesség igénye nélkül néhány szót e feladatokról.

Közismert, hogy az Egészségügyi Világszervezet hosszú távú, 2000-ig megtervezett stratégiát dolgozott ki. A szervezet európai irodája 1982-ben adta közre 33 európai tagállam első közös egészségpolitikáját, "Egészséget mindenkinek 2000-re Európában" címmel. E sokrétű feladat megoldásában kiemelkedő jelentőséggel bír az egészségnevelés. Jól tudjuk: "Az egészségvédelem nemcsak orvosi, de pedagógiai feladat is: ha többet nevelünk, kevesebbet kell gyógyítanunk" - írta Fodor József, az egészségnevelés kiemelkedő hazai képviselője.

Társadalmi fejlődésünk követelményeivel összhangban fogalmazódtak meg az egészségügyről és a közművelődésről szóló törvények, amelyek - többek között - hangsúlyozzák: az egészségügy és a közművelődés irányítóinak és intézményeinek közös feladata és együttes felelőssége az egészségnevelés. Az 1972. évi II. számú egészségügyi törvény 5. része kimondja: "A sajtónak, a rádiónak, a televíziónak, a közművelődési szerveknek és intézményeknek a feladatkörükből eredő tevékenységük során rendszeresen közre kell működniük a lakosság egészséges életmódra való nevelésében és az általános egészségügyi műveltség színvonalának emelésében." A közművelődés különböző szervezetei napjainkban is sokat tesznek az egészséges életmód alakítása érdekében. Gondoljunk a TIT ilyen témájú előadásaira, a rádió és TV műsoraira, a művelődési otthonok kiállításaira, a könyvkiadás eredményeire. Sokat teszünk, de korántsem eleget. Ezt mutatják a különböző felmérések adatai, amelyek szerint szokásból sokat eszünk és ugyanilyen okból keveset mozgunk. Széles körben elfogadott még, hogy a pihenés egyenlő az alvással. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy hazánkban hozzávetőleg 3 millió elhízott, 1 millió érelmeszesedésben, 2 millió magas vérnyomásban szenvedő ember él. S ez már nem az egyes egyén, hanem a társadalom egészének kérdése.

Fontos feladatunk tudományosan megalapozott, népszerű, közérthető formában a szükséges ismeretek átadása, az egészséges életmóddal kapcsolatos szokások formálása, különösen a következő főirányokban: egyrészt a rendszeres mozgás szükségének a felismertetése, másrészt a helyes táplálkozási kultúra elsajátítása, harmadrészt a higiénés magatartás fejlesztése. E három fő téma: egy oszthatatlan terv részei. Ez természetes, hiszen erős kölcsönhatásban vannak, ritkán jelennek meg külön-külön tiszta formában. Nem véletlen, hogy mint egészséget veszélyeztető tényezők is majdnem mindig együtt jelentkeznek.

A fő témák mellett meg kell még említeni két kiemelt kérdést is. Ezek a családi életre nevelés és az idült betegek egészségnevelése.

Összefoglalóan elmondható, hogy az egészségnevelési tanulási folyamat, amelyben az egyének elfogadás-gyakorlás-megszokás teljes útját kell, hogy bejárják, és minden lépésüket kényszer nélkül, saját jószántukban kell, hogy megtegyék. Csak az ilyen módon elfogadott egészséges magatartás válhat tartóssá, illeszkedik be az életmódba.

Hosszú utat kell megtenni, hogy társadalmi méretekben minden megvalósuljon. Ezen az úton döntő lehet a felnövekvő nemzedék egészséges életmódra nevelése. "A gyermekek egészsége - jövőnk gazdagsága", hirdeti az Egészségügyi Világnap 1984. évi jelmondata. Ez az előrelátó megállapítás - és egyáltalán az egészségvédelemmel, a megelőzéssel szemben tanúsított követelmények gyors növekedése - egyre több feladatot ad a közművelődésnek is. Közművelődésünk akkor képes megfelelni, ha tudatos, tervszerű munkával, az egészségnevelési szervekkel és intézményekkel összefogva végzi tevékenységét.

Az egyik iskolai felmérés megdöbbentő adatokat tartalmazott arról, hogy a gyermekek mennyire nem ismerik fel

a környezetükben lévő növényeket, tárgyakat. Ha nem ismerik, akkor nem is tudják kellően értékelni. Pedig Aurelio Peczei bevezetőben idézett drámai kérdését csak úgy vagyunk képesek pozitívan megválaszolni, csak úgy tudjuk megvédeni természeti kincseinket, környezetünket, ha ismerjük is azokat. Ebből is következik, hogy a természet- és környezetvédelem egyben tudati kérdés is. S ezzel valljuk meg őszintén, egyes próbálkozásoktól eltekintve eddig keveset foglalkoztunk.

Az UNESCO 1983-ban Stockholmban megfogalmazott gondolata felelősségünket hangsúlyozva így szól: "A Földet nem elődeinktől örököltük, hanem unokáinktól kölcsönöztük." Az adósság megfizetése csak úgy lehetséges, ha a közművelődés is megtesz mindent azért, hogy kevesebb legyen az elpiszkolt erdő és utca, a letört és eldobott ág, virág, a tönkretett víz. Feladataink sokaságából csak jelzésszerűen utalok a Nemzeti parkokba szervezett kirándulásokra, az ismeretterjesztő előadásokra, a természetvédelmi szakkörökre és táborokra, a kiállításokra. Meghatározó jelentőségű e területen is a példa szerepe: kulturális intézményeink környezete legyen követésre méltó. E folyamatban megkülönböztetett szerepet tölt be a művészeti alkotás, amely rádöbben a egyént közös ügyünk, a természet- és környezetvédelem szolgálatára, rádöbben arra, hogy csak a széles körű összefogás vezethet eredményre. Együttműködés környezetvédelem és közművelődés között a környezetvédő és a népművelő közös munkája.

A magatartás-kultúrában olyan nem kívánatos, sokszor az embertől idegen elemek, viselkedésformák jelennek meg, amelyek károsak egész fejlődésünkre. Ennek okai sokfélék. Ezek között kell megemlíteni, hogy a korábbi hierarchikus forma, s azon alapuló tekintélytisztelet - nagyon helyesen - felborult. A demokratikus magatartás, amely kifejezi egymás iránti tiszteletünket, még nem termelte ki a megfelelő kereteket. Ennek az új magatartás-kultúrának fontos feltétele

a nyelvi eszköz, a beszédkultúra, amelynek ellentmondásos helyzetét - úgy vélem - nem szükséges elemezni. A televízió szervezésében évente megrendezésre kerülő "Magyar nyelv hete" rendezvényekig valamennyi alkalmat fel kell használni a szép magyar beszéd fejlesztése és térhódítása érdekében.

A közművelődés valamennyi eszközét és intézményét fel kell használni a helyes magatartás formálásában. Ebben a folyamatban döntő a családi nevelés és az iskola szerepe. Ebből adódóan a közművelődés csak ezekkel összefogva működhet eredményesen. Az egységes szocialista magatartás-kultúra ugyanakkor nem szünteti meg a sokszínűséget. E vonatkozásban is igaz, hogy "az egység nem semmisíti meg a többféleséget, hanem erősíti azt, de nem egyetlen ember, hanem a mindenféle állapotú és helyzetű emberek együttműködésével. Éppen ezért nem egy, hanem több hűrből származik a harmónia."

A közlekedéssel kapcsolatos híreket olvasva, a tömegközlekedési eszközöket használva nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy az egymás iránti tisztelet, a kölcsönös megértés sok hosszúságtól és nem egyszer tragikus következményektől mentene meg bennünket, illetve embertársainkat. Kérdezem én: Mi ez, ha nem kultúra kérdése. Sajnos egyik napról a másikra e területen sem várhatunk óriási eredményeket. De a közlekedéssel összefüggő ismeretterjesztés, kiállítások, klubok stb. idővel feltétlenül meghozzák fáradozásunk gyümölcsét.

Mit tegyünk, hogy tegyünk?

Az előzőekben vázlatosan érintett feladataink megvalósításához a feltételek sokasága szükséges. Ezek közé tartozik a rendelkezésre álló anyagi eszközök nagysága, valamint az állandóság és ezen belül a megújulás biztosítása. A tárgyi, személyi és költségvetési feltételekről most

csak annyit, hogy a következő években e területen csak szerény mértékű növekedés várható. Lényegileg a jelenleg rendelkezésre álló eszközrendszerrel, jobb átcsoportosítással, a feladatok hatékonyabb rangsorolásával, egyesek bátrabb elhagyásával, ésszerűbb gazdálkodással lehet céljainkat megvalósítani. Ez intenzívebb munkát követel valamennyiunktól.

A megújulás érdekében számba kell venni a megváltozott társadalmi, gazdasági, műveltségi környezetet, amelyben munkánkat végezzük. A továbbiakban vázlatosan az utóbiról szólok.

Az egyik jelentős változás az elmúlt évtizedben a lakosság iskolai végzettségében következett be. Míg 1974-ben a 15 éven felüli lakosságból általános iskolai végzettséggel 58 százalék rendelkezett, napjainkban ez az arány 66,1 százalék. Nagyon jelentősen nőtt a középfokú oktatási intézményekben végzettek száma is. A 18 éven felüli lakosságból tíz évvel ezelőtt 19 százalék, jelenleg 23,4 százalék a középfokú végzettségű. Hasonló folyamat ment végbe a felsőfokú oktatási intézményt végzettek esetében is, ahol a 25 éven felüli lakosságból a vizsgált időszakban 5 százalékról 6,5 százalékra emelkedett az ilyen végzettségűek aránya. Természetesen az iskolai végzettség mennyiségi mutatói mellett szükséges vizsgálni a mögötte meghúzódó minőséget is. E vonatkozásban erősen megoszlanak a vélemények. Meggyőződésem, hogy e jelentős mennyiségi fejlődés egyben minőségi elmozdulást is jelent, ha nem is a kívánt mértékben, ha nem is mindig azokon a területeken, ahol szerettük volna. Ez a változás a közművelődésnek azt a feladatot adja, hogy a kultúrált életre nevelésben lényegesen nagyobb ismeretanyaggal rendelkező lakossággal kell számolnia, mint akár egy évtizeddel ezelőtt. Ez további differenciáltságot követel a munka valamennyi területén. A másik fontos változás, amire szeretném a figyelmet felhívni, hogy jelentősen módosul a műveltség tartalma. Mégpedig abban az ér-

telemben, hogy a műveltség korábbi hangsúlyos elemei kevesebb figyelmet kapnak, új összetevők iránt viszont megélénkült az érdeklődés. Pl. már a hatvanas évek végétől robbanásszerűen utat tört magának a közgazdasági ismeret, a gazdasággal összefüggő tudás. Említhetnénk a politikai - különösen a nemzetközi politikai élet - eseményei iránti figyelem erősödését is. Talán az egyik legjelentősebb elmozdulás a gyakorlati ismeretek, a mindennapi termelő tevékenységgel közvetlenül összefüggő szaktudás irányába történt. Ugyanakkor a műveltség egyes hagyományos, különösen a humán műveltséggel összefüggő elemei háttérbe szorultak. Természetesen ez a folyamat rétegenként és csoportonként rendkívül eltérően ment végbe. Ugy vélem, e vonatkozásban mértékül szolgálhat Lunacsarszkij megfogalmazása, aki így írt: "Nem szabad megengedni, hogy a szakképzettség megölje az emberben az általános műveltséget, mint ahogy az általános műveltség sem pusztíthatja el az emberben a szakmai tudást. Művelt ember az, akinek van saját foglalkozása, ismeri saját szakterületét, ugyanakkor azonban mindig érdeklődik és képes tájékozódni az ismeretek bármelyik más rétegében is. Az ilyen ember az egész zenekart hallja, annak minden hangját megérti és ezek a hangok együttvéve alkotják azt a harmóniát, amely kultúrának neveztetik. Ugyanakkor ő maga is játszik valamilyen hangszeren, jól játszik rajta, fontos értékkel gyarapítja a közös kincset és ez a közös kincs a maga egészében képes tükröződni a szívében és a tudatában." Minden társadalomnak - és így a miénknek is - a kultúra totális fejlesztésére van szüksége, mert a művészeti, a humán kultúra sem fejlődhet gazdasági kultúra, szakmai tudás nélkül és fordítva, a szakműveltséget sem lehet mélyíteni széles általános műveltségi alapok hiányában.

S a változások sorában kell megemlíteni a szabadidő átrendeződését, a tömegkommunikációs eszközök teljes körű térhódítását, a lakáson belüli művelődés jelentőségének növekedését stb.

E módosulások alapján - a megváltozott társadalmi, gazdasági környezetet figyelembe véve - rajzolódhat ki csak egy olyan reális közművelődési program, amely a szebb, kulturáltabb élet megteremtését, a személyiség sokoldalú fejlődését szolgálja.

A MŰVELŐDÉSPOLITIKAI DÖNTÉSEK HATÁSMECHANIZMUSÁRÓL

Szervezetelméleti megfontolások

A továbbiakban a kultúráközvetítő intézményeket tárgyalom általában, tehát azokat az elemeiket veszem szemügyre, amelyek minden más szervezettel közösek. Specifikumokra csak akkor térek ki, ha ez okvetlenül szükséges. Azért tartom szükségesnek ezt az általános részt, hogy egyértelműen ki lehessen jelölni a kulturális intézmények helyét és szerepét a társadalmi intézményrendszerben. Véleményem szerint ez még nem történt meg egyértelműen és világosan, ezért periférikusnak, kevésbé fontosnak, elhanyagolhatónak tűnnek, és a velük foglalkozó elemzések mindig vakvágányra futnak. Az is igaz, hogy összességükben nem szerveződtek igazán elemezhető, elemzendő szervezetekké. Az iskolarendszerről, a színházakról stb. egyenként még lehet mondani valamit, de hogy együtt, mindegyik hol és hogyan helyezkedik el, egyáltalán tárgyalhatók-e együtt, ez még kevésbé feltárt vizsgálati terület.

A szervezetek a társadalmi munkamegosztás elemei, függetlenül attól, hogy maguk is differenciált és specializált funkciókból összetett egészet alkotnak.

A "racionalitás" kifejezés hosszú múltra tekinthet vissza, és a köznyelvben is meghonosodott. Az emberi szükségletek kielégítésének - éppúgy, mint a szükségleteknek - társadalmi jellege van. Az emberek azért működnek együtt, hogy kielégíthessék szükségleteiket. Ez az együttműködés - egyebek között - azt jelenti, hogy az emberek megosztják

egymás között a feladatokat, s ugyanakkor az egyes feladatok teljesítésére specializálódnak. Bonyolultabb munkamegosztás esetén szükségessé válik a munka termékeinek kicserélése. A társadalmi munkamegosztás fejlődése lehetővé teszi az adott társadalmi szükségletek jobb kielégítését, ugyanakkor azonban új szükségleteket is kialakít, ami ismét a munkamegosztás további növekedését kívánja meg. Minél bonyolultabb, minél kiterjedtebb, minél komplexebb a társadalmi munkamegosztás, annál nagyobb jelentőségre tesznek szert a társadalmi szükségletek kielégítésében a formális szervezetek. A társadalomban erőteljesen jelentkező szükségletek rendszerint elősegítik olyan szervezetek kialakulását, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy kielégítsék ezeket a szükségleteket.

A szervezet specializált funkciókból áll. Ezek között a funkciók, illetőleg tevékenységi vagy munkakörök között meghatározott intenzitással jellemzett, s ugyanakkor bizonyos meghatározott típusú sajátos kötelek, kapcsolatok állnak fenn. Ezeket a kapcsolatokat általában a következők szerint osztályozhatjuk: alá- és fölérendeltségi kapcsolatok és együttműködési kapcsolatok. E kötelek, kapcsolatok összességét szervezeti struktúrának nevezzük. A szervezeti struktúrára jellemző legfontosabb változó a hatalom, illetőleg az uralom. A hatalmi viszonyok szabják meg az információk áramlásának irányát és érdemi tartalmát, a domináns motivációs típusokat, a szervezeti konfliktusok tartalmát és körét. A szervezeti struktúra döntő jelentőségű abból a szempontból is, hogy a szervezet milyen jól és mennyire hatékonyan teljesíti kitűzött célját, vagyis, hogy ezt a célt egyáltalán el tudja-e érni, s ha igen, ezt gazdaságosan teszi-e.

A szervezet mindig valamilyen szélesebb társadalmi környezetben működik. Környezetét két, egymással összefüggő változóval írhatjuk le, amelyek kontinuumként egyrészt a bizonytalanság fokát jellemzik: stabil környezet vagy

bizonytalan környezet, valamint megadják a bonyolultság kontinuumának fokát is: bonyolult környezet vagy egyszerű környezet. Minél nagyobb fokú a környezet bonyolultsága, annál nagyobb fokú annak bizonytalansága is. Ha a környezetet fogalmilag - mint a szervezeti célok megvalósításának külső feltételeit - határozzuk meg, ebből a definícióból az következik, hogy a környezet jellege és a szervezet struktúrája között megfeleléségi viszonynak kell fennállnia. Ezek szerint a szervezet céljának a kiválasztása természetszerűen implikálja azt a környezetet is, amelyben a szervezetnek működnie kell.

Ebből következően a szervezeti racionalitás kérdését három, egymással kölcsönhatásban álló tényezőcsoport szerint kell néznünk. Ezek: a szervezet adott célja, a szervezet struktúrája és a szervezet környezete. A szervezeti racionalitás meglétére irányuló kérdést tehát a következőképpen fogalmazhatjuk meg: adott feltételek között mennyire hatékonyan éri el a szervezet adott struktúrális típusa a szervezet kitűzött céljait?

A szervezeti racionalitás itt elfogadott értelmezése lehetővé teszi, hogy a szervezetet instrumentális szempontból nézzük, vagyis, hogy abban a társadalmi szükségletek kielégítésének "eszközét" lássuk. A társadalmi gyakorlatban persze sokszor másképpen fest a kérdés: azok az egyének és csoportok, amelyeknek szükségleteit a szervezetnek ki kell elégítenie, a szervezeti tevékenység alanyaiból annak tárgyaivá válnak. Ebben az esetben tehát az elidegenülés sajátos formájáról beszélhetünk. Ezeket a jelenségeket sokszor elemezte Marx, s rajta kívül mások is. A szocializmusnak és a demokrácia szocialista formáinak fejlődése a szervezetek társadalmasítását kívánja, vagyis olyan követelménnyel lép fel, hogy tevékenységüket a társadalom céltudatos akaratának rendeljék alá. E követelmény teljesüléséhez - egyebek között - mélyrehatóan ismernünk kell a szervezetek tevékenységén uralkodó tör-

vényeket, s ugyanakkor értenünk kell ilyen ismereteink felhasználásához is /A.Z.Kaminski/.

A döntés, mint problémamegoldás

Minden szervezet feladatainak teljesítése egymással összefüggő problémák megoldásából áll. Ezt a célt szolgálja a döntéshozatal, vagyis az a cselekedet, amikor különböző szerepeket ellátó személyek tudatosan kiválasztják a jövőbeni tevékenység irányait. A különböző szerepeknek meghatározott problémakörök és így meghatározott döntések felelnek meg. Ennek a hozzárendelésnek azonban "részleges" jellege van abban az értelemben, hogy minden egyes probléma különböző szerepeket játszó több személy koordinált együttműködését kívánja meg. Ebben a felfogásban tehát a döntés nem egyetlen személynek a problémát megoldó egyszeri cselekedete, hanem olyan állandó folyamat, amelyben több szerep és ezeket a szerepeket ellátó több olyan személy működik együtt, akiket információs hálózat kapcsol össze egymással.

A kölcsönös egymásrahatási és befolyásolási kötelékekkel összekapcsolt szerepek együttese a feladatteljesítés szervezetének társas dimenziója. Nyilvánvaló azonban, hogy a különböző szervezeti szerepeket betöltő emberek közötti társas kötelékek nem légüres térben, hanem azoknak az anyagi folyamatoknak a feltételei között érvényesülnek, amelyekben a költségek eredményekké alakulnak át. A szervezetek végrehajtandó feladatai ugyanis végső soron ezekben a kategóriákban vannak megfogalmazva. Az átalakítás anyagi folyamatának fogalmát itt tágan kell értelmeznünk, mert az nemcsak javak előállítását jelenti, hanem szolgáltatásokat, valamint társadalmi-kulturális értékek nyújtását is, az igazgatási egységek esetében pedig a cselekvés formális normáinak kialakítását.^x

---

^xAndrzej K. Kozminski: Információs és döntési folyamatok a szervezetben. In: A szervezet KJK Bp. 1979. 137-38 p.

A tevékenységi struktúra és a szerepstruktúra összeegyeztetése nem nyilvánvaló, nem egyszeri és nem is konfliktusmentes folyamat. A társadalmi tudatban rögződött szerepek rendszere konzervatívabb, rigidebb, mint a tevékenységi rendszer. Ezért van az, hogy ha egy döntésben különbözőképpen és különböző mértékben érvényesülnek azoknak a személyeknek, csoportoknak, részlegeknek az érdekei, akiket a döntés következményei érintenek, ezek eltérő módon cselekszenek a döntés végrehajtása során is. A döntési folyamatban közreható érdekek mozgásának következtében mindig számolni kell tehát hatékonyság veszteséggel.

A jó döntések megszületésének egyik legdöntőbb feltétele ezért a szervezeten belüli érdekek olyan egyeztetése, amely a szervezeti funkcióra csatolja vissza a döntéshozók magatartását. A döntések hatékonyságának problémái mindig a visszacsatolás problémáit jelenti, mindig a szervezeti érdekek konkrét mozgásából állapítható meg, hogy az egyes döntések miért közelítenek az optimumhoz, mások miért esnek attól távol. Az optimumhoz közelítő döntések megszületésének legfontosabb feltétele az, hogy minden érintett érdek érvényesítésére-képviselésére megfelelő lehetőség legyen, s hogy az érdekegyeztetés folyamatában az egyes érdekeket képviselők álláspontjai közötti választás mindig az alapvető szervezeti funkciók betöltésére irányuló visszacsatolás útján történjék meg.

A különböző szintű szervezeti döntések mindig a meglévő helyzet megváltoztatására, valamilyen jövőbeli állapot elérésére irányuló magatartásformák kiváltására vonatkoznak /ellenkező esetben nincs szükség döntésre!/. Ennélfogva az érdekezésszerűség csak olyan döntéseknél állhat fenn, amelyek oly módon kívánják a meglévő helyzetet megváltoztatni, hogy az mindenkinek a helyzetében azonos jellegű és mértékű változásokat eredményezzen. /Ilyen a szervezet fennmaradásával vagy megszüntetésével kapcsolatos döntés./

A különböző döntések különbözőképpen érintik a szervezet különböző társadalmi csoportjainak érdekeit, s mert a döntések megszületésének folyamatában is különböző érdekek hatnak közre, mert a döntési folyamat résztvevőinek kultúrája, érték- és normarendszere eltérhet a szervezeti racionalitás szabta követelményektől, mert a környezet sajátosságai is gátolhatják a hatékonyság kritériumának érvényesítését a megszülető döntésekben: a döntések mindig társadalmi konfliktusok forrásaivá válnak. Ez szükségszerűen következik abból a körülményből, hogy a döntési folyamatban különböző szervezeti érdekek ütköznek. De ezek a konfliktusok hozzátartoznak a szervezet természetes állapotához, mert érdekek egyeztetésére konfliktusok nélkül nincs is lehetőség.

A szervezet tagjainak a szervezet feladataival való azonosulása egyáltalán nem feltétele a hatékony szervezeti működésnek. A kulcskérdés a visszacsatolás, a kontroll-mechanizmus hatékony működése. A kontroll-mechanizmus érdekeltiséget teremt, oly módon egyeztet érdekeket, hogy minden szervezeten belüli részérdek megvalósulásának egyedül járható útja: a szervezeti feladatok realizálásához való megfelelő hozzájárulás.^x

Összefoglalásul megállapítható, hogy a szervezetekben hozott döntések a problémamegoldás különös esetei. Differencia specifikájuk abban áll, hogy azok a cselekvések, amelyekre vonatkoznak, azzal a folyamattal függnek össze, amelyben a bemenetek kimenetekké változnak át, és hogy együttesen hatással vannak az adott cselekvési területen előforduló szervezeti szerepek betöltésének a módjára.^{xx} Témánk szempontjából tehát az a lényeges kérdés, hogyan működnek a kulturális szervezetek kontroll-mechanizmusa, milyen cselekvések, milyen környezetben végzik

---

^xAndics-Rozgonyi: Konfliktus és harmónia. KJK Bp.1977.

^{xx} Kozminski: id.mű.

az input-ok output-tá alakítását. Ehhez azonban részletesen szemügyre kell venni magát a döntési folyamatos.

A döntési folyamat környezete

A központi döntésmechanizmust olyannak tekintjük, mint amely minden szakaszában szervezeti, érdek- és hatalmi viszonyokba ágyazott tevékenység. A hatalmi viszonyok minden esetben összefüggnek az érdekvizonyokkal, az érdekvizonyok, érdekérvényesítési esélyek mindig hatalmi pozíciókhoz kapcsolódnak. E két társadalmi jelenség pedig - a mai politikai rendszerekben - alapvetően és lényegileg szervezeti keretekben létezik és hat.

A döntési folyamatok eredményessé tételének - illetve megismerésének - egyik járható útja a döntésmechanizmust körülvevő hatalmi, érdek- és szervezeti viszonyok feltárása, valamint ezeknek a környezeti elemeknek a döntési folyamatokra gyakorolt hatása elemzése. Mind az elfogadott, a hatalmi viszonyok keretében uralkodóvá vált, mind a háttérbe szorított, de az esetleg fel nem tárt érdektörekvések is hatnak a döntések végrehajtásának szakaszában is. A szervezeti sajátosságok is meghatározó szerepet játszanak, s nemcsak a döntések meghozatalában, hanem már a döntések felmerülésének, a döntési igények megfogalmazódásának szakaszában is. A döntések - mint a szervezeti-hatalmi pozíciókhoz kapcsolódó akarat-elhatározások - pedig döntően befolyásolják az érdektörekvések cirkulációját és a szervezeti munkafolyamatok, a döntés-előkészítések, a döntés-végrehajtások tartalmát. Ezekről az egymással elválaszthatatlanul összekapcsolódó döntési környezeti elemekről és a döntési folyamatokra gyakorolt hatásokról elég keveset tudunk. Reális célként az érdektörekvések, az érdek-érvényesítési /hatalmi/ esélyek és a konkrét szervezeti sajátosságok megismerését tűzhetjük ki.^x/Ezt is csak az adott vizsgálat kereteinek korlátai között./

---

^xBihari Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdek-környezete. In: Közigazgatás és pol./Kossuth Bp.1980./

Ha a reális döntési mechanizmust és a reális döntések meghozatalának hierarchiáját nézzük, akkor azt találjuk, hogy az előkészítő apparátusok és az irányított szféra hatalmi pozíciója miatt a reális döntések sokszor a formálisnál két-három szinttel lejjebb születnek, olykor pedig a kívánatos szintnél is két-három fokozattal lejjebb, e fokozatok vagy hatalmi szintek érdektörekvéseit adaptálva döntés-előterjesztési tartalommal. A formális döntések centralizáltsága mögött a reális döntések decentralizáltsága húzódhat meg és fordítva, a döntések formális decentralizációja mögött a reális döntések centralizáltsága. A hatásköri túlcentralizáltság következtében a döntéshozó szervek és testületek gyakran idő- és kompetencia-hiánnyal küszködnek: nem marad elegendő idő az egyes előterjesztések és a különböző döntési alternatívák társadalmi következményeinek végiggondolására, ezzel az előterjesztések politikai jellegű értékelésére. A kompetencia-hiány pedig azért következik be, mert a két-három szinttel feljebb került döntések meghozatalához szükséges, közvetlenül a társadalmi környezetből jövő kemény információkkal a döntéshozó szervek nem rendelkeznek. Ezt az információ-hiányt az előkészítő szervek döntési előterjesztése pótolja^x/vagy az sem/.

Különösen szembetűnő a képviselői szervek idő- és kompetencia-hiánya kulturális területen. Az ügy természetéből következik, hogy itt a döntések sokkal nagyobb része születik az informális szférában, mint egyebütt. Az államigazgatás körébe vont döntések így már jórészt csak utólagos szentesítések, rendszerint már az apparátus szintjén is. A tanácsi előterjesztések elemzésénél majd részletesen látni lehet, itt csak arra az érdekességre hívom fel a figyelmet, hogy mit tesz egy nagyközségi tanács, amikor /fentről előírt napirendként/ pl. a szabadidő kultúralt eltöltésének lehetőségeiről vagy a középtávú közművelődési tervről kell tanácskoznia és döntenie. Képzeljük el, hogy az adott

---

^xBihari Mihály: id. mű

döntési mechanizmusban milyen információi lehetnek a döntéshozónak a lakosság szabadidős szokásairól és azok megváltoztatásának eszközeiről, lehetőségeiről. Egyrészt túl általánosak - "az emberek általában" -, másrészt túl egyediak, a saját személyes szférájára vonatkozóak. A születő döntés tehát szükségképpen kvázi-döntés: "szorgalmazzuk", "fokozni kell" stb. A döntést előkészítő reális szintnek u.i. /mondjuk a művelődési ház igazgatójának/ nem állnak rendelkezésre olyan információk, amelyek ebben a helyzetben valódi cselekvési programot, valódi alternatívákat, valódi beavatkozási pontokat tudna kínálni. Holott mindez létezik, hiszen a művelődési ház feltételeinek javítása, a könyvtár állományának gyarapítása, egy új vagy felújított vendéglátóipari egység belépése, és ezer más "apróság" történik, történhet e címszó alatt. Csakhogy a döntéshozó számára az ilyen esetekben olyan feladatot határoznak meg, amelyik két-három szinttel feljebb értelmes csak. Olyan helyzet teremthető, amelyben a megfelelő információ hiánya miatt egyszerűen nincs döntési szituáció. Holott reális és formális döntést egyaránt csak ezen a szinten lehet hozni, a felsőbb szinteken lévő információk mindössze arra elegendők, hogy - a példánknál maradva - leszögezzék és bizonyítsák, hogy a szabadidő-eltöltés mikéntjéhez fontos összetársadalmi igények fűződnek. Ennek kimondása valódi politikai döntést igényel, de változatlan továbbvitele már inadekvát a helyi szervezetben. Ellene lehet vetni, hogy semmi nem gátolja a helyi tanácsot vagy a művelődési ház igazgatóját abban, hogy a központi elveknek megfelelően konkrét, helyi, az adott szervezetre szabott ügyekben döntsön. Ez igaz, csak éppen a hatalmi és érdekkonstrukció olyan, hogy ez csak kivételes esetben sikerül. Ugyanis a hierarchiában fölfelé az adott "elvi" határozatot kéri számon, s a döntéshozók érdekei az ennek megfeleléshez kötődnek. Saját környezetük /választóik, látogatóik/ nem így artikulálják a kérdést, s ha megfogalmazák is, nincs módjuk számonkérni, s ha számonkérnék is, nem azon módon, hogy mit tettek a szabadidő kultúrált eltöltése érdekében.

A túl erős szervezeti függés szinte szükségszerűen termeli ki a kozmetikázott információkat, a felfelé áramoltatott jelentések, információk végrehajtását ellenőrző beszámolók lekerekítését, a valóságnak jobb vagy rosszabb színben való feltüntetését, olykor pedig bizonyos területi vagy érdekeltségi feszültségekről szóló információk blokkolását.^x A vizsgálat során nem találkoztam olyan - a művelődést érintő - ügyirattal, előterjesztéssel, testületi ülés jegyzőkönyvével, beszámolóval, jelentéssel, amely tartalmazta volna azokat az információkat, konfliktusokat, ellentmondásokat, amelyeket egyébként elmondtak /a legtöbb esetben maguk az írásművek készítői/. A kulturális területet külön tabu őrzi a dolgozók valódi állapotának kimondásától. A legbátrabb jelentésíró is csak a fogalmazási trükkökig merészkedik /felsorolja pl. mindegyik óvodáról, hogy állaga, állapota kétségbeejtő, aztán összegezve megállapítja, hogy óvodáink helyzete jónak mondható; aki akar, értsen belőle/. A gazdasági területen kötelezővé vált igazmondás itt még bűnnek számít. /A lakosság műveltségi színvonala gyarapodott", "a kulturális intézmények alapján jól működnek" és így tovább. Kevés a valódi információ ezekben az anyagokban /azt kell mondani, hogy a helyi szintől az országgyűlésig/, értve ezen azt, hogy döntésre, a helyzet megváltoztatását célzó konkrét és hatékony cselekvéssort indukáló elhatározásra késztesse.

A jó döntésekhez ugyanis nem sok, hanem megfelelő információra van szükség. A felső szervek gyakran olyan mértékű információ-dömping áldozatai - és ez a döntési előterjesztésekre is áll -, hogy szinte képtelenné válnak a kemény információkat kiemelni. Ezzel a kemény információktól való megfosztás állandósul. Ezért a legtöbbször eseti jellegű - éppen emiatt ellenőrizhetetlen és csak kis számú - valódi információ-szerzésre kényszerülnek a döntéshozó szervek. Ezek az információszerzési akciók már a nem formalizált

---

^xBihari Mihály: id. mű

szférában zajlanak le. Az információ-blokkolás és -kozmetizálás mögött látnunk kell azt is, hogy ez indukál bizonyos érdekeltségi és védekezési, elhárítási mechanizmust, amely ezt az információt torzító rendszer fenntartja. Az egymással összetapadt kemény-információ áramlás és az érdekkijárási jó része a szervezeti formális pályákról a nem formális szervezeti és személyi kapcsolatok szférájába szorul. Ennek a legfőbb hátránya az, hogy a döntés által érintettek számára zömmel homályban maradnak a megszülető döntések miértjei /érdekszempontjai/, és ez megnöveli a különben is két-három szinttel feljebb lévő döntéshozó szerveknek való kiszolgáltatottság érzését. Ez a tapasztalat azután elemi erővel nyomja a többi irányított vagy közbeszó szervezetre afelé, hogy saját érdekeik érvényesítését, döntés-előterjesztési tartalommal való változtatását az előkészítő apparátusok megnyerésével, majd pedig az előkészítő közvetítésével próbálják meg döntési tartalomként elfogadni.^x

A kulturális területen viszonylag kevés az u.n. kemény információ. Érdemes lesz egyszer alaposan utánagondolni annak, hogy milyen érdekek fűzik - elsősorban az igazgatási - szervezeteket ahhoz, hogy ezeket következetesen "eltitkolják." A közművelődési törvény tárgyalásakor nem került pl. szóba, hogy a művelődési otthon és a könyvtár-hálózat rossz állapotban van /négyzetméter, légköbméter, könyvállomány, működési költség stb. - egyszóval "kemény" adatokkal jól jellemezhetően/. Tehát vagy nem tudja hordozni a neki szánt tartalmi terheket vagy radikálisan /a kitűzött célokhoz illeszkedően/ javítani kell. A kemény adatokat itt is statisztikák pótolják, melyek jelezték a számokat, de nem viszonyították. A törvény végrehajtásáról szóló beszámoló is elkenet jórészt minden olyan információt, amely konfliktust, ellentmondást, feszültséget jelzett. Pedig ezek az információk rendelkezésre állnak, a blokkolásukra nem megnyugtató

---

^xBihari Mihály: id. mű

magyarázat "a népgazdaság jelenlegi helyzete", amely szerint "nem jut több a kultúrára." Ez a kérdés egy másik dolgozat témája lehetne, itt csak azt akarom jelezni, hogy a kulturális döntéseknél minden döntési szinten alacsony hatékonysággal működnek a szervezetek, egyszerűen kiépületlen a formális információ-áramlás. A meglévő hivatalo csatornákon gyakran csak jelszavak áramlanak, olykor semmi. A valódi információk mondhatni informális úton közlekednek, illegalitásban és szigorúan bizalmas jelzéssel. Ezért az informális döntésekben játszanak a kelletténél nagyobb szerepet, s maradnak ellenőrizhetetlen homályban a döntésben érintettek előtt. Így már az információ szakaszában lehetetlenné válik a visszacsatolás, a kontroll-mechanizmus hatékony működése, azaz a kultúráközvetítő szervezet "előírás-szerű" tevékenysége.

Az érdektagoltságból kinövő érdekkonfliktusok nyilvánossá tétele, a politikai-képviseleti szervekbe való becsatornázása, a döntés-előkészítés folyamatában való megismerése a döntési mechanizmus javításának legfontosabb feltétele.^x A mi esetünkben ez azzal kezdődik, hogy el kell ismerni kulturális területen is az érdekkülönbségeket, s az ezekből származó konfliktusokat. A legalapvetőbb ellentét nézetem szerint jelenleg a /felülről lefelé/ közvetíteni kívánt kulturális értékek és a befogadói készség között feszül. Mindabban, amit ma közművelődésnek, kulturális életnek nevezünk, a lakosság egyharmada vesz részt többé-kevésbé, s mintegy 5-10 százalékra tehető az intenzíven művelődők száma. A kimaradók magas aránya feltétlenül olyan érdekkonfliktusról tanúskodik, amelyet a kultúráközvetítés egyik fő ellentmondásának nevezhetünk, s amelyet fel kell tární. Hiszen azt nem lehet állítani, hogy a maradék kétharmadnak nincsenek kulturális érdekei, érdekvérvényesítési eszközei, vagy hogy nincs kultúrája. Háttérbe szoríthatjuk, figyelmen

---

^xBihari Mihály: id. mű

kivül hagyhatjuk, letagadhatjuk, jól kozmetikázott statisztikák mögé rejthetjük - ettől még léteznek. A nyílt konfrontáció növelné érdekérvényesítési esélyeiket, s ezzel - a dolog sajátos természeténél fogva - mindkét fél jól járna, hiszen a "felül lévők" deklarált célja az általuk megismert értékek mind szélesebb körben való elterjesztése. Csak éppen ez nem megy egyoldalú függőségek rendszerében, a nyilvánosság kizárásával, az ellentétes érdekek kanalizálása nélkül.

Az érdekek társadalmilag nyilvános konfrontálása, kölcsönösen tisztázó egymásnak feszülése egyúttal - az elfogadott társadalompolitikai célok keretén belül - azok rangsorolását, hierarchizálását is megvalósítja, abból a szempontból is, hogy melyik váljon döntési tartalomná, illetve az érdekeknek milyen kompromisszuma fejeződjön ki döntési akaratként. Hihetetlenül bonyolult feladatról van itt szó a kulturális intézmények tekintetében. Nehéz egzaktan meghatározni az egyes kulturális szükségleteket, a belőlük következő, az általuk meghatározott érdekeket, akár össztársadalmi, akár egyéni szinten. Természetesen nem lehetetlen. Egyet azonban biztosan nem lehet hosszasan tovább csinálni: megkerülni a nyilvános ütköztetést.^x Az érdek-érvényesítési esélyek megnövelésének eszköze ma még nem annyira az érdektörekvések társadalmilag nyilvános hangoztatása és megnevezése, a vele szemben ható érdekekkel való polémia - hanem a hatalmi pozíciók /az azokat megjelenítő testületek, szervezetek, személyek/ megnyerése, az érdektörekvéseknek a döntés-előkészítés keretében való elfogadtatása és annak "társadalmi érdekként" való feltüntetése. S mindez többnyire az informális szférában játszódik le.^{xx} Gondoljunk "apró"

---

^xHogy nagyon egyszerű példát mondjak, nem lehet egy művelődési ház tervét íróasztal mellett elkészíteni, a felsőbb-séggel jóváhagyatni, s a látogatókkal közölni: ez van, ezt kell szeretni. Nem lehet még arra hivatkozva sem tenni, hogy a készítő a szakember, ő ismeri a feladatot és a megvalósítás eszközeit. E döntési tartalomnak is érdekegyeztetési kompromisszumnak kell lennie.

^{xx}Bihari Mihály: id. mű

kulturális döntésekre: egy könyv megjelenése, egy film megszületése, egy darab színrekerülése, egy kép kiállíthatósága, egy művelődési otthon felépülte vagy egy könyvtár berendezése. Ha jól és hatékonyan működik a döntéshozó szervezet, akkor lejátszódik az egyeztetés, ha működik a kontroll-mechanizmus, nyilvánvalóvá /a szó eredeti értelmében a nyilvánosság elé valóvá/ válik siker vagy kudarc, eredmény vagy bukás, hiszen itt vannak kemény-információk, akár az igénybevevők számára, akár a szakma minősítésére, a "kompetens értelmiségi elit" értékitételére gondolunk. /En ezt az utóbbi is - bár nem számszerűsíthető - kemény információnak tartom, legalább annyira, mint a megszámlálható nézőket. A végső döntést - függően vagy függetlenül a kettőtől - úgy is az idő hordozza, azzal pedig most nem tudunk számolni./ Ha azonban a szervezet rosszul működik, akkor kijárással, felsőbb szempontokra hivatkozással, a szükséges nyilvánosság kizárásával szünetlik a döntés, akkor blokkolni kell az információkat, akkor azt kell jelenteni, hogy minden rendben van; esetleg azt, hogy a helyzet elviselhetetlen, mert válságban van a színház, a tömegeket nem érdekli a művészet és a kertjüket művelik ismeretterjesztő előadás helyett.

Ha a hatalmi viszonyok szempontjából vizsgáljuk a döntések mechanizmusát, tudnunk kell, hogy ezek keretében minden pozíció egymással közvetlen vagy közvetett kapcsolatban van, éppen ezért korlátozó, kondicionáló szerepet töltenek be egymás viszonylatában.^x Ezt azért tartom fontosnak leszögezni, mert a kultúra területén nehéz tettenérni a fő hatalmat. Szabó István Mefisztója döbbenetes példa arra, hogy mi történik, ha a politikai hatalom maga alá rendeli a művészetet, totálisan államosítja a kultúrát /ráadásul e szó hallatán a revolveréhez kap!/. Nemcsak a válogatás döbbenetes, a könyvégetéstől a java művészek emigrációba kényszerítéséig, agyonhallgatásáig, megsemmisítéséig, hanem a megmaradtak felhasználása is. A hatalom pórén és bornirtan

---

^xBihari Mihály: id. mű

érvényesíti érdekeit: a kultúra legitimálja a fennálló rendszert. Így lesz Hamletből népi hős, a cselekvés bajnoka, és hadd ne soroljam. /Révai azt bizonygatta 1952-ben Major Tamásnak, hogy Hamlet rendezésében Fortinbras figuráját emelje ki, végülis ő az, aki cselekszik és felszabadít a dekadencia okozta csőd alól./ Számunkra itt az összefonódás érdekes, elsősorban az, hogy a hatalom képviselőjének szüksége van a kultúrára, nemcsak diszként /úgy is!/, hanem uralma biztosításához. De a látszatra precizen szervezett gépezet minduntalan csődött mond, nemcsak azért, mert egy Schiller előadás tüntetéssé válik a rendszer ellen, hanem mert sem alkotást, sem értő befogadást a saját normái szerint nem tud kikényszeríteni. Hatalma tehát nem valóságos. A "reális döntési szint" máshol van, persze azért nem egészen függetlenül a politikai hatalomtól, hiszen "egy egész nép nem emigrálhat!"^x

Bihari szellemes megfogalmazása szerint^{xx} hatáskörmegoszlási mechanizmusunkra az jellemző, hogy egy szervezet, személy annyi hatalommal rendelkezik, amennyit érdemlegesen mások nem tudnak kétségbevonni. Pedig, ha a hatalmat a döntések tényleges birtoklásaként fogjuk fel, akkor a döntés-előkészítés javítása szempontjából az a legfontosabb, hogy a döntési folyamatok átláthatók, személyekhez és szervekhez konkretizálhatók legyenek. Jól tudjuk, ez korántsincs így. A községi művelődési otthon felépítéséről nem a községi tanács, a megyei könyvtár igazgatójának kinevezéséről nem a művelődési osztály, egy új magyar dráma bemutatójáról nem a színházigazgató dönt csupán. A nyilvánosság számára persze ők az elsődleges döntéshozók, a szervezeti és jogi garanciák

---

^xSpiró remek regénye, az Ikszek, pedig valóságos műhelytanulmánya a politikai és kulturális hatalmi szféra bonyolalmas szövevényének. Parabolája annyira meggyőző, hogy komoly kétségeim vannak, felfejthető-e egyáltalán és valamennyire is a kulturális döntések hatásmechanizmusának szövedéke, láthatók-e a rejtett erővonalak.

^{xx}Bihari Mihály: id. mű

számukra tartják fenn ezt a jogot, de a mások által ugyan kétségbe nem vont hatalmi súlyuk azért gyakran nem teszi lehetővé valós döntésüket. Előfordul persze a fordítottja is: a reális hatalommal rendelkező minisztériumi munkatárs miniszteri döntést hoz /mondjuk a történelem érettségi megszüntetéséről vagy az érettségi osztályzatok eltörléséről/. Félreértés ne essék: az előírt ritus végbemege, mindenki fedezve van, leginkább a kvázi-döntéshozó. Csak éppen a nyilvánosság számára marad rejtve a valódi döntéshozó. Így azután nincs felelős, mert az életbelépő felelősség elhárító mechanizmus fellebbenti a titok fátylát: nem a jogszerűen felelős a vétkes, mert voltaképpen nem ő döntött, felülről vagy alulról kényszerítették rá, és így tovább. A kontroll-mechanizmus nem tud érvényesülni, nem láthatók át az érdek- és hatalmi viszonyok. Ezek elválaszt-hatatlansága miatt tehát nemcsak az érdektörekvéseket, ezeknek a döntésekre gyakorolt hatását kell nyílttá tenni, hanem a döntések tényleges birtoklását, az érdektörekvéseket hatalmi pozíciók által felerősítő és transzformáló mechanizmust. Ez az előfeltétele a felelősségi viszonyok átláthatóságának és a döntésekért való felelősség érvényesítésének.^x Csak így működhet ugyanis hatékonyan, rendeltetésszerűen a szervezet.

Naivitás azt állítani, hogy mindez a kultúráközvetítő intézményekre nem alkalmazható, nem áll, hiszen a döntés tárgyál szolgáló "anyag", a kultúra illékony és megfoghatatlan, s ami igaz a szerszámgépet előállító vállalatokra, vagy az adókiivetést végző hatóságra, az nem igaz a kultúra felszentelt oszlopocsarnokaira. Úgy vélem, ma már nem igényel különösebb bizonyítást, hogy az "Árú-e a kultúra" c. kérdés és hírlapi vita kb. olyan, mint Karinthy Frigyes híres kérdése: kik csókolódnak többet, a férfiak vagy a nők? Én annál a felfogásnál maradok, hogy a kultúra maga nem áru, de a hordozói igen: a könyv, a hanglemez, a színész jelmeze, a festő ecsetje. S a művelődési házak is fizetnek villanyszám-

---

^xBihari Mihály: id. mű

lát, SZTK-járulékot és utazási költséget. Komolyra fordítva a szót - a vitát tartom komolytalannak, a mögötte húzó-dó nézeteket nem -, a kultúraközvetítő intézmények nem különülnek el oly mértékben a társadalom egyéb szervezeteitől, mint ahogyan azt hinni szeretnénk. Bizonyos szempontból rendkívül hasznos ábrázolás ez: a kultúra nem áru, következésképpen közvetítő intézményei nincsenek - ne legyenek! - alárendelve az áruviszonyok törvényszerűségeinek, ebből következően annyi pénzt kell rájuk fordítani, amennyi éppen marad, hiszen az érték úgyse az anyagi ráfordításon múlik. A könyv az író lánglelkéből fakad, s csak a bürokrácia akadályozza megjelenését, vagy ellenkezőleg: a despota hatalom kényszerítette ki a fércmű kiadását. A boldog béke-időkben a falusi tanító egyben a falu népművelője is volt, szervezett dalárdát, színjátszócsoporthoz, oktató gazdálkodási és egészségügyi ismereteket, s az egész nem került egy fillérbe sem - nem úgy, mint ma, és még jóval hatásosabb is volt. A televízió mótely a nép számára, mennyivel hasznosabbak, értékesebbek voltak a kemencepadkán lefolytatott beszélgetések. Egyáltalán: a kultúra szent és felséges valami, nem lehet a köznapok mércéjével mérni, szervezetei ideiglenes képződmények, vagy ha nem azok, misztikusak és irracionálisak, a bennük folyó tevékenység nem mérhető. Mivel ez hitbéli kérdés, csak azt tudom mondani, hogy az én hitem szerint - a felsorolt és nem említett állítások kétségkívüli részgazságai ellenére - van közös eleme a szerszámgép-gyártásnak, az adózásnak és a művelődési intézményeknek, ezek jól megragadhatók, s segítségükkel mutatható ki a különbség, a differencia specifikája is. Összegzésül ezért itt és most csak annyit, hogy a kultúraközvetítő szervezetek hatalmi és érdekviszonyait is láthatóvá, kontrollálhatóvá kell tenni, azért, mert valódi hatékonyságuk mércéje e viszonyok társadalmi nyilvánosságának foka.

ÉRTÉKEK ÉS ISKOLÁK

Bármely társadalom bármely intézménye értékközvetítő, értékhordozó, értékkifejező funkciókat is betölt. S e funkcióinak érvényesülése elemezhető. Az az értékhordozó funkció mindig összetett: minden intézménynek vannak közvetlenül tudatosan terjesztett értékei - sokszor azonban hatékonyabbak, s mélyebbre is elhatolóak azok az értékhatások, amelyek szándékolatlanul, más szempontok alapján kialakított működések /mellék-/ hatásaiként vagy a különböző elemek /a részek hatásától különböző/ összehatásaként sugározódnak az intézménnyel kapcsolatba kerülők felé.

Az intézmények értéksugalló hatásának vizsgálata meg kívánja, hogy lehetőleg minden lényeges hatóelemet vegyünk számításba. Vizsgáljuk az intézmények külső-belső látványát, az intézményben zajló tevékenységek tartalmát, az ott folyó tevékenység szervezeti-strukturális sajátosságait, az ott dolgozók munkastílusát stb. Hiszen aki belép egy intézménybe, mindezzel szembesül, mindez hat rá együtt és külön-külön.

Az alábbiakban ebből az alapfeltételből kiindított kutatásunk^x részeredményeinek alapján elemeznénk az egyik legfontosabb alapintézmény, az iskola néhány olyan érték-sajátosságát, amelyek pusztán az elemzési eszköztár egyik összetevőjének, az iskola külső-belső látványának figyelembe vételével szembetűnik.

^xMűvelődéskutató Intézet, 1981-1985.

A vizsgálat két megye valamennyi településének kulturális, illetve kulturális vonatkozású intézményeit érinti.

1. Egy településen végighaladva az egyes épületek külseje, mérete, helyzete, díszítettsége, állapota, karbantartottság és még sok egyéb tényező együtt többé-kevésbé már a bennük működő intézmények társadalmi súlyára, presztizsére is következtetni enged. A látványok sugallnak bizonyos hierarchikus sorrendet, ami ha nem is esik feltétlenül egybe a tényleges hierarchiával, a külső szemlélő számára mégiscsak mond erről valamit. A jó állapotú, reprezentatív külsejű épületek nyilván a bennük lévő intézmények magasabb presztizsét sugallják, mint az elhanyagolt, szűkös, piszkos, rossz állapotú épületek.

Természetes, hogy sok minden közrejátszik abban, hogy egy intézmény egy adott pillanatban milyen képet nyújt /mikor létesítették, eredetileg milyen célra, mikor volt pénz a tatarozásra, hogyan használják stb./. Dehát eme szempontok egy része is visszavezethető értékválasztásra, nem tekinthető véletlennek, a presztizs szempontjából függetlennek, hogy melyik intézmény került üresen álló kastélyba, s melyik elhagyott istállóba. Hogy melyik intézmény kap inkább anyagi támogatást a felújításhoz és melyik nem - hosszú éveken keresztül. Ez utóbbi, az anyagi támogatás éppen lehet személyes kapcsolatok függvénye is. Az egyik faluban a tanácselnök vagy a felsőbb szervek képviselői jó viszonyt alakítanak ki az iskola igazgatójával, s ezért jut pénz az épületre, a másik faluban pedig a hasonló jó viszony híján ellátatlan marad az intézmény is. Az ok egyéni, az eredmény azonban ugyanaz: a jó személyi kapcsolat az intézmény presztizsének emelkedésében gyümölcsöződik, és ki is fejeződik. A kisebb vagy nagyobb presztizs látszik függetlenül attól, hogy mi segíti hozzá az intézményt.

Ezt az összefüggést természetesen nem lehet abszolutizálni. Igen elhanyagolt külső mögött is lehet igazi /pl. az ott végzett munka tartalmából fakadó/ presztizs. Így konkrét intézmények elemzésekor sosem szabad pusztán a külső látvány kínálata következtetésekből kiindulni. Vannak

azonban olyan általános jelenségek, amelyek már magából a látványból is levonhatók.^x

A kultúrával kapcsolatos egyes intézmények^{xx} között kirajzolódó látványbeli kontrasztok alapján az eddigi részleges /korántsem végleges/ adatok szerint az általunk vizsgált megyékben a kulturális vonatkozású intézmények három fokozatba sorolhatók. A legjobb állapotúak - néhány kivételtől eltekintve - a vendéglátóipari létesítmények, a könyvtárak, múzeumok és a templomok, valamint az óvodák. A második csoportba sorolhatók azok az intézmények, amelyek színvonala nagyon ingadozó a gazdagon reprezentatív és a szűkös, puritán vagy leromlott állapot között, s átlagosan közepes kategóriájúnak nevezhetők. Ezek a tanács és pártházak. Végül persze szintén a nagyon jó és nagyon elhanyagolt között váltakozó színvonalon, de összességében mégis a legelhanyagoltabb kategóriába sorolható intézmények a mozi, a művelődési ház, és talán leghátul az iskola.

2. Az iskolákat összehasonlíthatjuk néhány "rokon" intézményünkkel is. A felvételek alapján szembetűnő pl. a körülmények színvonalának az a romlása, amelynek az óvodából az iskolába átlépő gyerekek többsége ki van téve. Az óvodák túlnyomó része /s meglehetősen egységes színvonalon/ otthonos, jól berendezett, nagy terekkel, szabad mozgáslehetőséggel, bárki számára hozzáférhető játékokkal,

---

^xRáadásul, mikor elhanyagolt vagy díszesebb "külsőről" beszélünk, itt az épület külső-belső látványára kell gondolnunk /="külső" szembeállítva az ebben az intézményben folyó tartalmi munkával/. A látszó presztizs, látszó jólét, vagy látszó szegénység megítéléséhez természetesen a külső és belső állapot ismerete egyaránt szükséges.

^{xx}Azt, hogy mely intézmények tekinthetők a kultúrával kapcsolatban lévőnek, viszonylag tágra értelmezzük az iskolán, könyvtáron, múzeumon, művelődési házon, klubon, mozin kívül, természetesen a templomot, de a tanácsolóházat, a pártházat és a vendéglátóhelyeket /kocsmát, eszpresszót, vendéglőket/ is bevettük vizsgálatunk megfigyelési anyagába.

tiszta, sok mosdókagylóval, angol WC-vel ellátott tisztálkodó helyiségekkel. Az iskolákban ezzel szemben szembeütköző a szűköség, a ridegség, a beszorítottság a mozgást korlátozó padok közé, az iskolai taneszközök szinte mindig el vannak zárva a /nota bene, az óvodáskorúaknál jóval nagyobb/ gyerekek elől; kevés mosdóval találkozni, sokszor csak csap vagy csak lavór van, a WC állapota helyenként katasztrófális és igen szembeütköző, hogy új építésű iskoláknál is igen gyakori az udvari WC.

A különbségek több síkon is magyarázhatók. Az iskolákban folyó oktatás hagyománya eleve behatárolja a szabad mozgás lehetőségét. Ez a két intézmény - iskola és óvoda - jellegében azonnal meghatározó különbséget okoz, s a padok leszerelése, jó és változtatható elhelyezése, sokkal több szabadabb mozgást lehetővé tevő asztalokra cserélése még korántsem mindenütt mehetett végbe. A különbségek másik oka a két intézmény finanszírozásának különbségében keresendő. Nagyon jelentős oknak tekinthetjük azt a szemléletbeli, közvetlenül érték-jellegű tényezőt is, hogy az óvoda a szülők értékrendszerében általában közvetlenül a családi ellátás meghosszabbításának minősül, ezért alakulásában a szülők közvetlenebbül érzik személyes felelősségüket, s így a helyi pénzek elosztásában is fontos, szociális kérdésnek minősül. Sok helyütt a termelészövetkezet és a tanács szinte versenyez abban, hogy melyikük karolja fel az óvoda ügyét /az iskola felelősségét viszont már áttolják az államra, s az állami gondoskodásból köztudottan kevesebb és rugalmatlanabbul jut el az egyes falvak iskolájáig. Az óvodát a nők munkábaállása a legutolsó nemzedékben tettené vált általánossá, s így az óvodáskorú gyermek a közgondolkodásban még nem ment át az állam "hatáskörébe/.

3. De az általános iskola persze a "másik" oldalon, "nagyobb testvérével" összevetve is hátrányos helyzetben látszik lenni. Ha egy településen pl. szakközépiskola van, jól látszik a kontraszt. Az iskola általában /még az újon-

nan épültek nagy részére is érvényes ez/ földszintes épület. Olykor igen nagy, de ez a terjedelen nem fölfelé nyúlik, hanem a hosszú házak módján vízszintes arányban terjeszkedik, néhol egészen aránytalanul is. A szakközépiskolák viszont általában emeletes, urbanizált épületeket kaptak, magas, emeletes házakba költöztek. A földszintes iskolák némileg a régi népiskolai jelleget, külsejük a parasztházakat idézi, az életszínvonal emelkedésével persze mind jobb állapotú parasztházakat; a falusi átlagot, néha annak felső sávját is elérve. Mégis, a látványban, a hangsúlyozott földszinteségben szimbolizálódó szemlélet ugyanaz: az általános iskola a faluban elsődlegesen a falusi lakosság újratermelője, amit nyújt, nem több, mint a paraszti lét újratermelése. Mint számos szociológiai vizsgálatból tudhatjuk, a társadalmi mobilizáció számos mutatójában a nagy vízválasztó a középiskola, s ez is kifejeződik az épületek presztizsében. A középiskolának már nagyon sokszor olyan épülete van, amely képes a szülői házban adott-hoz képest többletet adni, városias, városias értékekhez vonzó környezetet nyújtani.

Nem valószínű, hogy itt teljesen tudatos megfontolások működne, szinte mindenütt természetesnek tűnik, hogy a középfokú intézmény a magasabb rangú, ennek kell tehát a magasabb presztizsű épületet biztosítani. Az evidencia, a magasabb fokú intézmény nagyobb fontossága azonban legalábbis megkérdőjelezhető. S az is általánosnak látszik, hogy nemcsak ott jelenik meg ez az urbanizáltságbeli különbség, ahol csak el kellett dönteni, hogy melyik intézmény kapja a nagyobb, szebb épületet, hanem általában ott is földszintes általános iskolát építenek, ahol a szükséges kívánalmak szerint építhetnének emeletest is, míg a /szak/középiskolák között földszintes szinte nem is található.

4. Az iskolák épületei nemcsak viszonylag alacsony presztizsűek, de eleve jellegtelenek is. A falvak különböző intézményei közül viszonylag sok egyedi tervezésű, esztétikumot sugárzó épülettel találkozhatunk, vannak köztük vendéglátóipari intézmények, tanácsházak, irodák, gyógyszerárak; azonban iskola a legkevésbé. Az anyagi háttér szűkössége ezzel kapcsolatban is magyarázat, nem valószínű azonban, hogy a fantáziátlanóság, jellegtelenség csupán az anyagi lehetőségek korlátaira menne vissza. Itt is sokkal inkább az értékhierarchia működését érhetjük tetten. S talán a porosz iskolai hagyomány szelleméből is valamit, amelyben az individualitás, a többi intézményhez viszonyítva is csekély szerepet játszik.

5. Volt már szó az intézmények külsejének és belsejének különbségéről. Azok az épületek, amelyek kifelé reprezentálnak, befelé vagy hátsó frontjukban elhanyagoltak /gyakori ez is az iskolák között/, a feudális reprezentáció, a "fenn az ernyő, nincsen kas" szemléletét hordozzák. Azok viszont, amelyek kívül elhanyagoltabbak, belül azonban meglepően magas színvonalúak, a polgári intimitás, egyfajta bezárkózó, exkluzív, klubjelleg-páholyjelleg kifejezői. Az utóbbi viszonylag ritkább intézményeink között, de előfordul, noha az iskolák között nagyon ritka.

6. Az épületek belsejében ismét hierarchiák működhetnek, s játszhatnak szerepet az egyes helyiségek látvány sajátosságainak kialakításában. Egy-egy intézményen belül a státuszok különbségében jelenlévő tényleges presztizs-különbségekre utalhat pl. a vezetői szobának, a beosztottak szobájának, az "ügyfelek" helyiségeinek, a folyosónak az állapota, tisztasága, tágassága, díszítettsége, megvilágítása stb. Vannak pl. intézmények, ahol kiugró különbségek vannak e szempontokból az igazgató pompásnak nevezhető reprezentatív szobája és beosztottai zsúfolt vagy szegényes helyiségei között. Az iskolákban az igazgatói irodák nem ugranak ki ilyen mértékben /a kevés jól

ellátott városias iskolában valamivel inkább/. Ez persze nem utal feltétlenül arra, hogy az iskolákban általában magasabb fokú a demokratizmus, mint más intézményekben: a szűkösebb körülmények nyilván kisebb szórást tesznek lehetővé.

A tanári szobák körülményeinek átlagszínvonala nem különbözik a tantermekétől, amelyekről az óvodákkal való összevetésben már szó volt. A tanári szobák más belső elrendezéssel ugyan, de hasonlóképpen zsúfoltak, ugyanúgy lehetetlenné válik bennük az individualizált lét, mint a tantermekben, sőt a tisztálkodási lehetőségek sem sokkal jobbak. Ugyanakkor a tanárok és a diákok ilyen feltétel-egyenlősége "közössége" /vagy legalábbis hasonlósága/ dacára a diákok élettere a /tanterem-folyosó/ és a tanároké /a tanári és az igazgatói szobák éles határokkal válnak el egymástól, megint csak a porosz hagyományok értékrendje alapján/. A tanáriba tanulónak belépni a legtöbb helyen nem szabad. Sok helyütt gombos /kivülről csak kulccsal nyitható/ ajtó gondoskodik erről. Ha a folyosón kulcs csörgéssel közeledő tanárok keltette börtönör asszociációból - a hasonlóság karikaturisztikája miatt is - el is tekintünk, a szünetben a tanári előtt meghallgatásra váró, sorakozó gyerekek látványa nem mentes a bürokratizáltság képzetétől. A folyosói közlekedés általában véve is börtönszerű. Ha a húsz évvel ezelőtt még itt-ott előforduló csattogtatóra körbesétálás el is tűnt, a folyosó különböző rendszabályok szerinti körbenjárása azonban nem. A kolostori hagyomány, ahonnan közvetlenül /és a közösségi helyek, zsibongók hiánya miatt gyakran kényszerűségből is/ áthagyományozódik ez az iskolára, nem éppen demokratikus értékek közvetítője.

Mindezzel szemben jogosan mondható el, hogy a kifogásolt szabályok nagyon is funkcionálisak. A tanárit zárva kell tartani, mert a gyerekek szabadon járhatnak ki s be, a tanárok nyugalmassá amúgy sem tehető tíz-tizenöt

percnyi pihenési idejét semmisítené ez meg, kaotikus állapotokat eredményezve a szobában. A körbenjárás melletti érv is hasonló, a rend védelme, a lökdösődés, verekedés megakadályozása. Mindezzel kapcsolatban megint az a helyzet, mint amit az intézmények közti hierarchia viszonytal kapcsolatban már felvetettünk: igen a jelenlegi formák között az ésszerűség diktálja pl. a fegyelem biztosítását, és sok helyütt éppen a túlzott tanári liberalizmus következtében anarchikussá váló állapotok okozzák a nagyobb problémát. Csak hogy nem elképzelhetetlen az olyan iskola, ahol a gyerekek maguk tartják, s tartatják be az együttélés szabályait, fegyelmét, és ez az, amit igazán eredményesnek tekintünk. Voltak, s vannak a világban, de Magyarországon is példák ennek bizonyítására.

Nem elképzelhetetlen olyan iskola, ahol a gyerekekkel, akit társnak és nem alárendeltnek tekintenek, a tanár együtt alakítja ki azokat az érintkezési formákat, amelyek egyikükben sem keltik azt az érzést, hogy a másik terhére van. Egyenlőre azonban az iskolák helyzete, szerkezete nem kedvez az ilyen pedagógiának. A fejlődés apró lépésekben mérhető.

/A tanári asztal pl. a középkoriasan megérdemelt katedrán megint csak hatalmi, uralmi szimbólum. Ismét lehet érvelni: így lehet az osztályt jól áttekinteni, mindenkire a szemmel tartani. Mindenkit szemmel tartani: újra a felügyelő érvei ezek. De nemcsak a katedra, az asztal maga is kifejező. Legtöbbször előlről zárt: a tanárt mellszoborrá egyszerűsíti, testetleníti, szinte sugározza, hogy csak - emberi valója egészétől elválasztott - szelleme a fontos, s a tekintélye, amely ott magasodik a tanulók fölé a dobogó közepén. Egyébként éppen a dobogó és a tanári asztal használatában jelentős az újabb tanári generációk már nem nagyon viselik el a mellszobor szerepkörét, igen ritka az a tanár, aki ne törné át a tárgyi környezet sugallta helyzetet, a legtöbbször végigsétálják az órát, mások

olykor felülnek a padok-asztalok vagy éppen a tanári asztal szélére, sok helyütt le is kerül a tanári asztal a kiemelt középről valamelyik sarok felé. Itt tehát a használat változása következtében egy formai elem eltűnését, átalakítását figyelhettük meg - s ez az átalakulás éppen az értékek változásáról is beszél. S ilyen kis lépésekben a porosz iskola felbomlása talán mégsem utópia. A hivatali, szolgálati jelleg azonban igen erős. Ha nem bocsátkozunk most a szokások elemzésébe, olyan apróságok is árulkodnak erről, mint pl. a szigorúan centrális, szemrontó világítás./

Ami a díszítéseket illeti, azok mennyisége változó, helyenként majdnem minden falfelületet elborítanak. Ennek ellenére ritka, hogy a díszítések, amelyeknek célja mindig valaminek a kiemelése, valóban "sugallata" lenne. Az ideológikus feliratok legtöbbször súlytalanok, a díszítőelemek között igen kevés a gyerekek keze nyomát s főleg egyéniségét viselő, a szövegek még kevésbé kapcsolódnak a gyermekek világához. A díszek és feliratok láthatólag funkciótlannak, sokáig helyükön maradnak, hiányzó betűk jelzik, hogy még értelmetlen, eltorzult formájukban sem zavarnak senkit. Az ilyen szövegek, az így kiemelt elvek nem hatnak, sőt funkciótlanságuk következtében sokszor önnön tartalmuk, céljuk ellenében hatnak.

Az ideológiai szféra általában is valamilyen külön mezőbe van átemelve, mintegy elemelve az életből. Külön dísztermek, aulák is rendeltetnek erre a célra, az osztályteremben külön falak. Mindenesetre az ideológiai szféra többnyire a gyerekektől elkülönült, élettelen alakban van jelen az iskola tárgyi világában. Ez folytatódik azután a KISZ-klubokban, melyek két szélsőséget képviselnek. Vannak, amelyeket az efféle formalizált ideológikum ural, másokat a "fiatalság megnyerése" jegyében elárasztanak a pop-kultúra, a fogyasztói társadalom szimbólumai. Sok helyütt a két világ együtt jelentkezik: teljes értékkevere-

désben, félmeztelen pop-énekesnő hajlik Marx portréja fölé, vidám, henyélő társaság kínálja mellettük a Pepsi Colát. Tévedés ne essék, korántsem kívánjuk szentségtörésnek minősíteni Marx és az élet élvezetének kapcsolatát. A fogyasztói társadalom értékei azonban nem azonosak a marxista "hedonizmus" értékeivel, s a jelképek keveredése itt egészen biztosan az értékek keveredésének-zavarának kísérőjelensége. Ez pedig számos KISZ-klub és számos tanterem falán kimutatható. A KISZ-klub csak tovább viszi azt a látványt és értékeklecticizmust, amely az iskolákban jellemző.

9. Az iskola a társadalom egyik elsődleges értékközelítő intézménye. Igen fontos annak vizsgálata, hogy /mikor/ milyen értékeket helyez "nevelési célként" előtérbe az iskola. Ebben a rövid tanulmányban azonban más értékvonatkozásokról próbáltunk írni: a viszonyítás által kifejeződő értékek és helyzetek szimbólikus tartalmai révén kifejeződő értékek szerepéről. Példaképpen a vizuális hatás értékelemre utaltunk, de idézhettünk volna más jellegű hatásokat is.

Az iskola mostoha sorsát emlegetni ma már korántsem számít újdonságnak. De talán éppen azokat az értéksugárzó /és romboló/ hatásokat nem vesszük eléggé figyelembe, amelyek részben e mostoha sors, részben azonban szemléleti zavarok, tisztázatlanságok és végiggondolatlanságok következményei.

AZ EGÉSZSÉG ÉS AZ ÉLET HARMÓNIAJA

Mai tudásunk szerint az élő anyag a földön mintegy 4 milliárd évvel ezelőtt alakult ki. Feltehető, hogy az öröklési kód, amely a következő nemzedékek morfológiai és funkcionális tulajdonságait meghatározza, egyidejű az élő anyag keletkezésével, talán azt még meg is előzte. Annak ellenére, hogy az öröklés menete rendkívül bonyolult és sok összetevőből áll, azt hisszük, hogy az öröklés kódjában a dezoxiribonukleinsav /DNS/ játssza az alapvető szerepet. Tudjuk azt is, hogy ebben a kódban bizonyos változások jöhetnek létre /mutációk/, amelyek a következő nemzedékekben új morfológiai vagy funkcionális, esetleg mindkettő változását eredményezik. Az új formáció megmaradása és tovább fejlődése attól függ, vajon elviseli-e a környezet egyes paramétereit és azok összességét. Nem szaporodik és nem marad életben, ha nem viseli el a környezetét, de szaporodik és esetleg hosszabb ideig megmarad, ha a környezetét tolerálja.

Az élő anyag fejlődése folyamán kb. 150 millió évvel ezelőtt eljutott egy kis cickányszerű állatig, amelyből hosszú fejlődési vonalon kialakult az előember, majd az ősember, kb. 2-3 millió évvel ezelőtt. Ebben a fejlődésben nyilvánvalóan olyan körülmények játszottak fontos szerepet, amelyek az embert két lábra állásra kényszerítették. Ez az ortosztatikai változás azután jelentősen hozzájárult a koponya méretének növeléséhez, illetve ezzel párhuzamosan az agyvelő nagyfokú növekedéséhez. Az agyvelő fejlődése és ennek folytán a munka kölcsönhatásba került, és már megnyilvánult az ősember környezetetalakító tevékenységében. Feltehetően ez elsősorban a lakás biztonságának a fokozásában

jelentkezett. Számos archeológiai lelet bizonyítja, hogy az ősember már olyan módon alkotta lakóhelyét, amely biztonságának és létének fokozottabb védelmét adta. A neandervölgyi, majd a kromanyoni ember már kétségtelenül pszichobiológiai lény, aki a természet erőivel nemcsak fizikai erejével, de szellemi fölényével is versenyképes lett.

A psziché emberi szintű kialakulása már hamar oda vezetett, hogy az ember a természet erőivel való küzdelmében felismerte a környezet rendkívüli fontosságát élete és léte szempontjából. Az emberi psziché természeti törvényeihez tartozik pl. a misztikumhoz való vonzódás. E tulajdonság vezetett oda, hogy környezetét, de legalábbis annak egy részét a misztikum szemüvegén át szemlélte, sőt a misztikumban keresett bizonyos elfogadható értelmet az elmúlás, a halál félelmet keltő tudata ellen. E megállapítást az ősi sírok feltárása kapcsán nyert leletanyag határozottan elfogadhatóvá teszi. A halál tudatának kialakulása együtt járt annak a törekvésnek a kialakulásával, hogy az ember védte az életét és kereste azokat a lehetőségeket, amelyek az életet, szűkebb értelemben az egészséget, illetve annak ekvivalensét, a fiatalságot megőrizheti vagy visszaadhatja. E szemléletet igazolja számos történelmi emlék, elegendő csak a fiatalságot visszaadó csodafüldőre vagy a vén asszonyok malmára gondolni, amely visszaadta a fiatalságot. A megfiatalodásra való törekvés végső soron már az ősi Egyiptom egyes emlékein is felismerhető.

Nem kell nagy képzelőerő annak felismeréséhez, hogy az ősember rendkívül primitív és nehéz körülmények között tengethette életét. Ma a hordákban vándorló ősember átlagos életkorát kb. 16 esztendőre becsülhetjük. Nyilvánvaló, hogy rengeteg csecsemő és gyermek pusztult el, és nagyon kevesen értek el magasabb életkort. Az ember idő előtti pusztulását a természet erőivel való küzdelem és az egymással történt harcok, háborúskodások okozhatták. Attól az

időtől kezdve pedig, amikor az emberiség létszáma bizonyos mértékig megszaporodott, és így a laksűrűség egy bizonyos színvonalat elért, pusztítottak sokszor a félelmetesnek nevezhető járványok. Az elmondott tényezők vezettek oda, hogy még az antik görög és római birodalomban is az átlagos életkor csak 29-30 év volt, sőt a középkorban Európa lakosságának átlagos életkora nem haladta meg a 35 évet. A századfordulón Magyarország átlagos életkora is csak kb. 43-45 év volt. Az ember életkor lehetősége pedig a jelzett-nél sokkal nagyobb. Ma azt hisszük, hogy az ember biológiai életkora 100-120 év lehet. E megállapítást számos adattal lehet alátámasztani. Tudnunk kell, hogy minden állatfajnak megvan az u.n. potenciális /biológiai/ életkora, amelyet aboan az esetben érhet el, ha a halál a biológiai erők ki-merülése folytán áll be. A biológiai életkoron belül alapvető időtényező az ivarérettség kora. Az alábbi táblázat ad e kérdésbe rövid betekintést.

Potenciális élettartam /Wenzmer/

Állatfaj	Ivarérés kora években	Megközelítő biológiai élettartam években	Ivarérés és biológiai élettartam viszonya
patkány	0,5	5	1:10
tengeri malac	0,5	6	1:12
macska	1,5	12	1:08
kutya	2,0	14	1:07
ló	5,0	35	1:07
szarvasmarha	4,0	32	1:08
elefánt	25,0	200	1:08
ember	16,0	80	1:05

A táblázat alapján látjuk, hogy az ivarérettség életkorához viszonyítva az ember 80 évnél vett biológiai életkora a legalacsonyabb. Nyilvánvaló, hogy a természet törvényei a taglalt vonatkozásban általános érvényűek. Ezért

feltételezhetjük, hogy az ember biológiai életkora a 80 évnél jelentősen nagyobb. Ezt a megállapítást még alátámasztja, hogy az emlősök csontosodásának üteme is az emberéhez hasonló összefüggést mutat, mint az ivarérettség kora és a potenciális életkor. A mainál hosszabb élet lehetőségét még az a tény is alátámasztja, hogy tudunk nem egy száz évnél hosszabb időt megélt emberről. Zoro aga pl. Konstantinápolyban 164 évet élt, Bulgáriában közismerten sok száz évnél idősebb ember él, ugyanígy Grúziában is. Érdekes módon egyes állatfajok esetében is tapasztalható a rendkívül magas életkor, pl. a papagájoknál vagy az elefántoknál.

Hogyan határozzuk meg az élet harmóniáját? Nyilvánvaló, hogy bizonyos alapvető szemléleti és életforma kérdések kialakulására, illetve kialakítására van szükség. A továbblépést neveléssel, az egészségre törekvés olyan tudati megalapozásával lehet elérni, amely az emberek és a társadalom magatartásában is "automatikusan" megnyilvánul. Tudatilag ki kell alakítani az élet célját, amelyet az alábbi módon sommázhathatunk. Végig élni egészségesen az életet egészen a biológiai lehetőség végső határáig. Neveléssel ki kell alakítani az alábbi tudati alaptételeket: 1. a betegség nem szükségszerű, 2. emberre nézve a potenciális életkor 100 év körül van, 3. érzelmi és indulati motiválás a lehető leghosszabb életkor eléréséhez, 4. a tudatba vésni a személyi higiéné rendkívüli fontosságát.

A konstitúció, amely végső soron az egészség vagy betegség fenntartásának, illetve keletkezésének egyik alapja, két tényező függvénye: 1. az egyik a veleszületett adottságok, a genetikai alap, amely megszabja a szervezet morfológiai és funkcionális tulajdonságait, hajlamot vagy ellenállóképességet bizonyos állapotok, egyes betegségek iránt; 2. a másik a szervezetet ért környezeti hatások. Ma az a véleményünk, hogy az ember életvitele is a környezeti kategóriába tartozik. Életmódunk tehát megszabja azokat a határokat, amelyek a genetikai adottságon belül a konstitúció

kialakításában, módosulásában alapvető szerepet játszanak. Az egészség szolgálatát - mint az élet harmóniáját - két kategória határozza meg. Az egyik az egészség kollektív védelme, amely hazánkban állami feladat, a másik a személyes egészségvédelem. Az ember már régen felismerte a személyes egészségvédelem fontosságát. Ennek megfelelően a személyes egészségvédelemnek több történelmi kategóriája van. Ezek a következők: 1. feltehetően először ösztönös formában nyilvánult meg, - erre egyébként az állatvilágban is találunk példákat; 2. tapasztalati alapon tudományos értelemzés nélkül; 3. a fertőző járványos betegség megelőzése érdekében már ismeretanyaggal megalapozottan; 4. tudatosan, célszerűen, tudományosan alátámasztva lehetőleg preventív módon; 5. a jövő egészségügyi fejlődése pedig abban az esetben remélhető, ha a személyi higiéné, az egészség és környezet harmóniája vezető szempontként irányít a hosszú, alkotó és egészséges élet elérése végett. "Nem éveket az életnek, hanem életet az éveknek." /WHO/

Az élet és az egészség kollektív védelme állami feladatként a környezet egészségtanban nyer didaktikai felosztást, amely természetes és mesterséges kategóriákat foglal magában. Természetes kategória a levegő, a víz, a talaj, amelyek összességének azt a részét, amelyben az élő anyag természetes körülmények között él és szaporodik, bioszférának nevezzük. A mesterségesen létrehozott környezeti kategóriák az alábbiak: település, épület, lakás, iskola stb.

Tudjuk, hogy környezetünk egyik összetett paraméterét a világűr, illetve az onnan érkező tényezők adják. Földünknek a világűrben történő mozgása az élő anyag evolúciója folyamán bizonyos ritmust alakított ki, amelyet bioritmusnak hívunk. A bioritmus exogén és endogén összetevőkből áll, de nem vitás, hogy eredete a kozmikus periódicitásban keresendő. Ilyen pl. a testhőmérséklet bioritmikus változása naponta, napszakonként, amely abban az esetben is érvényesül, ha pl. a szervezetet a fénytől

elzárva tartjuk. E jelenség ember esetében tehát már endogén bioritmussá vált.

Az emberre érvényesülő környezethatás már a méhen belül kezdődik. Ez a hatás sokrétű lehet. A mechanikaitól a sugárhatáson át, egészen a vegyi anyagok egész soráig, amely a méhen belüli magzat elhalását, fejlődésének lassulását vagy fejlődésének rendellenességét hozhatja létre. Az élet harmóniájához tartozik tehát már a méhen belüli magzatok védelme a környezeti káros hatásoktól. Ezt az egészségnevelő munkát a terhes-tanácsadás végzi elsősorban az anyák egészségnevelését folytatva. Mindez azonban akkor volna igazán harmónikus, ha a lányok már az iskolában olyan egészségnevelést kapnának, amely a tudati fejlettség elérése révén a magatartásukban megnyilvánulna. Nagy epidemiológiai vizsgálatok igazolták pl., hogy azoknál az anyáknál, akik a terhességük alatt dohányoznak, gyakori a kis súlyú magzat születése, vagy egyéb nem kedvező jelenség./Mádai/ A dohányzás ugyanis a ma emberének tragédiája, megteremtője olyan diszharmóniának, amely végső soron idő előtti betegséghez és halálhoz vezet. A dohányzás formái között a legkárosabb a cigaretta, mivel ezt a dohányosok beszívják mindazzal, amit a füst magában foglal. Daganatkeltő anyagoktól kezdve az irritáló anyagok egész sora van a dohányfüstben, számos paraméterével elősegítve az érlemeszesedés fejlődését, idő előtti megrokkánáshoz és halálhoz vezetve.

A harmónikus élet egyik tényezője a tisztaság. E téren sajnos még sok kívánni való van hátra. Az egészségnevelés nem lankadhat, és a tisztaságra törekvés súlypontosítása súlyponti tényezője az élet harmóniájának. A komfort igénye magában foglalja a légy- és szúnyogmentességet. Ahol légy és szúnyog van, nem lehet az élet harmóniájáról beszélni. A tisztaság kollektív biztosítói a községek és városok államilag szervezett egységei. Ma ez a tevékenység jórészt motorizált, de az élet harmóniájához csak abban

az esetben járul hozzá, ha a gépek megfelelőek és használatuk szakszerű.

Történelmi kategóriákra az urbanizálódás trendje a jellemző. Az egész Földön áramlik a falusi lakosság a városokba. Így van ez nálunk is. A táblázat szemelvényt nyújt erről a kérdésről.

Néhány város népességének változása

Város neve	1960.	1970.	1973.	szaporodás %-ban
Debrecen	131.613	162.313	173.396	31,7
Győr	86.101	102.600	110.707	28,6
Miskolc	140.821	180.581	190.829	35,5
Pécs	120.451	149.253	157.504	30,8
Szeged	95.783	123.883	133.206	39,1

Az urbanizálódás új életformát is jelent azok számára, akik faluról városba költöznek. A nagy városba áramlás többek között zsúfoltságot eredményez, mivel a kapacitás üteme nem olyan mértékű, mint a bevándorlásé. Az alábbiakban Márai nyomán néhány jelzőszám következik, amelyek alkalmasak arra, hogy a zsúfoltságot a korszerűtől elkülöníthessük. A zsúfoltság ugyanis egyik alapvető fokmérője az élet harmóniájának, minél nagyobb, annál kisebb a harmónia.

1. 100 lakásra jutó népesség száma

átlagosnál jelentősen kedvezőbb: 280 főnél kevesebb

átlagosnál kedvezőbb: 281-320 között

átlagos: 321-390 fő között

átlagosnál kedvezőtlenebb: 391-400 fő között

átlagosnál jelentősen kedvezőtlenebb: 401 fő fölött.

2. 10.000 lakosra jutó állandó bőlcsődei férőhely

átlagosan jelentősen kedvezőbb: 100 férőhelyen felüli

átlagosnál kedvezőbb: 65-100 férőhely között

átlagos: 55-65 férőhely között

- átlagosnál kedvezőtlenebb: 30-65 férőhely között
átlagosnál jelentősen kedvezőtlenebb: 30 férőhely alatt
3. 1.000 lakosra jutó óvodai férőhely száma:
átlagosnál jelentősen kedvezőbb: 35 férőhely felett
átlagosnál kedvezőbb: 23-35 férőhely között
átlagos: 22-25 férőhely között
átlagosnál kedvezőtlenebb: 20-22 férőhely között
átlagosnál jelentősen kedvezőtlenebb: 20 férőhely alatt
4. egy általános körzeti orvosra jutó lakosok száma:
átlagosnál jelentősen kedvezőbb: 2.750-nél kevesebb
átlagosnál kedvezőbb: 2.751-3.080 között
átlagos: 3.081-3.200 között
átlagosnál kedvezőtlenebb: 3.201-3.800 között
átlagosnál jelentősen kedvezőtlenebb: 3.801 fölött
5. 10.000 lakosra jutó általános kórházi ágyak száma:
átlagosnál lényegesen kedvezőbb: 201 ágyon felül
átlagosnál kedvezőbb: 101-200 ágy között
átlagos: 91-100 ágy között
átlagosnál kedvezőtlenebb: 51-90 ágy között
átlagosnál jelentősen kedvezőtlenebb: 50 ágyon alul
6. egy osztályteremre jutó általános iskolai tanuló száma:
átlagosnál jelentősen kedvezőbb: 30 tanulónál kevesebb
átlagosnál kedvezőbb: 31-35 tanuló között
átlagos: 36-40 tanuló között
átlagosnál kedvezőtlenebb: 41-50 tanuló között
átlagosnál jelentősen kedvezőtlenebb: 51 tanulón felül

Az élet harmóniája a városlakók számára csak abban az esetben adott, ha a felsorolt szakágazatok együttműködése korszerű és folyamatos. Külön szót érdemel a házépítés mikéntje és az a fejlődés, amely az építészetben az elmúlt évszázadokban évtizedekben végbe ment. Ebbe a szaktudományba beletartozik a régi hagyományos építészeti forma, a tanyavilág építésze és településrendje, egészen a legmodernebb, majdnem illúzióként ható formákig és településképig. A település harmóniája nem nélkülözheti az u.n. korszerű infrastruktúrát sem. Ebben az ésszerű megoldáson

kivül a lakosság kényelmét is számba kell venni, elsősorban a létesítmények távolságára nézve. Nyilvánvaló, hogy nem nélkülözhetők a higiéné szempontjai, továbbá az esztétikum érvényesülése sem. Tudni kell, hogy az esztétikum, a szép, szorosan a higiééhez is tartozik, része a komfortnak, de egyúttal a kor divatjának is.

Az élet harmóniájának alapvető eleme a lakás. Az ember pszichobiológiai adottságainál fogva pozitív életérzéssel akkor rendelkezhetik, ha igényeit kielégítő lakással dicsekedhet. Itt találja meg a pihenés feltételeit, a szürke hétköznapi munkája után a pihenést és teljesül az az igény, hogy bizonyos védett helyzetben van a világ rohanásának közepette. A lakás mérete és szépsége rendkívül sok paraméter függvénye, a lényeg azonban az, hogy megadja a kapcsolódás, a védettség tudatát, továbbá szolgálja a higiéné törekvéseit. Nyilvánvaló, hogy a lakással a berendezés dialektikus egységben van, illetve egységben kell lennie. Ebbe a keretbe tartozik a lakás világítása és fűtése. Ennek számos változata ismert, fejlődése azonban abban az esetben tekinthető korszerűnek, ha vele kapcsolatban a higiéné a lehetséges legnagyobb mértékben érvényesül.

A ma életharmóniája nagy teherterele környezetünk szennyeződése. Mind az ipar, mind a mezőgazdaság számos olyan tényezővel szennyezi környezetünket, amely esetleg heveny, idült vagy hosszú lappangás után jelentkező egészségkárosodáshoz vezethet. Egyik bioszféra összetevő, a levegő szennyeződése már igazoltan okozhat egészségkárosodást. Ez sokrétű lehet. Egyik ma már népbetegségnek számító betegség - amelyet a levegő szennyeződésének tulajdonítunk - az idült bronchitis. Nem tagadható azonban a levegő szennyeződés daganatkeltő hatásának lehetősége sem, tükröződve a tüdőrák félelmetes megszorodásában. A Világegészségügyi Szervezet egyik 1978-ban közzétett adata szerint ma kb. 4 millió különböző vegyi szerkezetet, illetve

vegyi anyagot ismerünk. Ezekből kb. 60 ezer jön az emberiség nagy számával közelebbi kontaktusba. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai és az ezzel kapcsolatos megfontolások szükségessé tették a mérgezés fogalmának bővítését. A vegyi daganatkeltés lehetősége ugyan már 1775 óta ismert, amikor is Pot angol orvos felhívta a figyelmet a kéményseprők rákjára. A szakemberek érdeklődése azonban a vegyi daganatkeltés iránt csak a XX. században bontakozott ki. Számos különböző vegyi anyagról kiderült ugyanis, hogy daganatkeltő. Ma kb. 30 olyan vegyi anyagról tudunk, amely emberen elsősorban ipari tevékenység keretében daganatot hívott elő. Azoknak a vegyi anyagoknak a száma, amelyekkel állat kísérletekben, mintegy modelben daganatot sikerült előhívni, az ezret is meghaladja. Ezeket hívjuk potenciális daganatkeltőknek. A vegyi daganatkeltés értelmezését több elgondolás próbálja megadni.

Mai tudásunk szerint a daganatok létrehozásában a környezeti tényezők, ezeken belül kb. 80 százalékban /Epstein/ vegyi anyagok játszanak szerepet. Ma már több olyan szituációt ismerünk, amely a daganat keletkezés rizikófaktorának tekinthető. A mérgezés kategóriáinak nagy csoportját hozhatja létre az alkohol, illetve az alkoholizmus. Mai történelmi kategóriánk nagy teherterele a dohányzás mellett - annak ismeretével, hogy a különböző országokban az alkoholfogyasztás nem azonos mértékű.

Alkoholfogyasztás a különböző országokban

	Fejadag évenként, literben, tömény alkoholban	Fejadag évenként, csak felnőttekre nézve tömény al- koholban
Franciaország	22	34
Svájc	10	16
Olaszország	10	18
Belgium	8	12
Anglia	5	6
NSZK	4	6
USA	3	8

Meggyőződésem, hogy mind az alkoholfogyasztás, mind a dohányzás szokásában az élet bizonyos diszharmóniája is szerepet játszik.

Ma az emberiség létszáma a 4 milliárdot meghaladja. Ebből a számból kb. 3 milliárd mennyiségi vagy minőségi szempontból nem kielégítő módon táplált. Egy milliárd pedig többet eszik, mint amennyire a szervezetnek szüksége van. Az élelmezés szempontjából jól álló országok lakossága tehát meghízik, életének egy részét túlsúllyal éli. Megítélésem szerint a túlsúly még minden egyéb betegség nélkül is már betegség. Az élet harmóniáját tehát egy olyan tudati fejlettség is megadhatja vagy attól a tudat hiánya megfoszthat, amely megszabja a táplálékfelvétel milyenségét és mennyiségét.

Szó volt már arról, hogy környezetünk szennyezett. Ennek kapcsán a további nehézséget jelenti, hogy különböző munkakörökben még nem tudatosult egészségünk védelme, elsősorban vegyi expozícióval szemben. Ennek következtében számos, a foglalkozás révén létrejött egészségkárosodást ismerünk.

Európa lakosságának ma kb. a fele az érrelmeszesedés szövődményei miatt kerül sírba idő előtt. Az érrelmeszesedés kóroki mivoltát még nem ismerjük. Gyógyítása palliatív, tehát javít az állapoton, de gyógyulást nem hoz. A súlyos szövődmények közül ki kell emelnünk az agyvérzést és az u.n. infarktust, amely a szív koszorú ereinek sérülése révén a szívizom vér-, illetve oxigén ellátásának elégtelenségéből adódik. Érdekes, hogy a különböző országokban az agyvérzés és az infarktus egymáshoz viszonyított aránya más és más. Japánban pl. az agyvérzés sokkal gyakoribb, mint az infarktus. Az Egyesült Államokban a helyzet fordított. Európában általában azonos számban fordul elő a két említett szövődmény. Lehet-e tehát valamit tenni az érrelmeszesedés elkerülése vagy kifejlődésének lassítása ér-

dekében? Lehet! Éspedig azon a réven, hogy igyekszünk az un. rizikó faktorokat megszüntetni. Ezek olyan tényezők, amelyek önmagukban nem okai az érlemzesedésnek, de a folyamatot siettetik, súlyosbítják.

Az élő anyag alapvető törvényszerűsége, hogy ami megszületik, bizonyos idő után meg is hal. A halálhoz vezető út szinte meg sem számolható. Jelen történelmi kategóriánkban - mint erről már szó volt - az átlagos életkor jelentősen meghosszabbodott. Ennek eredménye, hogy viszonylag sokan megérik az idősebb életkort. Törekvésünk, hogy életet adjunk az éveknek arra igyekezve, hogy az öregség súlyát a lehetőségeknek megfelelően csökkentsük. A latinok azt mondták: "senectus ipse morbus" - az öregség már önmagában is betegség. Ez igaz is és nem is. A kérdést eldönti, vajon hogyan élt valaki. Milyen életformája volt, milyen környezetben élt, szóval megvolt-e számára az élet harmóniája, vagy pedig nem? Nem vitás azonban, hogy az idős egyének fokozott gondoskodásra szorulnak, amelynek egyik ága az a törekvés, hogy ne legyenek és ne maradjanak egyedül. Az öregedés egyik súlyát éppen az egyedül maradás vagy annak érzése jelenti. E diszharmónia feloldását a ma már számos helyen igen jól működő öregek otthona szolgálja.

Az öregek helyzete mindenképpen nehéz. Már maga az a tudat, hogy kenyeze javát megette és csupán az öregség perspektívája áll előtte, nagy lelki súllyal esik latba. Az idős kor alkalmazkodó képessége beszűkül, alapvető életmód változtatás, környezetváltozás rendszerint sietteti az elmúlást. Az idős ember depresszióra hajlamos stb. Az élet harmóniáját azonban elsősorban humanitárius okokból a lehetőség szerint biztosítani kell. E célt szolgálnák az alkalmazható fenti lehetőségek, a személyiség szerint megfelelő módon differenciálva.

Az időskorúakkal való törődés ma már tudomány. Az ismeretanyag összességét a gerontológia foglalja magában.

Az időskorúak gyógyászata a geriátria körébe tartozik. A geronigiéne pedig az a szaktudomány, amely a születéstől kezdve arra törekszik, hogy az egyén hosszú, alkotó egészségben eltelő életet élhessen, megmaradjon tehát számára az élet harmóniája - a magas életkor ellenére is.

ZÁRSZÓ

A nyári egyetem egy hete gyorsan elrepült. Elérkezett a zárás ünnepélyes pillanata. Úgy gondolom, hogy most minden jelenlévőben kétféle gondolat és érzés munkál:

Egyfelől az elégedettség, a szakmailag, emberi kapcsolatokban "több lettem" tudata,

másfelől - magam is így vagyok ezzel minden értékes előadás vagy tanfolyam után - arra gondolnak, mennyi mindent kellene még megismerni, elolvasni, mily sok kérdés maradt továbbra is megoldatlan.

Egymást kiegészítő gondolatok ezek, és nyári egyetemünk akkor lesz igazán sikeres, ha folytatják e gondolatok sorát. Azzal indulnak haza, hogy az itt hallottakat hogyan, mint lehet felhasználni a mindennapi munkában.

Nem feladatomban és nem is szeretném vállalni az egyhetes kurzus összes tanulságainak összegezését, de úgy gondoltuk a nyári egyetem igazgatóságával, hogy a fontosabb gondolatokról szükséges szólni.

1/ Mindannyian tudjuk - több előadónk is bizonyította -, hogy életünket a jelenben a társadalom két nagy rendszere, a gazdaság és a politika határozza meg. A determináltságot természetesen úgy értem, hogy egyben formálói is vagyunk körülményeinknek. A művelődés "csak" hozzájárulás az emberi teljességhez. De mennyi minden van e "csak" szócskában. Hallottuk, vagy úgy is mondhatom, megerősödtünk abban, hogy a kultúrától elvárható a helyes értékorientáció; a műveltség segíti hozzá az egyént, hogy

különbséget tudjon tenni az érték és a nem-érték, a jó és rossz, az igaz és hamis között. A műveltség tudatosság, amelynek birtokában József Attila-i értelemben hű meghalói lehetünk a törvényeknek. És így leszünk egyben körülményeink formálói is.

2/ Többször elhangzott korunknak egy olyan minősítése, mely szerint az értékvesztés és az értéktéremtés egyik jellemzője világunknak. Azt gondolom, ennek során számtalan régebbi értéket kell újraértelmeznünk, és vannak természetesen olyan új értékeink is, amelyeket a felszabadulás utáni fejlődés teremtett meg.

Milyen értékekről esett szó az elmúlt napokban?

- Első helyre a munkát helyezzük, mint az ember lényegi tevékenységét, amely éppen a mi korunkban kezd megszabadulni elidegenítő vonásaitól. Itt természetesen hosszú folyamatról van szó, amelynek még nagyon az elején vagyunk.

- A munkáról szólva másodikként a teljesítmény-centrikusság kívánczik ide, amely szorosan összefügg az egyén nyitottságával, jövőre orientáltságával. Lényegesnek tartom, hogy mind többen legyenek azok, akik világosan felismerik a kontinuitás lényegét, miszerint a jelen a múltból jön és a jövőbe tart. Felismerjék és önmaguk szűkebb és tágabb közegét el tudják helyezni ebben a folyamatban. Az imént a műveltségből fakadónak neveztem a tudatosságot. Az ilyen jellegű, analitikus gondolkodásra is értettem.

- Nagyon fontos értéknek tartom a pozitív közösségi magatartást. Ne feledjük el, hogy a művelődés is részben közösségi tevékenység, mégpedig olyan közösségé, amelyet Marx így jellemzett: "...csak a többiekkel való közösségben kapja meg az egyén az eszközöket ahhoz, hogy képességeit minden irányban kifejlessze, tehát csak a közösségben válhat lehetővé a személyes szabadság."

Különös jelentőséget tulajdonítok a pozitív közösségi magatartásnak fejlődésünk jelen szakaszában, amikor a fő munkaidőben vagy azon kívül elszaporodtak a különféle vállalkozások. Tudjuk, ezek egyfelől szükségesek, hasznosak, másfelől - az egyéni teljesítmény megnövekedett értéke által - az individualizmust vagy az arra való hajlamot szülik.

- Előadókink sok példával bizonyították a szabadidő érték jellegét. A munkavégzés alól felszabadult idő csak ilyen módon biztosíthatja az egyén szabadságát. Azt hiszem, deklaratív és példákkal egyaránt bizonyítva nagy hangsúlyt kell helyeznünk a közművelődési munkában is ennek széles körű tudatosítására.

Társadalmunk átmeneti jellegéből következően a különböző életmódok és életstratégiák igen vegyes képet mutatnak. Ismerjük a munka még meglévő elidegenítő vonásait. Talán éppen a kultúra terjesztés egyik legfőbb eszköze, a telekommunikáció révén is erősen hatnak az u.n. fogyasztói társadalmakból vett életmód-minták. Mindezek következtében egyes rétegekben és különösen az ifjúság különböző rétegeiben a szabadidő "ópium"-jelleggel bír. A szocializmus fejlettebb szakaszába nem vihetjük át ezt a gondolkodásmódot.

3/ Előadókink többször felhívták a figyelmünket arra, hogy a társadalmi folyamatok ismerete nélkül a közművelődési munka célt téveszthet. Ezért szeretném ajánlani azt a dialektikus szemléletet és megközelítési módot, ahogyan Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom c. könyvében kezeli a kérdést. Nem feledkezhetünk meg a Közép-Kelet Európai fejlődés megkésetttségének következményeiről, amelyet a felszabadulás után próbáltunk megszüntetni. Az 1945 utáni évek dinamizmusát azonban megtörte a személyi kultusz korszaka, így az említett "örökséget" újabb terhekkel tetézte. Csak a tudatosság óvhatja meg a népművelőt a társadalom ideali-

zálásától vagy a valóságnál sötétebb társadalomképtől. És természetesen a művelődési feladatokra is veszélyesen hat a torz optika. Életünket, napi munkánkat az állandó viszonyítás jellemezte: viszonyítsunk önmagunkhoz, lehetőségeinkhez, vagy a nálunk fejlettebbekhez.

4/ Közművelődési munkánk társadalompolitikai nagyságrendű feladatai közül kettőt szeretnék figyelmükbe ajánlani:

- Már bevezetőmben is szoltam a felszabadulás utáni hatalmas társadalmi átrendeződésről, amely során egyének százazrei osztályt és réteget cseréltek. Így növekedett meg létszámban és súlyban is a magyar munkásosztály, amely viszonylag rövid történelmi múltra tekinthet vissza. Ez az osztály az egységesülés állapotában van, de nagyon sok ellentétes vonás jellemzi. Helyzete önfelismerésében, szocialista osztállyá válásában igen nagy szerepe van a művelődésnek.

Az osztály egészéről szoltam, de ezen belül különös hangsúllyal említem a felnövekvő generációkat. Rajtunk népművelőkön is múlik, hogy a kultúra minél szélesebb felületével érintkezzenek.

- Eddig sem volt vitatott, hogy a közművelődés legnagyobb feladatai közé tartozik a magyar ifjúsággal való foglalkozás. Itt az iskola és a közművelődési intézmények egyaránt nagy felelősséget viselnek. Számtalan feladatuk közül csak egyet említek: realisabb társadalomképet, és ezzel összefüggésben biztonságosabb és megalapozottabb tudást kell nyújtanunk a szellemi kultúra gazdag példatárára támaszkodva az önálló tájékozódáshoz. Mindannyian tudjuk, hogy baj van ifjúságunk társadalmi-nemzeti azonosság-tudatával, különféle eszmeáramlatok iránt azonosulást tükröző magatartásával. A pedagógus és a népművelő is felelős ezért.

E két társadalompolitikai feladattal összefüggésben javaslom, hogy foglalkozzunk többet az idővel való helyes gazdálkodással. Mai körülményeink között - ezt az idő- mérlegek is bizonyítják - nem indokolatlan a szabadidő szabadságáról beszélni. Úgy gondolom, ez is műveltség kérdése.

Az egyhetes tanfolyam számtalan kérdést csak érintett, nyitva hagyott, vagy nem tudott megoldani. De nem is azzal a szándékkal hirdettük meg tematikánkat, hogy mindenben pontos válaszokat adnak előadóink. Azt hiszem, az országos közművelődési tanácskozáson folytatódik majd az itt megkezdett eszmecsere.

Befejezésül két kérdést szeretnék továbbgondolásra javasolni.

- Gyakran heves viták folynak arról, hogy mi legyen a közművelődési munka tartalma napjainkban. Nincs panacea jellegű válasz, de a tanfolyamunkon is nyilvánvalóvá lett: akkor járunk el helyesen, ha társadalmi, gazdasági fejlődésünk kedvező tendenciáit erősítjük a közművelődés gazdag és sajátos mondanivalóival, eszközeivel.

Jól tudom, hogy itt még nincs vége a kérdésre adandó válasznak. De vajon hogyan kell továbbfolytatni?

- A jelenlévők előtt ismert, hogy 1974-ben megszületett egy nagyszerű, hosszú távra szóló művelődéspolitikai határozat. Senki sem állíthatja, hogy minden gondolkörét "lefordítottuk" a közművelődésben.

Az is nagyon elgondolkodtató, hogy ezt a határozatot egy szinte változatlanul hagyott intézményrendszerrel, szervezeti renddel akartuk megvalósítani. Napjainkból vett sok példával tudnám bizonyítani, hogy a tartalom és a forma ellentéte ezen a területen különösen veszélyes.

Ezekre a gondokra nyári egyetemünk sem tudott kielégítő választ adni.

A tanfolyam egésze ismételten bizonyította, milyen nagy szükségünk van szakismereteink bővítésére. De a népművelők lelkes emberek, és sanyarú körülményeik között ez nélkülözhetetlen számukra. Ezért szabad legyen Schiller szavaival elkészönnöm Önöktől, aki azt mondta:

"Bármit csinálsz is, eget érjen benned a szándék!"

A 112295